ВСП «БЕРДЯНСЬКИЙ КОЛЕДЖ ТАВРІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АГРОТЕХНОЛОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ «ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО»

ДЛЯ СТУДЕНТІВ

СПЕЦІАЛЬНОСТІ 5.14010301 «ТУРИСТИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ»

Тема 1 Вступ. Туристичне краєзнавство України

Мета: Ознайомитись зі структурою дисципліни «Туристичне краєзнавство», надати характеристику матеріально-технічної бази туризму, сформувати поняття про джерела та форми національного краєзнавства

План

1. Структура дисципліни «Туристичне краєзнавство»
2. Об’єкт і предмет туристичного краєзнавства
3. Матеріально-технічна база туризму – с/р
4. Сутність та теоретико-методичні засади національного краєзнавства, взаємозв’язок з іншими дисциплінами
5. Джерела національного краєзнавства – с/р
6. Форми краєзнавства – с/р

Література

1. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. – К.: Альтерпрес, 2003р.
3. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб./ за редакцією проф. Ф.Д. Заставного – К.: Знання, 2006р.
4. Ивченко А.С. Вся Украина. – К.: ГНПП «Картография», 2008 г.
5. Низовский А.Ю. 100 великих чудес Украины. – К.: «Арий», 2010 г.
6. Дивовижна Україна / Авт. – упор.: Т.С. Жабська, Г.С. Тетелтман, К.В. Шаповалова. – Х.: Фактор, 2011 р.

1 Структура дисципліни «Туристичне краєзнавство»

Дисципліна "Туристичне краєзнавство" посідає одне з ключових місць у структурі підготовки фахівців з географії й менеджменту туристичної індустрії. Курс тісно пов'язаний з базовими дисциплінами природничо-наукового та гуманітарно-економічного циклів, що викладаються студентам у вищих навчальних закладах України готельно-туристичного профілю, та з предметами спеціалізації. Зокрема, "Туристичне краєзнавство" має найтісніші логічні зв'язки з "Географією туризму", "Економікою туризму", "Основами екскурсійної справи", "Економічною регіоналістикою" тощо.

Мета дисципліни полягає у формуванні в студентів фахового розуміння геопросторових особливостей формування і просування на національний ринок місцевого туристичного продукту, а також сутнісних рис туристичної спеціалізації теренів України на ринку рекреаційних послуг.

На підставі опанування ключових тем дисципліни у студентів спеціальності "туризм" мають сформуватися базові рівні знань щодо характерних рис територіальної організації та спеціалізації туристичної сфери регіонів України.

Пропонована структура навчальної дисципліни передбачає систематизований виклад історичних, природничо- й суспільно-географічних, культурологічних та господарсько-організаційних засад вивчення туристичного краєзнавства як спеціалізованої дисципліни, розгляд її теоретико-методологічного арсеналу та базового рівня знань конструктивно-прикладного спрямування.

Дисципліна "Туристичне краєзнавство" вчить нас любити українські землі і все, що створено на них багатовіковою працею народу. Але любити не пасивно, не споглядально, а активно, з метою збереження і поліпшення необхідного для життя довкілля, досягнення гармонійних відносин суспільства з природою, перетворення України на розвинуту, економічно

могутню державу з високим рівнем добробуту і культури її народу.

2 Об'єкт і предмет туристичного краєзнавства

Туристичне краєзнавство формується на стику географічного, економічного, історичного й етнологічного краєзнавства, а також туризмознавства і рекреалогії шляхом міждисциплінарного синтезу їх теоретико-методологічних і прикладних напрацювань.

Туристично-краєзнавчі дослідження є важливим джерелом формування наукової фактологічної бази географії, історії, етнографії, дидактики, методики викладання шкільних курсів і курсів ВНЗ, поповнення музейних експозицій, змістовного насичення наукових і популярних видань. У процесі краєзнавчої діяльності учні та студенти на основі безпосереднього вивчення компонентів природи, природних комплексів і ресурсів, результатів господарської діяльності поселень формують географічні і суспільно-економічні поняття, накопичують дані для узагальнень, розвитку уявлень про систему складових географічного простору рідного краю.

Краєзнавчу діяльність стимулює набуття навичок, умінь, самостійності, що задовольняє пізнавальні потреби, освоєння прийомів наукових досліджень майбутніми краєзнавцями.

Упродовж ХХ ст. на теренах України бурхливо розвивається туристична індустрія. Для всебічної розбудови туристичної індустрії на певній території необхідне всебічне вивчення її туристично-рекреаційних ресурсів власне засобами і методами краєзнавства.

Отже, основним об'єктом туристичного краєзнавства виступає, у широкому розумінні, рекреаційно-туристичний потенціал території, а у вузькодисциплінарному вимірі - рекреаційно-туристичний комплекс (РТК) рідного краю (рис. 1.1).

Рис. 1.1 Основні об'єкти туристичного краєзнавства

Рекреаційно-туристичний комплекс (РТК) - це функціональна підсистема територіальної рекреаційної системи, що характеризується єдністю території, яка володіє значним рекреаційним потенціалом, наявністю сукупності рекреаційних установ і підприємств інфраструктури, єдністю

організаційних форм управління, що забезпечують ефективне використання природних і економічних ресурсів.

Іншими словами, об'єктом дослідження є рідний край через призму його туристичної самобутності. Характерними об'єктами національного туристичного краєзнавства виступають терени окремих одиниць адміністративно-територіального поділу держави, історичні й етнографічні краї (Волинь, Бойківщина, Гу-цульщина, Слобожанщина тощо), біосферні заповідники (Східні Карпати, Дунайський тощо), національні природні парки (Шацький, Карпатський, Подільські Товтри й ін.), ландшафтні парки (Меотида, Каньйон Дністра тощо), історико-культурні заповідники (Поле Берестецької битви, Древній Галич й ін.) тощо.

Похідними (тобто об'єктами нижчого рангу) основного дослідницького об'єкта туристичного краєзнавства виступають окремі територіальні одиниці досліджуваного краю, які вирізняються за характером наявних рекреаційних ресурсів, ступенем туристичної спеціалізації господарства та специфікою розвитку в їх межах туристики. Такі низові об'єкти дослідження у рекреалогії (і рекреаційній географії) отримали назву територіальні рекреаційні системи (ТРС).

Об'єктами краєзнавчого інтересу виступають ТРС локального рівня. Зокрема, до них слід віднести такі таксономічні одиниці національного рекреаційно-туристичного комплексу:

- Рекреаційно-туристичний центр (наприклад, Львів, Моршин, Славське).
- Рекреаційно-туристичний вузол (наприклад, Східницько-Трускавецький, Поляна-Свалявський, Євпаторійсько-Сацький).
- Рекреаційно-туристичний підрайон (наприклад, Велика Ялта, Арабатська стрілка, Свидовецький масив, Сатанівські Товтри, Гологори й ін.).

Предметом дослідження туристичного краєзнавства виступають окремі складові туристично-рекреаційного потенціалу краю - природні рекреаційні ресурси (мінеральні води, клімат, озера тощо), ступінь їх освоєння і характер експлуатації, пам'ятки історії і культури, туристичні заклади та інші об'єкти туристичної інфраструктури, а також різноманітні аспекти розвитку туристичного руху в краї.

Сукупність основних аспектів предмета туристично-краєзнавчих досліджень наведена на рис. 1.2 (хоча, певна річ, названими ключовими предметними аспектами досліджень множина явищ і процесів, що можуть виступати в якості предмета туристично-краєзнавчих студій, далеко не вичерпується).

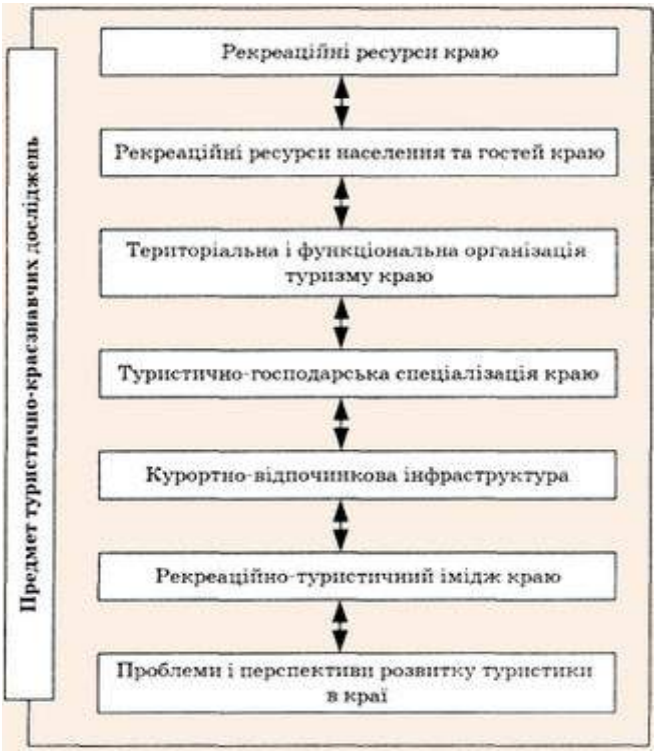

Рис. 1.2 Основні аспекти предмета туристично-краєзнавчих досліджень

Кожен з названих на рис. 1.2 аспектів є вагомим предметом національних туристично-краєзнавчих досліджень, що вимагає розробки специфічних дослідницьких методик та залучення міждисциплінарних підходів й моделей синергетичного аналізу й синтезу вихідної інформації.

І саме завдяки цій об'єктивній обставині туристичне краєзнавство, на сучасному етапі розвитку, продуктивно "виходить за межі" дослідницького арсеналу рекреаційної географії й послуговується цілою низкою міждисциплінарних методичних підходів: геомаркетингового, соціокультурного, історико-гео-хронологічних зрізів, еколого-економічного, геополітичного та багатьох інших; що саме по собі ставить туристичне краєзнавство на якісно новий рівень глибинного пізнання території (краю) у контексті її туристичного загосподарювання, генерування, розподілу й адсорбції туристичних потоків, творення самобутнього туристичного іміджу (ореолу привабливості) тощо.

З огляду на потужний арсенал дослідницьких методів і підходів, сьогодні перед туристичним краєзнавством стоїть низка важливих завдань як теоретичного, так і, передусім, прикладного, діяльно зорієнтованого характеру.

Адже саме туристичне краєзнавство здатне репрезентувати всьому світові багатство національної історико-етнокультурної спадщини, зацікавити нею широкі верстви населення держави, насамперед, молодь, здатне відродити "з руїни" унікальні занедбані об'єкти старовини, спроможне "допомогти" українським музеям, заповідникам і національним паркам

заробляти достатні кошти для розширеного самофінансування й своєчасного проведення реставраційних, консерваційних чи упорядкувальних робіт.

Ключові завдання, які стоять нині перед українським туристичним краєзнавством і вимагають цілеспрямованої уваги з боку держави, громадських організацій і фондів, науковців і практиків краєзнавчої справи, наведено на рис. 1.3

Рис. 1.3 Основні завдання туристичного краєзнавства на сучасному етапі розвитку

Значна частина названих завдань має "лягти на плечі" науковців й активістів низових краєзнавчих організацій. Передусім від їхньої принципової позиції і подвижницької праці залежатиме, в якому стані перебуватимуть українські замки і фортеці (чи їх атракційні фрагменти), музеї історії і природи під відкритим небом, заповідні урочища та поля археологічних розкопок чи історичних битв тощо, а також те, кого ми виховуємо з дитсадка (нігілістів-космополітів чи поціновувачів національної етнокультурної спадщини), що знатимуть пересічні громадяни про ці об'єкти національної спадщини, з яких джерел матимуть вони змогу черпати туристично-краєзнавчу інформацію, наскільки туристично "розкрученими" й готовими до організованого туристичного відвідування будуть ці об'єкти.

3 Матеріально-технічна база туризму

Матеріальна база туризму - сукупність виробництв, потужностей (будинків, споруд, інженерних комунікацій, машин, транспортних засобів тощо.), виділені на обслуговування туристів. Туристська індустрія має солідну матеріально-технічну базу, забезпечує зайнятість значної частини покупців, взаємодіє з усіма галузями економічного комплексу. У більш широкому плані туристську індустрію можна з'ясувати, як міжгалузевий комплекс, до складу якого: а) пасажирський транспорт (повітряний, водний, автомобільний, залізничний) з його розгалуженою мережею технічних служб; б) різні спеціалізовані туристські та галузі, які мають яскраво виражений туристський характер у частині, транспортного машинобудування і автомобілебудування, паливної промисловості, капітального й дорожнього будівництва, місцевої промисловості з виготовлення сувенірів, харчової промисловості, багатьох галузей сільського господарства тощо.

Туристська індустрія спирається на матеріально-технічну базу (МТБ), що є основою розвитку організованого туризму.

До матеріально-технічної бази туризму відносяться: туристські фірми (туроператори і турагенти), готелі, туристські бази, підприємства харчування і торгівлі, автотранспортні підприємства, пункти прокату туристського спорядження та інвентарю, бюро реалізації туристських путівок, контрольно-рятівні служби, туристські клуби, станції тощо.

У основу класифікації об'єктів МТБ туризму покладено три основні ознаки: види надання послуг, економічні елементи, види власності суб'єктів господарювання.

Туризм - це індустрія, куди входять безліч видів діяльності. Усі сегменти індустрії туризму взаємозв'язані й залежать один від одного. Наприклад, успіх гірськолижного курорту залежить від доставки лижників на схили, рівня розміщення, харчування та інших послуг, запропонованих туристам під час відпочинку на курорті. Невеликі підприємства, з'єднані з гірськолижними курортами, діють як незалежні підприємства, але насправді вони залежать один від одного. Ця залежність вимагає спільних зусиль, проте їхній бізнес конкурує і виборює споживчий ринок.

Туристичні підприємства для здійснення виробничого процесу використовують певні засоби: матеріальні, трудові, природні, інформаційні, грошові. Отже, важливого значення набуває визначення засобів виробництва.

Засоби виробництва - це сукупність усіх елементів, що беруть участь у процесі виготовлення продукції, виконанні робіт та послуг. Вони поділяються на ***засоби праці*** (будівлі, споруди, машини) і предмети праці (сировина, матеріали, напівфабрикати тощо).

Матеріально-технічна база туризму охоплює комплекс туристичних споруд (будівель), їх технічне устаткування (оснащення, інструменти), транспортні засоби та інші основні засоби[1]. Отже, основні засоби туристичного підприємства є сукупністю матеріальних ресурсів (об'єктів і устаткування) разом із необхідними елементами оснащення. Вони мають полегшити працівнику процес надання послуг, а з погляду туриста - підвищити задоволення від споживання туристичного продукту завдяки відчуттю високої якості послуги.

Обсяг і структура матеріально-технічної бази залежить передусім від типу туристичного підприємства, виконуваних функцій, розміру підприємства, його розташування та сфери надання послуг.

Надання послуг, формування або виробництво туристичного продукту здійснюється у процесі взаємодії праці людини та певних засобів виробництва, які за своїм матеріально-речовим складом становлять ***виробничі засоби підприємств*** їх поділяють на ***основні*** та ***оборотні***.

Під ***основними засобами*** туристичних підприємств розуміють ту частину засобів праці, які багаторазово беруть участь у виробничо-експлуатаційному процесі, повністю або частково зберігають свою натуральну форму, переносять частинами свою вартість на послуги в міру зношення[2].

Частина туристичних підприємств володіє основними засобами невеликої вартості. Наприклад, туристична агенція, яка реалізовує туристичні продукти, може мати невелику матеріально-технічну базу у формі оренди офісного приміщення з відповідними меблями, оснащену необхідними технічними засобами для обслуговування туристів (телефон, факс, комп'ютер, підключений до Інтернету, ксерокс та інша офісна техніка). Вартість основних засобів підприємства, яке надає транспортні послуги з перевезення туристів, є значно більшою, оскільки його матеріально-технічна база, окрім обладнаного офісу, складається з транспортних засобів (автобусів) та місць їх стоянки (гаражів). Основні засоби закладів розміщення становлять основу їх матеріально-технічної бази, зростання і вдосконалення якої є важливою умовою збільшення обсягу надання послуг, прибутку й підвищення технічної оснащеності. До основних елементів належать будівлі з укомплектованими номерами відповідно до категорії об'єкта. Готельні об'єкти вищої категорії додатково володіють іншими елементами основних засобів, а саме:

- гастрономічними закладами (ресторани, бари), необхідними для надання послуг із харчування;

- офісним оснащенням, яке дає змогу використовувати готельний об'єкт для проведення конференцій, семінарів, переговорів;

- рекреаційно-відпочинковим обладнанням, яке відповідає специфіці туристичних засобів місцевості й регіону (басейн, тенісні корти, спортзал, прокат спортивно-туристичного спорядження, власний гірськолижний комплекс, пристань, пляж тощо;

- транспортними засобами, які використовуються як для обслуговування об'єкта, так і для потреб гостей;

- обладнанням типу ***spa&wellness,*** яке слугує для відновлення сил і поліпшення здоров'я;

- додатковими торговельно-обслуговуючими підрозділами (кіоск, сувенірний магазин, перукарня, косметичний салон тощо);

- стоянкою й відповідно впорядкованою територією навколо готелю.

Повний перелік вимог категоризації чотиризіркового готелю охоплює понад 100 елементів матеріально-технічної бази.

Оборотні засоби - це сукупність матеріальних і грошових цінностей, які перебувають у постійному русі, змінюють свою матеріальну форму впродовж одного виробничого циклу і в повному обсязі переносять свою вартість на пропоновані послуги. Оборотні засоби туристичного підприємства з надання послуг не створюють значного фінансового навантаження. Для виробничих підприємств важливою проблемою управління оборотними засобами є утримання відповідного рівня запасів.

У туристичних підприємствах запаси мають суттєве значення лише у гастрономічних закладах, де є необхідність швидкого приготування страв з поданого меню. Натомість туристичні оператори часто мають проблеми з утриманням фінансової стійкості. Це пов'язано з необхідністю виплати значних сум авансів відповідно до чартерних умов чи угод алотменту[2], що укладаються з авіаперевізниками та готельними закладами. Ці аванси здійснюються зі значним випередженням часу, тоді як клієнти туристичного оператора зазвичай здійснюють розрахунки безпосередньо перед туристичною подорожжю.

Структура засобів виробництва істотно впливає на формування фінансової ситуації підприємства. Участь основних і оборотних засобів в утворенні фінансового результату є неоднаковою. Для отримання прибутку безпосередній стосунок мають оборотні засоби, а основні засоби у цьому процесі виконують переважно посередницьку функцію. Тому відношення майнових складових є важливим з погляду управління підприємством.

Відношення між основними і оборотними засобами залежать від виду підприємства і сфери його діяльності, тобто спеціалізації. Що більше засобів

припадає на оборотні засоби, то легше їх призначити на господарську діяльність, а підприємство характеризується більшою ліквідністю. Необхідно зазначити, що окремі складові оборотних засобів (грошові засоби, дебіторська заборгованість, товарно-матеріальні цінності) по різному впливають ва планування прибутку. Дослідження змін основних і оборотних засобів та структури окремих складових цих категорій має принципове значення для економіки підприємства.

Відношення основних засобів до оборотних засвідчує рівень мобільності засобів на підприємстві. Структура виду капіталу залежить зазвичай від типу туристичного підприємства і здійснюваних ним функцій. Оперативні управлінські рішення завжди приймаються на основі наявних основних засобів, тобто майна, яке попередньо має бути придбаним або створеним, а в процесі господарського використання підлягає фізичному й економічному зношенню.

Висока частка основних засобів у сукупному капіталі підприємства засвідчує:

- негативні явища, а саме:
- слабку еластичність підприємства;
- високі постійні витрати;
- швидке зниження прибутку при зменшенні замовлень і плинності кадрів;
- позитивні тенденції, а саме:
- сучасне оснащення і передові технології;
- можливість досягнення високих прибутків у майбутньому;
- відсутність інвестиційних потреб.

Матеріально-технічна база туристичного підприємства виконує
роль:

- фізичного носія процесу створення і реалізації туристичної пропозиції, розміщеної у часі й просторі (наприклад, створення і продаж послуги з розміщення неможливе без використання матеріальної бази, складовим елементом якої у дуже вузькому розумінні є "ліжко", а в широкому - "готельний номер у будинку з повним оснащенням");

-~ знаряддя, за допомогою якого регулюють сферу, структуру і рівень туристичних послуг, що пропонуються туристичним підприємством (наприклад, оснащення рекреаційно-спортивного об'єкта визначає ті форми спеціалізованого туризму, які відповідають певній території, а також опосередковано впливають на оцінку якості надання послуг суб'єктом господарювання);

- елемента, за допомогою якого можна стимулювати представлення і

використання туристичних цінностей і заходів, які наявні у регіоні діяльності туристичного підприємства (наприклад, знакування туристичних шляхів та відповідний їх благоустрій дає змогу використовувати це для своїх гостей);

- чинника, який може позитивно впливати на розвиток інших елементів інфраструктури (наприклад, на територіях з інтенсивним туристичним рухом збільшується кількість населення, що спричинятиме потребу облаштування паратуристичної інфраструктури, зокрема у сфері культури і спорту);

- чинника, який гальмує розвиток туризму на території діяльності туристичного підприємства (матеріальній базі властива попередньо визначена спроможність і місткість, що зумовлює обмеження кількості осіб, які беруть участь у туристичному русі; з іншого боку, це позбавляє частини негативних функцій, пов'язаних із туристичним рухом);

- чинника, який дає змогу управляти ефективністю окремих пакетів послуг і діяльністю загалом.

Матеріально-технічну базу туристичних підприємств можна розглядати з погляду окремих видів послуг з поділом на:

- об'єкти розміщення та їх обладнання;

- об'єкти гастрономії та їх оснащення;

- об'єкти рекреації та їх облаштування;

- засоби туристичного транспорту та їх укомплектування;

- обладнання з надання послуг туристичного посередництва; - об'єкти й устаткування супутньої діяльності.

Об'єкти сфери розміщення та їх обладнання дають можливість туристам перебувати поза місцем свого постійного проживання понад одну добу. До завдань матеріальної бази розміщення належать:

- задоволення потреб з розміщення, що пов'язані з подорожжю і перебуванням поза місцем постійного проживання, та додаткових послуг залежно від виду й категорії готельного об'єкта;

- забезпечення можливості відпочинку та відновлення фізичних і психологічних сил;

- забезпечення можливості розважатися, займатися спортом, наводити товариські контакти;

- забезпечення зручних умов роботи в організації ділових заходів у випадку конференційного чи бізнесового туризму тощо.

Об'єкти гастрономії та їх оснащення задовольняють потреби туристів у харчуванні під час перебування поза місцем постійного проживання. До завдань гастрономічної бази належать:

- пропонування клієнтам готових для споживання страв і напоїв;

- надання місця для організації товариських чи ділових зустрічей;

- створення умов для раціонального використання вільного часу завдяки проведенню культурно-розважальних заходів;

- економія часу клієнтів, призначеного для приготування їжі.

Об'єкти рекреаційної бази та устаткування супутньої діяльності дають можливість туристам задовольняти потреби у сфері спорту і активного відпочинку, раціонально використати вільний час, перебуваючи поза місцем постійного проживання. Іноді сане туристична атракція є основним приводом приїзду до даної місцевості чи туристичного регіону. Наприклад, термальні басейни Закарпаття, як магніт, притягують туристів до готельних об'єктів. Ці споруди завдяки збагаченню і розширенню пропозиції туристичного підприємства безпосередньо впливають на покращання його ринкової ситуації й фінансового результату.

Засоби туристичного транспорту та їх укомплектування дають змогу мандрівникам безпечно переміщатися від місця постійного проживання до місця тимчасового перебування, а також туристичним регіоном під час відпочинку. Використання транспортних засобів може бути окремою послугою, а також частиною ширшої пропозиції, наприклад, туристичного заходу, організованого туристичною агенцією, коли ціна продукту передбачає нічліг, харчування, послуги екскурсовода, транспорт. Власні транспортні засоби пасажирського перевезення туристичного підприємства можуть збагатити і розширити його пропозицію (наприклад, коли готель пропонує трансфер з летовища у ціні перебування чи завдяки оренді автомобілів забезпечує гостям більшу мобільність).

Обладнання з надання послуг туристичного посередництва - це технічне оснащення туристичних агенцій та різноманітні системи бронювання, які дають змогу комплексно обслуговувати туристів завдяки організації туристичних заходів. Відомо, що на ринку існує значна група клієнтів, які самостійно не організовують свої туристичні подорожі, а послуговуються спеціалізованими туристичними агенціями. Водночас системи бронювання сприяють контактуванню з клієнтами, які самостійно планують свій відпочинок.

Для ефективного управління основним капіталом необхідно здійснювати аналіз:

- використання основних засобів;

- ступеня зношення і модернізації основних засобів;

- періоду роботи окремих його складових частин;

- запобігання перед руйнуванням та іншими втратами складових частин основних засобів.

Аналіз використання основних засобів, з огляду на їх роль і значення у

виробничій діяльності туристичного підприємства, має проводитися систематично й комплексно. Він є підґрунтям для:

- всебічної оцінки управління основними засобами підприємства;
- визначення рівня використання (ефективності) основних засобів щодо досягнутих операційних і фінансових результатів;
- виявлення резервів основних засобів з метою з'ясування можливості раціонального їх використання;
- визначення співвідношення між витратами живої й уречевленої праці та кількістю наданих послуг.

4. Сутність та теоретико-методологічні засади національного краєзнавства, взаємозв'язок з іншими дисциплінами

Могутнім і невичерпним джерелом духовності, моральності і культури сучасної людини є її любов до рідного краю, його безцінних багатств, глибока шана до віковічних традицій свого народу.

Акт про державний суверенітет України, проголошений Верховною Радою 24.08.1991 р., активізував духовне відродження українського народу, загострив проблеми збереження культури. У цій справі важливе місце належить національному краєзнавству. Про зростання ролі науково-громадського руху в розбудові незалежної України красномовно свідчить факт відродження в березні 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців.

На сучасному етапі національне краєзнавство переживає епоху ренесансу. Краєзнавчий рух в Україні багатий на цікаві традиції, плідні пошуки і відкриття. Але мало любити свій край - його ще треба добре знати. Знання рідного краю не просто збагачує і звеличує людину, воно служить своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями прийдешніми. Пошана до традицій давньої культури та славного минулого творить основи теперішності, є запорукою майбутнього.

Українське краєзнавство має глибоке коріння і давні традиції. "Вагомий і безцінний внесок у його розвиток зробили відомі вчені минулого - Орест Левицький, Михайло Максимович, Опанас Маркевич, Вадим Пассек, Олександр Лазаревський, Микола Закревський, Петро Єфименко, Микола Аркас, Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Павло Чубинський, Максим Берлинський, Микола Біляшівський, Федір Вовк, Євтим Сіцінський...".

Поняття "краєзнавство" в різні часи мало різне значення. Видатний український педагог К. Д. Ушинський уперше дав визначення краєзнавства як педагогічного поняття, виділивши в ньому суспільно-економічний, освітньо-виховний і методичний аспекти. Видатний педагог наповнив уживаний тоді термін "батьківщинознавство" (термін запроваджено М. В. Ломоносо-вим) загальнопедагогічним змістом. У краєзнавстві К. Д. Ушинський вбачав могутній засіб вивчення країни. "Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини".

Навчання географії на місцевому матеріалі, провісником якого був К. Д. Ушинський, дало поштовх до зародження батьківщинознавчого напрямку в географії, який став основою сучасного краєзнавства.

"Під батьківщинознавством, або вітчизнознавством, малося на увазі ознайомлення в школі з географією навколишньої місцевості, знайомство, засноване переважно на безпосередніх спостереженнях", - писав О. Барков. Сучасний термін "краєзнавство" з'явився на зміну існуючим термінам

"вітчизнознавство", "батьківщинознавство".

Втілення краєзнавчого принципу в життя тісно пов'язували з принципами регіонального підходу та народності. Підвалини цього напряму в Україні в 70-х рр. XIX ст. буди закладені відомим педагогом і просвітником Софією Русовою, яка вважала, що прищепити дитині національні риси можна лише орієнтуючись на специфіку природи, географічного розташування, клімату, історії рідного краю на певній території. Вона писала: "...що треба добре знати свій край, бо рідна земля все одно, що велика сім'я, а земляки - все одно, що родичі", "...тільки навчаючись любити і свідомо ставитись до свого люду, до свого краю ...ми навчимося шанувати і других людей...".

Основні етапи становлення й розвитку наукового краєзнавства в Україні нерозривно пов'язані з розвитком географії і з тими перипетіями, які переживала ця наука протягом свого еволюційного формування.

Першим в Україні ще наприкінці XIX ст. обґрунтував поняття "краєзнавство" як науку і виклав його суть, значення та місце в житті народу у статті "Галицьке краєзнавство" (1892 р.) І. Франко.

Історія становлення власного понятєво-термінологічного апарату залишається однією з маловивчених сторінок національного краєзнавства. Окрім окремих публікацій у часописі "Туристика і краєзнавство" (додаток до "Нового часу"), звертаємо увагу на цікаві дослідження І. Крип'якевича з історії туризму в Галичині. У двох невеликих статтях "Студентські мандрівки 1880 р." та "Іван Франко як турист" учений вперше торкнувся цього малорозробленого аспекту науки. З 1937 р. на сторінках журналу "Наша Батьківщина" цих питань торкалися у своїх працях такі відомі краєзнавці, як В. Дорошенко, М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Кубійович. Фрагментарно характеризує краєзнавчі поняття Ю. Целевич у своїй праці "Галицьке краєзнавство" .

Найбільш системний огляд праць і матеріалів щодо розвитку різних галузей краєзнавства та його методики дав І. Франко у своїй праці "Галицьке краєзнавство". Це була перша спроба створення фахової бібліографії, що стосувалася українського краєзнавства.

Термін "краєзнавство" з кінця XIX ст. досить часто трапляється у науковій і науково-популярній літературі як у вузькому, так і в широкому розумінні його змісту.

У 1914 р. запорізький викладач гімназії І. Маньков запропонував поряд з терміном "батьківщинознавство" вживати термін "краєзнавство". Цей термін був підхоплений багатьма прихильниками краєзнавчої роботи в здобутті природничих знань і набув широкого використання у практичній діяльності вчителів географії, історії тощо.

Вперше серед українських учених визначив предмет географії, її зміст і методи дослідження П. А. Тутковський у теоретичній праці "Задачи и пределы географии" (1914 р.). Усупереч намаганням окремих учених розчинити географію серед інших наук, П. А. Тутковський доводив, що "географія має свій особливий зміст, свої методи дослідження і свої самостійні завдання". Серед методів досліджень географії вчений відводив чільне місце науковому краєзнавству. Одна з найголовніших його заслуг - це розробка теорії наукового монізму наук природничих і суспільних, що знайшли своє відображення у праці "Краєвиди України в зв'язку з природою і людністю".

П. А. Тутковський чи не вперше розглянув взаємозв'язок і взаємозалежність розвитку рельєфу, ґрунтів, гідрології, клімату з антропологією, господарською діяльністю людини. Як заповіт, звучать сьогодні слова П. А. Тутковського, що "ми повинні далі вивчати наші краєвиди, які розкривають надзвичайно цікаві явища з минулого нашої країни, мають важливий вплив на все наше господарство і побут".

"Зоряним" часом розвитку краєзнавства були 20-30-ті рр. XX ст. У цей час розквітнув талант видатного вченого-енцик-лопедиста, академіка С. Л. Рудницького (1677-1938 рр.), який по праву вважається фундатором української географії і наукового географічного краєзнавства.

Першим тезу про те, що краєзнавство можна трактувати у вузькому і широкому розумінні цього слова, обґрунтував саме С. Рудницький. У першому випадку маємо так зване етнографічне, історичне, літературне тощо, а в другому - комплексне (синтетичне), або географічне краєзнавство, яке так чи інакше включає в себе всі інші його види. У своїй фундаментальній праці "Нинішня географія" (1905 р.) С. Рудницький неодноразово звертав увагу на зв'язок географічної освіти і краєзнавства в різних аспектах та постулював тезу: "Географія учить нас пізнавати рідний край".

Фундатор національного комплексного краєзнавства, зокрема, писав у своїй "Нинішній географії" у 1905 р.: "На поняття вітчизни і народности складаються дуже ріжні елементи; ант-ропо- і етнольогічний, фільольогічно-літературний, історично-політичний і інші, але без сумніву найважливіший є географічний, бо нарід без рідного краю, тростина, вирвана з почви... єсли отже пізнане язика і літератури свого народа, его історії, побуту і звичаїв і т. н. є загально признане важним, то неменше на мою думку важне і потрібне є пізнане рідного краю, на котрім сей нарід виріс і розвивається. І є обов'язком всякого, що почу-ваєся до крихітки патріотизму, учитися пізнавати і любити свій рідний край не лиш словами, а душею".

У своїх працях учений визначав Україну як цілісну географічну одиницю, розробив план дослідження та вивчення її географії в усіх аспектах. С. Рудницький радив починати географічне вивчення свого краю з краєзнавства, а на його основі здійснювати вивчення початкового курсу географії України. Національна територія, - за висловом ученого, - це головна основа нації. Інші основи нації - це рідна культура, єдині істо-рико-політичні традиції, типові расові ознаки, власна мова - набирають реальної сили лише у зв'язку з територією. Ці теоретичні погляди вченого є вихідними, вони визначають об'єкт наукового географічного краєзнавства і служать його методологічною основою.

Творчо розвиваючи спадщину С. Рудницького, сучасні українські вчені Я. Жупанський і В. Круль розглядають національне краєзнавство як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує у світі тривимірних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство). Останнє виступає інтеґруючою похідною активної соціальної функції людини. Воно включає літературне, мистецьке, архітектурне, етнографічне краєзнавство тощо. Об'єднуючим елементом тут є початковий елемент - територія. Отже, географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства.

Одним із принципових питань теорії, навколо якого протягом десятиріч не припиняються дискусії, є питання про зміст, об'єкт і предмет краєзнавства (у тому числі географічного). "Розглядаючи об'єкт вивчення українського краєзнавства, підкреслимо, що це - системна величина, яка пронизує раціональну територію генеральним напрямком (українська детермі-нантна) і дає бічні відгалуження в вигляді згаданих вище його складових. Інакше кажучи, об'єкт національного краєзнавства - це реальна матеріальна система, що об'єктивно існує в ірраціональних межах, які матеріалізуються через національну субстанцію думки".

"Отже, визначивши перелік об'єктів дослідження українського краєзнавства - країв, надзвичайно важливим видається окреслення їхніх меж (як предмет дослідження). Тим більше, що такі межі змінюються в часі. Це завдання визначальне, і ним має займатися окремий розділ національного краєзнавства - хорологічне краєзнавство. Таким чином, об'єктом дослідження його є предмет дослідження національного краєзнавства загалом".

В узагальненому вигляді основним об'єктом географічного краєзнавства є суспільно-територіальний комплекс (СТК) певної території, який характеризується сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів .

М. Паламарчук і О. Паламарчук цілком слушно зазначають, що СТК як

об'єкт вивчення стверджує географічний характер краєзнавчих знань, але він не вичерпує їх. Крім знань про СТК, краєзнавство містить у собі знання історії населення, духовної і матеріальної культури певної території. Зв'язок між складовими елементами національної системи краєзнавства (за Я. Жупанським і В. Крулем) можна окреслити стилізованою ланкою "територія - час - людина".

На території України формується загальнодержавний СТК, який включає природно-територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів: Волинь, Поділля, Слобожанщину, Гуцульщину та ін. А в основі об'єктів краєзнавства представлені локальні СТК на рівні поселень, низових адміністративних одиниць та інших структурних елементів суспільно-територіального комплексу держави.

П. Шишченко, Президент Українського географічного товариства, розвиває науково-теоретичні засади про об'єктно-предметне поле географічного краєзнавства, яке не обмежується його належністю до системи "географія - країнознавство - краєзнавство (рідний край)". Його предметну сутність суттєво доповнюють науково-теоретичні, методичні, дидактичні, психологічні, виховні аспекти дослідження в системі "індивід - ландшафт - навколишнє природне середовище". У межах України сформувалися своєрідні етноландшафтно-господарські комплекси, які виступають об'єктами географо-краєзнавчих досліджень.

Місце туристичного краєзнавства у системі національного краєзнавства схематично зображено на рис. 1.4:

Рис.1.4 Місце туристичного краєзнавства у системі національного краєзнавства

З позиції системного підходу формулювалися принципи виділення ландшафтно-господарських систем (ЛГС) - одного з класів геосистем, які створені такими підсистемами: природним середовищем, населенням і господарством. Теорія функціонування ЛГС донині не досить розроблена (зокрема, стосовно критеріїв визначення, ієрархії, типології тощо).

Історично розвинулися системи, адаптовані та розбалансо-вані щодо взаємодії їхніх блоків. Для перших була запропонована дефініція "ландшафтно-етногосподарські системи" (ЛЕГ-системи), чим підкреслюється їхня адаптивність, історичність, органічність і традиційність (П. Шишченко, С. Романчук, Ю. Щур, В. Потапенко, 1996 р.).

Під адаптацією розуміється еволюційний процес узгодження природокористування і ландшафтних особливостей території, результатом якого є відповідність антропогенних навантажень продуктивності, стійкості і ресурсному потенціалу ландшафтів. Ландшафтні чинники відіграють провідну роль у господарському й еколого-фізіологічному та медико-географічному аспектах диференціації ЛЕГ-систем.

Була запропонована така підпорядкованість регіональних ЛЕГ-систем України: ареал, зона, край, область і район. Нижчі ієрархічні рівні ЛЕГ-систем є морфологічними частинами району на елементарному й локальному рівнях диференціації (П. Шишченко, С. Романчук, Ю. Щур, В. Потапенко, 1996 р.).

Поняття "краєзнавство" у 20-х рр. XX ст. розглядалось як метод синтетичного вивчення будь-якої виразної і виділеної за адміністративними ознаками невеликої території. Видатний географ і краєзнавець, професор В. Кубійович у праці "Енциклопедія українознавства" під терміном "краєзнавство" розуміє: "...сукупність інформацій про якусь країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, народного господарства тощо; в УРСР під "краєзнавством" розуміють вивчення якоїсь невеликої території з вищеподаних поглядів, звично місцевими силами".

"Краєзнавство", - за визначенням відомого географа О. С. Баркова, - це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та своїми методами дослідження, але таких, що ведуть до єдиної мети - наукового і всебічного пізнання краю".
Нинішньому етапу розвитку краєзнавства, на думку більшості українських учених, більш-менш повно відповідає таке визначення:

"Краєзнавство - це комплексне, наукове і всебічне вивчення певної території (села, міста, області, краю), це - популяризація і використання цього пізнання з метою наближення життя до науки, це - засіб навчання і

виховання національно-свідомих громадян".

Дослідженням історії, теорії і методології краєзнавства нині серйозно займаються науковці Львівського, Київського, Харківського, Чернівецького, Одеського, Сімферопольського, Волинського національних університетів, Київського, Дрогобицького, Тернопільського, Вінницького й інших державних педагогічних університетів, працівники українських музеїв, наукових інститутів НАН України.

Тематика досліджень теорії краєзнавства досить різноманітна. Вона потребує наукового комплексного дослідження (істориків, етнографів, географів, філологів тощо) й зобов'язує до серйозного відношення з боку державної влади та громадських організацій.

В Україні питання теорії географічного краєзнавства най-плідніше розробляли О. Т. Діброва, Я. І. Жупанський, В. П. Замковий, М. Ю. Кострица, М. П. Крачило, В. П. Круль, М. П. От-каленко, С. Л. Рудницький, Д. П. Тетерський, Є. Й. Шипович, М. Т. Янко.

Сучасні українські вчені Я. Жупанський і В. Круль розглядають національне краєзнавство як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує у світі тримірних системних моделей, складених з:

- простору (географічне краєзнавство);
- часу (історичне краєзнавство);
- соціуму (соціальне краєзнавство).

Усі названі компоненти притаманні туристичному краєзнавству. Таким чином, туристичне краєзнавство виступає одним з стрижневих напрямів національного краєзнавства.

5 Джерела національного краєзнавства

До основних джерел туристичного краєзнавства прийнято відносити:

- краєзнавчу бібліографію;
- картографічні джерела (архіви музеїв, державні архіви);
- усні джерела (усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я і приказки тощо);
- статистичні джерела;
- спостереження за об'єктами і процесами природи;
- друковані джерела (підручники, довідники, енциклопедії, путівники, карти, журнали, газети тощо);
- пам'ятки історії та культури, пов'язані з історичними подіями в житті краю, розвитком суспільства і держави, а також твори матеріальної і духовної діяльності, які мають історичну, наукову, художню та іншу культурну цінність.

Краєзнавча бібліографія, як і бібліографія взагалі, - це важливий засіб збору інформації про літературу, яка вийшла в минулому і виходить тепер. її завданням є виявлення, облік, характеристика і пропаганда краєзнавчої літератури. Краєзнавча бібліографія досить різноманітна за видом видань, за призначенням і повнотою відбору літератури, за періодичністю випуску і періодом, який охоплюється, за тематикою. Майже в усіх обласних, а також у багатьох міських і районних бібліотеках, крім загальних каталогів, є спеціальні каталоги краєзнавчої літератури.

Картографічні джерела. У краєзнавчих дослідженнях карти слугують як джерелом інформації, так і засобом для демонстрації результатів, одержаних іншими способами. Турист-крає-знавець може нанести на карту зібрані ним дані про природу краю, населення і господарство, позначити центри народних художніх промислів, місцеві пам'ятки. Отже, карта виступає як своєрідне джерело знань, вона є підсумком краєзнавчої діяльності.

Офіційні джерела - це державні архіви, що є охоронцями багатовікової документальної спадщини як величезного народного надбання. Краєзнавчі дослідження ведуться також на матеріалах, які зберігаються в обласних архівах. Слід згадати й про архіви в музеях (державних, громадських, художніх, меморіальних, краєзнавчих) і в бібліотеках.

Прикладом архівних джерел можуть служити львівські зібрання стародруків. Так, у Львові знаходиться Архів карт (колишні офіційні назви: Цісарсько-королівський архів кадастрових карт, Архів кадастрових карт, Архів карт), заснований 01.11.1824 р. для використання та збереження кадастру території Галичини і Буковини. Картографічна колекція Львова - це

найбільша картографічна колекція ЦДІА України. Колекція карт та планів (Ф. 742) нараховує 2045 справ і становить комплекс картографічних документів, зібраний у 1375-1943 рр. Значні картографічні колекції є також у ЛНБ НАНУ імені Василя Стефаника та в НБ ЛНУ імені Івана Франка.

Усні джерела. Мова як найдавніший засіб спілкування людей зберігає багатющі відомості про життя в різні епохи. Каналом передачі цих відомостей є усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я, приказки тощо. До усних краєзнавчих джерел слід віднести і бесіди, які, зазвичай, реалізуються у вигляді зустрічей з "цікавими людьми". Добрі справи відбуваються кожного дня і всюди, здійснюють їх наші сучасники, тому бесіди з ними мають велику цінність.

Спостереження - це одне з вагомих джерел краєзнавства. У туристично-краєзнавчій роботі з учнями і студентами спостереження за природою і продуктами суспільної діяльності організовують, передусім, учителі біології і географії, викладачі.

6 Форми краєзнавства і види організації краєзнавчого руху

Залежно від завдань та масштабу досліджень розрізняють державне (наукове), шкільне і громадське краєзнавство.

Державне краєзнавство - це комплексні наукові краєзнавчі дослідження територій країни державними науковими установами (музеями, науково-дослідними закладами, державними органами влади тощо).

Шкільне краєзнавство - це система краєзнавчої освіти в навчально-виховній роботі школи, позашкільних установ, яка проводиться за різними напрямками: літературне, історичне, географічне, природознавче, етнографічне, фольклорне. Усі ці напрямки є частинами цілого, основними структурними елементами загальношкільного краєзнавства, тісно пов'язані між собою. Суть шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні учнями з навчально-виховною метою території свого краю за різними джерелами, переважно на основі попередніх спостережень під керівництвом учителя.

Шкільне краєзнавство поділяється на дві форми:

1. Навчальне (програмне) краєзнавство - завдання і зміст визначаються навчальною програмою школи. Є обов'язковим для всіх учнів школи. Має два напрямки роботи:

а) урочний;

б) позаурочний.

2. Позакласне краєзнавство - зміст і завдання визначають ся навчально-виховним планом школи. Розрізняють два основні напрямки позакласної краєзнавчої роботи:

а) шкільний туризм;

б) організація і проведення різноманітних експедицій.

Найпоширенішими з організаційних форм туристично-краєзнавчої діяльності з учнями та студентами є: гурток, секція, клуб, товариство. Гурток - самодіяльна група учнів (студентів), що займаються поглибленим вивченням рідного краю. Це основна і найпоширеніша форма туристично-краєзнавчої роботи в школі та ВНЗ готельно-туристського профілю.

Секція - первинна форма шкільних (студентських) краєзнавчих об'єднань (гуртків, клубів, товариств), їхня складова частина. Кількість членів кожної секції гуртка, як правило, не перевищує 10. Секції організовуються в гуртках, де налічується від 18 до 25 членів.

Клуб - найвища форма організації туристично-краєзнавчої роботи. Він об'єднує різні секції і гуртки. Членами клубу можуть бути 60 і більше учнів

(студентів).

Товариство (громадська організація) - самодіяльна організація, із понад 30-40 членами, які цікавляться туризмом і краєзнавством. Товариство може складається з 3-5 споріднених за змістом роботи секцій (географічних, біологічних, історичних, літераторів-етнографів, туристів-краєзнавців).

В учнівсько-студентській туристично-краєзнавчій роботі виділяють стаціонарні і похідні форми.

Стаціонарні форми: робота на географічному майданчику, фенологічні спостереження, зустрічі із славетними земляками, уявні подорожі краєм, краєзнавчі олімпіади, конференції, лекторії, шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, вікторини, випуск краєзнавчого журналу, радіо- і стінна газета, листування та обмін краєзнавчою літературою, видання альманахів та інші заходи, що проводяться на місці, в умовах школи, ВНЗ, населеного пункту.

Похідні форми: прогулянки, екскурсії, одноденні та багатоденні походи, подорожі на різних видах транспорту, експедиції, туристські зльоти тощо.

Основні етапи туристично-краєзнавчої роботи: підготовчий, польовий і заключний.

Підготовчий період - упродовж цього періоду учні (студенти) ознайомлюються з програмою і методикою проведення того чи іншого виду краєзнавчих досліджень, вивчають територію маршруту за літературними і картографічними джерелами, складають картосхему району і план маршруту, готують усе необхідне для спостережень.

Польовий період - це краєзнавчі дослідження під час екскурсій, походів чи експедицій за складеним у підготовчий період планом. Польові дослідження - це збирання відомостей про природу, історію й економіку краю, а також топонімічного, археологічного, етнографічного та інших матеріалів.

Заключний період - у цей період проводиться оформлення та облік результатів проведення туристично-краєзнавчої роботи, створення нових і поповнення існуючих краєзнавчих музеїв новими експонатами і матеріалами.

Громадянське краєзнавство - це діяльність різноманітних громадських (недержавних) товариств, спілок, клубів, об'єднань щодо організації краєзнавчих досліджень, конференцій, виставок тощо. З метою популяризації кращих доробків місцевих краєзнавців, традицій і звичаїв українського народу, історії і мистецтва рідного краю в Україні надається всебічна підтримка ентузіастам і прихильникам громадського краєзнавчого руху.

Розрізняють різні масштабні рівні організації краєзнавчого руху в Україні. До загальнодержавного рівня відносимо такі організації:

Всеукраїнську спілку краєзнавців, Товариство охорони пам'яток історії та культури, Українське товариство охорони природи, Географічне товариство України тощо. Реґіональний і місцевий рівні представленні численними громадськими організаціями, фондами і товариствами (наприклад, Товариство дослідників Волині).

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте внесок українських учених у формування теорії національного краєзнавства.
2. Розкрийте об'єкт та предмет туристичного краєзнавства.
3. Назвіть основні завдання туристичного краєзнавства на сучасному етапі.
4. Які Ви знаєте функції краєзнавства?
5. Опишіть основні методи туристично-краєзнавчих досліджень.

Тема 2 Історичні аспекти туристичного краєзнавства в Україні

Мета: Ознайомитись з традиціями українського краєзнавства; зрозуміти сутність утворення та діяльність спілки краєзнавства на Україні; розглянути розвиток краєзнавства на Галиччіні

План

1. Традиції українського краєзнавства
2. Розвиток краєзнавства на Галиччині
3. Утворення та діяльність спілки краєзнавства на Україні

Література

1. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. – К.: Альтерпрес, 2003р.
3. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб./ за редакцією проф. Ф.Д. Заставного – К.: Знання, 2006р.
4. Ивченко А.С. Вся Украина. – К.: ГНПП «Картография», 2008 г.
5. Низовский А.Ю. 100 великих чудес Украины. – К.: «Арий», 2010 г
6. Дивовижна Україна / Авт. – упор.: Т.С. Жабська, Г.С. Тетелтман, К.В. Шаповалова. – Х.: Фактор, 2011 р.

1. Традиції українського краєзнавства

"Для України краєзнавство завжди було не лише
міцним фундаментом історичної пам'яті,
але й формою самозахисту від ударів долі"
(Петро Тронько)

Актуальною й для наших днів залишається проблема періодизації історії розвитку краєзнавства в Україні. Останнім часом українські науковці-краєзнавці (П. Тронько, Г. Денисюк, Я. Жупанський, Я. Мартиняк, М. Пістун, О. Шаблій, М. Кострица та ін.) у ряді праць оприлюднили своє бачення етапів періодизації історії краєзнавства в Україні.

Як і кожна наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло чотири основні етапи, а саме: витоки, зародження, становлення, організація. Ці чотири етапи М. Кострица та М. Пістун вважають відправними у визначенні періодизації історії краєзнавства (табл. 2.1).

Таблиця 1.1. Періодизація національного краєзнавства

Періодизація національного краєзнавства			
I етап	II етап	III етап	IV етап
Витоки краєзнавства (стихійно-описовий етап за М. Пістуном). Тут варто виокремлювати три періоди: найдавніший, античний, середньовічний - від появи найдавнішої людини (140 тис. років тому - до XVII ст.)	Зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий етап за М. Пістуном). Цей етап також поділяється на три періоди: анкетно-описовий, експедиційний, статистичний. Він охоплює період від початку XVIII ст. до середини XIX ст.	Становлення українського краєзнавства. Охоплює останню третину XIX ст. - початок XX ст.	Організація краєзнавства в Україні. Період включає хронологічні межі від 20 - 30-х рр. XX ст. до сьогодення

Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей на регіональному рівні мали прикладний характер і були пов'язані з їх насущними життєвими

потребами - мисливством, рибальством, кочівним скотарством, примітивним землеробством. Для ведення господарства були необхідні знання про місцеві природні умови та погоду, особливості життя диких тварин, хід риби в річках та озерах, про родючість ґрунтів тощо.

Отже, можна стверджувати, що витоки краєзнавства зародилися разом з пізнанням навколишньої місцевості людиною. Прямих (писемних) доказів про природознавчу діяльність стародавніх людей не збереглося. Але матеріали, виявлені під час проведення археологічних розкопок у Середньому Подніпров'ї, Подільському Придністров'ї та на Волині, свідчать, що територія, яку займали окремі роди і племена наших пращурів, вже на ті часи була добре знайома їм, а її окремі ресурси продуктивно використовувалися для здобуття людьми необхідних засобів для свого існування і безпечного життя. Окремі знахідки кістяних пластинок з піктограмами дають українським археологам підстави стверджувати, що ще 30-20 тис. років тому в мешканців території сучасної України існувала передача інформації про свій рідний край від покоління до покоління з використанням примітивних кістяних картосхем-піктограм.

Першим географом-краєзнавцем, істориком й етнографом, що описав терени України, по праву можна вважати античного логографа з малоазійського грецького Галікарнаса Геродота (484-425 рр. до Р. Х.)- В одній з книг свого 9-томного трактату "Історії" Геродот, на підставі відвідання причорноморського міста Ольвія, мандрівки у пониззя Дніпра та спілкування з місцевими мешканцями, описав природу, історію, культуру та побут населення Північного Причорномор'я (Великої Скіфії).

У добу Великої Скіфії (VII-III ст. до Р. Х.) лісостепову частину України населяли праслов'янські племена, їх Геродот називав "скіфи-орачі" (на відміну від пастуших племен - "скіфів-кочівників" і панівної верхівки - "скіфів царських"). Орачі займалися експортно орієнтованим землеробством, вели жваву мінову торгівлю з країнами Егейського та Середземного узбережжя, мали розгалужену мережу селищ і укріплених городищ. Одне з таких городищ - град Гелон (сучасне Більське городище на Ворсклі у Полтавській області) - Геродот описав як величезне місто з дерев'яними стінами-зрубами, дерев'яними храмами й дерев'яними житловими будівлями-теремами.

Значну увагу краєзнавчим дослідженням території України приділяли видатні вчені античності: грецький географ й історик Страбон (66-20 рр. до н. е.), римський астроном, картограф, етнограф Клавдій Птолемей (бл. 90-160 рр.).

Клавдій Птолемей першим серед європейських учених відрізняв

географію і хорографію - загальну географію і країнознавство (у сучасному розумінні до хорографії віднесено і країнознавство, і краєзнавство).

Увага до вивчення території Північного Причорномор'я посилилась після появи тут войовничих сарматів. З території Подніпров'я і Подунав'я вони здійснювали далекі воєнні рейди вглиб Римської імперії. Таким чином, на рубежі ер Східну Європу античні вчені-краєзнавці стали називати Європейською Сар-матією (західна частина "варварської" Європи носила в той час назву "Германія").

На карті Помпонія Мели чітко виділяються басейни Чорного й Азовського (Меотида) морів, Кримський півострів (TAVRICA), річки Дон, Дніпро, Пд. Буг, Дністер і Дунай. Північніше сарматів на карті П. Мели розміщений етнонім венеди (venedes) - перша документальна самоназва угруповання ранньослов'янських племен.

Після спустошливої хвилі сарматських навал, з II ст. до н. є. у лісовій смузі Подніпров'я і Східного Поділля зароджується зарубинецька культура слов'янських племен. Ранні слов'яни займалися землеробством, скотарством, мали добре розвинуті ремесла, торговельно-обмінні відносини із сусідніми племенами, грецькими містами і римськими (візантійськими) провінціями в басейні Дунаю.

Колоритні краєзнавчі картини типово слов'янського хлібосольного землеробського побуту описані послом імператора Візантії Пріском Паннійським під час його подорожі у столицю гунського царя Атіли у Подунав'ї.

Уже з середини I тис. н. є. південно-західна група східних слов'ян (Прикарпаття, Поділля, Полісся і Наддніпрянщина) стала відомою на всю тогочасну ойкумену під назвою "анти", а згодом "руси/роси".

Чимало краєзнавчих описів ранньодержавних утворень давніх українців (що передували утворенню Київської Русі) донесли до наших днів путьові збірники арабських купців і мандрівників. Вони розповідають про три царства русів (Куяба, Славія, Артанія), про звички і традиції мешканців України, про їх ремесла, побут і вірування.

Ось, зокрема, як описує наш край і його люд арабський учений аль-Балхі у "Книзі образів землі": "Руси складаються з трьох племен, одне з яких ближче до Болгара, а їхній володар живе в місті під назвою Куява (Київ. - Авт.), що є більше від Болгара. Друге плем'я, далі від першого, зветься Славія. Ще інше плем'я зветься Артанія, а його володар живе в Арті. Його люди приходять торгувати до Куяви...".

Ще до захоплення Києва (де княжив рід Кия) варязькою династією Рюриковичів й розбудови Київської Русі на давньоукраїнських землях набула

широкого поширення писемність. Давньоукраїнські купці (особливо з придніпровського племені уличів - "Артанія" арабських джерел) вели жваву міжнародну морську торгівлю з Візантією, країнами Заходу, Закавказзя й арабського Сходу, що вимагало від них вільного володіння прогресивною системою лічби й письма.

За свідченнями болгарського ченця-літописця Храбра, тогочасні руси використовували оригінальну писемність "черти і рези", якими вони "чертили" на берестяних грамотах чи "вирізали" на липових дощечках свою буквицю на базі адаптації до давньоукраїнської мови грецького алфавіту. Ним, зокрема, списані дощечки найархаїчнішого давньоукраїнського епосу - так звана Велесова книга. Тоді ж, з розвитком просвітництва, поширення набув один з давньоукраїнських тайнописів - глаголиця (з хрещенням Русі перейшли на більш зручну систему письма - кирилицю). Розвідки окремих українських істориків і краєзнавців (М. Брайчевський, В. Шевчук тощо) доводять, що глаголиця використовувалася в автентичних текстах першого національного київського "Літопису Аскольда" (який до наших днів не зберігся, але фрагментарно (з цензурою нової династії Рюриковичів і ченців-християн) був включений у пізніший літопис "Повість врем'янних літ".

Київські глаголичні аркуші - один із найдревніших зразків історико-краєзнавчих документів (X ст.), написаних оригінальним старослов'янським шрифтом - глаголицею (зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадского)

Систематичні краєзнавчі пошуки стали проводилися у добу розквіту Київської Русі укладачами літописів держави. Перший збережений український літопис "Повість врем'янних літ" датує початок "руської землі" 860 роком. Є всі підстави вважати цей літопис першим географічно-краєзнавчим описом нашої батьківщини, а одного з його головних авторів - Нестора Літописця - першим вітчизняним географом і краєзнавцем. У Київському літописі вперше вжито назву "Україна" (1187 р.), подано багато інформації про окремі землі і події, явища природи, рослинний і тваринний світ нашого краю, про його народ. Його традиції продовжив Галицько-Волинський літопис (1209-1292 рр.), де міститься ще більша кількість цінної істо-рико-краєзнавчої інформації.

Починаючи з XIII ст., краєзнавча інформація про Україну подавалась у звітах і друкованих творах європейських мандрівників. Адже українські міста і транспортні шляхи тривалий час відігравали (і досі продовжують відігравати) важливу роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом.

Поява відомостей про культуру та побут українського народу відноситься до XV ст., коли українці остаточно сформувалися як окремий

цілісний етнос.

Першим докладним описом географії нашої країни була книга (1549 р.) Зигмунда Герберштейна - німецького мандрівника. Першою картою українських земель є карта географа Бітіста Ан'єзе (1548 р.). Французький військовий інженер Г. Л. де Боплан у 1650 р. видав першу спеціальну працю про Україну та її мешканців-козаків "Опис України...". У ній міститься також перша цілісна карта реґіонів (країв) України з найдетальнішим серед тогочасних географів переліком давніх українських поселень (див. форзац).

Нова (ренесансна) хвиля відродження українського краєзнавства припала на XVI-XVII ст. з розвитком братських шкіл і поширення шкільництва серед широких верств українського населення.

Книжки того часу були насичені краєзнавчим матеріалом, цікавими прикладами історико-географічного характеру, вчили студитів орієнтуватися на місцевості, складати простий план. Загалом, за рівнем освіченості (у тому числі географічної) український народ у XVI-XVII ст. посідав чи не найперше місце серед усіх європейських народів.

Буремним для України XVII ст. завершується стихійно-описовий етап витоків краєзнавства в Україні. На зміну йому з XVIII ст. настає другий етап початку (зародження) наукового краєзнавства, який тривав до середини XIX ст.

У XVIII ст. сталися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень. Окрім суто описових, які були характерними для попереднього етапу розвитку краєзнавства, тепер усе частіше стали застосовувати анкетний, опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний та інші методи дослідження. Тогочасні краєзнавчо-географічні описи набувають комплексного характеру і представляють собою синтез картографічних, фізико-географічних, економіко-географічних і демографічних характеристик певної території.

На початку XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні впливали ідеї вчених Росії, до складу якої входила більша частина України, зокрема Михайла Ломоносова. Він вперше організував комплексне краєзнавче дослідження окремих реґіонів на науковій основі, залучивши до цієї справи не лише вчених, але й місцеве населення. Тоді ж з'явились перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, зародилось шкільне краєзнавство.

У 1715 р. вихованцем Києво-Могилянської Академії Г. Но-вицьким написане дослідження "Краткое описание о народе остяцком", що є однією з найбільш ранніх у світовій літературі етнографічних монографій. Перший опис російської імперії, включаючи й Україну, належить Івану Кирилову. У

1731 р. він видав книгу "Цветущее состояние Всероссийского государства". У 1745 р. Академія наук випустила "Атлас Российской империи", в якому зібрана цінна інформація і про Україну.

Краєзнавчі ідеї і задуми І. Кирилова розвинув В. М. Татіщев (1686-1750 рр.). Для повного географічного опису Росії в 1737 р. В. М. Татіщев склав програму, яка містила 198 різноманітних питань краєзнавчого характеру з географії, статистики, економіки, етнографії, історії, антропології, медицини тощо. Поєднання в одній програмі питань з історії та географії було новим кроком у розвитку науки. Це дало змогу вченому застосувати комплексний географічний підхід і пов'язати історичні події з природним середовищем. Програма В. М. Татіщева стала першою науковою спробою краєзнавчого, комплексного фізико-й економіко-географічного, історичного та етнографічного дослідження Російської імперії.

У 1765 р. утворилося Вільне економічне товариство з метою "поширення в державі корисних для землеробства і промисловості відомостей". Це було перше наукове товариство в Російській імперії, що займалося вивченням і сприянням розвитку сільського господарства. Члени Товариства розробили спеціалізовану краєзнавчу анкету, яка мала економіко-географічний характер і включала 65 запитань. Більшість тогочасних анкет мали переважно вузькогалузевий, відомчий характер. Тому в країні виношувалася ідея проведення загального економіко-географічного опису в межах усієї імперії. Безпосереднім поштовхом для реалізації цього завдання стало проведення Генерального межування Російської імперії, яке у своєму розвитку й конкретній реалізації тісно пов'язане з губернською реформою 1775 р.

Визначення територіальних меж губерній та повітів і складу їх населення повинно було безпосередньо виходити з даних межувань, а здійснення економічних і фіскальних завдань опису губерній посилювали роль землемірів і цінність їхньої роботи, яка мала краєзнавчий характер. Кінцевим результатом Генерального межування було складання атласів. У 1777 р. при Академії наук був створений Топографічний комітет, який розробив "Проект топографічного опису Росії", заклав фундамент для такої копіткої роботи, як складання топографічних описів губерній і намісництв, що була проведена наприкінці XVIII ст. і сприяла розвитку краєзнавчих досліджень.

Першу суто наукову експедицію по Лівобережжю України У 1768-1775 рр. організував академік А. Гюльденштедт. Зібрані ним матеріали про культуру і побут українців і нині залишаються унікальними. Відомості з

різних галузей культури українського народу містилися у працях історика Г. Міллера, академіка В. Зуєва та інших авторів, що подорожували Україною. О. Шафонський склав у 1780 р. "Топографічний опис Чернігівського намісництва". У 1790 р. в Москві видано книгу Я. Маркевича "Записки про Малоросію, її жителів та виробництво".

Після приєднання у 1795 р. частини земель України (Волині, Київщини, Поділля) до складу Російської імперії у правлячих колах виникли потреби в отриманні різнобічної інформації про соціально-економічний стан території з метою якнайефективнішого використання її багатств. У новоутворених губерніях Розпочався збір необхідних статистичних матеріалів краєзнавчого характеру.

У 1795 р. побачила світ "Генеральна табель по Волинській губернії". Переписи проводилися за спеціальною формою. У 1798 р. з'явився більш достовірний "Географічний й економічний опис Волинської губернії 1798 р.". В органічному зв'язку з топографічними описами стоїть урядовий указ 1783 р. "Про складання генеральних атласів обмежуваних губерній". Атласи намісництв містили стислі топографічні описи.

Топографічний опис є надзвичайно цінним джерелом з погляду методики організації краєзнавчого дослідження та наявності фактичного краєзнавчого матеріалу. Наприкінці XVIII ст. - на початку XIX ст. було здійснено комплексний опис більшості територіальних одиниць Російської імперії, зокрема й українських.

У перших десятиліттях XIX ст. в Україні сформувався ряд місцевих культурно-просвітницьких, у тому числі етнографічних, центрів: Полтава, Одеса, Ніжин, Харків, провідним з яких згодом став останній. Початок народознавчих досліджень поклав Харківський університет, заснований у 1805 р. Університетська друкарня видавала журнали й альманахи, книжки з українського народознавства. Викладачі та студенти ВНЗ розгорнули роботу зі збору пам'яток матеріальної культури серед місцевого населення, зразків усної народної творчості. Професор Г. Успенський опублікував змістовну працю з історичної етнографії "Опыт повествования о древностях руських" (1811 - 1812 рр.).

У стінах Харківського університету обмінювалися поглядами й творили національне наукове краєзнавство такі відомі вчені, як І.І. Срезневський (ректор університету) та М. І. Костомаров (1817-1885 рр.) - основоположник народницького напрямку в історіографії України, етнограф, поет і драматург.

М. Костомаров у 1846 р. у Києві разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та іншими заснували Кирило-Мефодіївське Братство. Наукова краєзнавча спадщина Братства величезна, з-під пера його

членів вийшли фундаментальні праці з історії України XVI-XVIII ст., низка етнографічних студій, матеріали етнографо-статистичної експедиції у Правобережну Україну.

У 1830-1840-х рр. широко розгортається народознавча і краєзнавча діяльність в Одесі. Тут засновується Одеське товариство історії і старовини (1839 р.). Цінні пам'ятки старовини, документальні та етнографічні матеріали були зосереджені в археологічному музеї Товариства, який у 1859 р. об'єднався з Одеським міським музеєм старовини.

З кінця першої половини XIX ст. центр народознавчої діяльності поступово переміщується до Києва у зв'язку з заснуванням тут університету (1834 р.). Цьому значною мірою сприяла діяльність видатного фольклориста, історика та етнографа, першого ректора університету М. О. Максимовича, який разом з М. Костомаровим сформував своєрідний центр історико-краєзнавчого дослідження України. У 1834 р. у Києві створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, який зініціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

Значну роль у вивченні та публікації джерел з історії України, консолідації українських істориків й археологів відіграла "Тимчасова комісія для розгляду давніх актів" або ж "Київська археологічна комісія" (1843-1921 рр.). Наукові дослідження цієї комісії сприяли формуванню в українській історичній науці допоміжних дисциплін, а зібрані нею колекції історичних документів стали базою для заснування першого в Україні державного історичного архіву - Київського центрального архіву давніх актів.

На півдні України основним осередком краєзнавчих досліджень стало Одеське товариство історії та старожитностей. За період свого існування (1839-1922 рр.) це товариство випустило 33 томи наукових записок, більша частина яких має суто краєзнавче спрямування.

Третій етап - становлення українського краєзнавства - охоплює останню третину XIX ст. - початок XX ст.

У другій половині XIX ст. краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту. Ця діяльність з залученням великого кола краєзнавців-аматорів велася практично в усіх регіонах "країни. Звіти про ці дослідження частково публікувалися У місцевих виданнях статистичних комітетів та губернських архівних комісій, у періодиці.

Третій період розвитку національного краєзнавства розпочався важливою науковою подією - проведенням етнографічно-статистичної експедиції Географічного товариства до Південно-Західного краю, тобто на всю Правобережну Україну. Керував експедицією видатний український

етнограф і фольклорист, правник за освітою, автор тексту українського національного гімну "Ще не вмерла України", географ-краєзнавець Павло Чубинський. Під час цієї експедиції П. Чубинський відвідав 36 повітів Правобережної України. Експедиція зібрала величезний краєзнавчий матеріал - 12 томів. Обробка та друкування зібраних матеріалів зайняли шість років і були завершені в 1878 р. Праці вийшли під загальною назвою "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край", 1872- 1878 рр. За цю унікальну працю П. Чубинського нагороджено золотою медаллю РГТ (1873 р.), премією Російської Академії наук (1879 р.), а також золотою медаллю виставки Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 р.).

13 лютого 1873 р. у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства. Головою Півден-но-Західного відділу було обрано Г. Ґалаґана - землевласника, юриста, а керуючим справами - П. Чубинського.

Південно-Західний відділ за три роки свого існування провів масштабну наукову програму по вивченню України. Ним опубліковано ряд етнографічних програм, здійснено одноденний перепис населення Києва, видано два томи "Записок...", 1873 р., 1876 р., бібліографічний покажчик, присвячений природі Київщини, ряд збірок пам'яток народної творчості. Активна діяльність науковців і громадськості української і фінської колоній Російської імперії викликала занепокоєння російської влади, і 7 липня 1876 р. Південно-Західний відділ було закрито. А П. Чубинського було зіслано під нагляд поліції в Петербург. З того часу в діяльності Географічного товариства настала велика перерва (відроджене в 1947 р.).

Систематичні краєзнавчі дослідження розпочаті у цей період церковно-історичними товариствами в усіх регіонах України. Найбільш плідними на оригінальні краєзнавчі студії виявилися церковно-столичне та археологічне товариство Київської духовної академії, Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство та Полтавський церковний історико-археологічний комітет.

Творець народної національної школи в Україні, видатний педагог К. Д. Ушинський (1824-1871 рр.), автор підручників "Рідне слово" і "Дитячий світ", теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та поклав початок практиці шкільного краєзнавства. Краєзнавство як педагогічне явище К. Д. Ушинський розглядав всебічно, вбачаючи в ньому могутній засіб вивчення Вітчизни. Він першим запропонував увести до навчальних планів початкових шкіл України предмет вітчизнознавство й постулював таку тезу: "успішним є навчання, яке

здійснюється на базі краєзнавства".

Інший видатний український педагог - Софія Русова (1856-1940 рр.), автор першого українського шкільного підручника "Початкова географія" (1911р.), виданого українською мовою, - нерозривно пов'язувала вивчення географії з краєзнавством. Вона запропонувала створити товариство організації подорожей - прототип сучасних центрів туризму і краєзнавства сучасної молоді.

У 1908 р. у Петербурзі видана книга Миколи Аркаса "Історія України-Русі з малюнками". Це була перша видана українською мовою узагальнююча праця з історії України, яку справедливо розкритикував як дилетантську М. Грушевський, "забувши", однак, що це - підцензурне видання, яке зазнало нищівних правок російських жандармів-цензорів.

З кінця XIX ст. у розвитку української етнографії і краєзнавства спостерігається певний застій у зв'язку з репресіями царизму щодо української мови і культури. Провідним центром українознавства на цьому етапі стає Львів.

У 1868 р. серед університетської молоді Галичини зароджується ідея створення товариства "Просвіта", яке, за словами його організатора, посла Степана Качали, повинно б "спомагати народну просвіту у напрямах моральнім, матеріальнім і політичнім через видання практичних книжок і брошур в тій мові, якою нарід говорить". 2 вересня 1968 р. розпорядженням Віденського міністерства освіти за № 3491 прийнято Статут і Дозволено заснування Товариства "Просвіта". 8 грудня 1868 р. У Львові в залі польської міщанської "Стрільниці" на Курковій вулиці (суч. вул. М. Лисенка) відбувся Перший загальний збір Товариства "Просвіта", в якому взяло участь 65 членів-засновників, студентів, урядовців, учителів. Головною місією товариства визнано ширити просвіту українському народові. "Просвіта" займалася не тільки освітою народу, але й економічним його піднесенням.

Головою "Просвіти" став професор академічної гімназії Анатоль Вахнянин. Основою організаційного розвитку і діяльності "Просвіти" стали його філії і читальні. Перша з них виникла у 1875 р. у с Бортники біля Ходорова. Мережа читалень згодом поширилася не лише на всю Галичину, але й, з початком XX ст., на Наддніпрянщину, Буковину, Закарпаття та інші регіони України в її етнічних межах (включаючи Підляшшя, Холмщину й інші краї).

Читальні "Просвіти" були не тільки бібліотеками чи приміщеннями, де проводилися курси, вишколи, відбувалися лекції, вечорниці, вистави та інші культурно-освітні заходи, але мали ще й свої крамниці, позичкові та ощадні каси, громадські сховища, утворювали рільничо-господарські спілки та

кооперативи.

З "Просвіти" вийшли згодом багато різних наукових, політичних, економічних, освітніх, громадських організацій та установ: "Рідна школа", "Сільський господар", "Союз українок", "Товариство українських лікарів", "Зоря", "Сурма", "Пласт" тощо. У 1873 р. було засноване "Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка", яке друкувало наукову літературу, найбільше про українську історію і письменство.

У 1894 р. професором історії Львівського університету став великий український історик, визначний діяч української науки, політичний і громадський діяч Михайло Грушевський (1866-1934 рр.) - майбутній перший президент незалежної України. Він став головою НТШ. М. Грушевський та І. Франко створили у Львові Всеукраїнський культурний центр та заснували "Літературно-науковий вісник", який згуртував кращі літературні сили Галичини.

Головою НТШ М. Грушевський був з 1807 р. по 1914 р. Упродовж цього часу він створив у Львові наукову школу істориків України (зокрема, серед найвидатніших учнів М. Грушевського слід назвати С. Томашівського, О. Терлецького, М. Кордубу, І. Крип'якевича, В. Герасимчука, І. Дисиджору, І. Кравецького та ін.).

М. Грушевський реорганізував НТШ у справжню українську академію наук: створив фонди, бібліотеки, музеї, об'єднав майже всіх провідних східно- і західноукраїнських учених, літераторів, педагогів. Титанічна діяльність НТШ донині залишається недостатньо вивченою і належним чином оціненою. А це - серія видань під назвою "Українсько-руський архів", 38 томів "Етнографічного збірника", 20 томів "Матеріалів до української етнології", періодичні видання "Життє і слово", "Історичний вісник", "Літературні вісті", "Молодий українець", "Наше минуле", "Наша культура", "Читальня", "Український історик" та ін.; бібліографічні видання, серії книг "Руська писемність", "Просвітні листи", "Господарська бібліотека", "Загальна бібліотека", "Народна бібліотека", "Історична бібліотека", "Науково-популярна бібліотека" тощо; рекламні та книготорговельні каталоги.

М. Грушевський був одним з організаторів Української Видавничої Спілки (1899 р.) і Товариства Прихильників української науки, літератури і штуки (1904 р.), організував публічні університетські курси у Львові. У 1898 р. вийшов перший том його монументальної праці "Історія України-Руси", доведеної в подальшому до 9-ти томів, що вийшли друком у Львові та Києві в 1889-1937 рр., видав "Ілюстровану історію України" (1904 р.), "Історію української літератури" в 5-ти томах. Загальне число опублікованих праць М. Грушевського перевищує 1800.

У 1864 р. у Львові було створено Український драматичний театр, де ставилися п'єси українських авторів. На його сцені виступали прославлені артисти Соломія Крушельницька, Лесь Курбас, Олександр Мишуга та ін.

Велике значення у громадському житті населення Галичини відіграв журнал "Життє і слово" (1894-1897 рр.), редактором якого був видатний громадський діяч, науковець, філософ, етнограф, публіцист Іван Франко. Саме І. Франко був засновником у 1883 р. гуртка "Етнографічно-статистичного", що фактично виконував функції краєзнавчого товариства.

І. Франко був співорганізатором багатьох студентських мандрівок: мандрував гірськими верхами та селами Бойківщини, Гуцульщини, був одним із засновників бібліографії Галицької краєзнавчої літератури. Результатом постійних мандрівок письменника у Карпати були не тільки численні публікації фольклорних та етнографічних матеріалів, а й численні дослідження Цих матеріалів. У свою чергу, знання історії й побуту населення Карпат і Підкарпаття надихали І. Франка на створення багатьох поезій, повістей, оповідань: "Петрії і Довбущуки", "Захар Беркут", "Перехресні стежки" та ін. Його перу належать понад 100 науково-краєзнавчих праць, у тому числі "Найновіші напрями в народознавстві", "Галицьке краєзнавство", "Із наукових експедицій по краю", кореспонденція в газеті "Діло" тощо.

Видатний мандрівник-краєзнавець І. Франко був також не-перевершеним організатором науково-пізнавальних подорожей та експедицій. Улітку 1884 р. він став ініціатором мандрівки української студентської молоді в Карпати, що набула значення широко запланованої національно-просвітницької й політичної акції. У програму входило не тільки знайомство з історичними пам'ятками, життям народу, а й виступи з доповідями, концертами, дискусії тощо. Мандрівка започаткувала добру традицію щорічних культурно-просвітницьких подорожей української студентської молоді Галичиною.

Ведучи мову про відомих краєзнавців України і Галичини другої половини XIX - початку XX ст., потрібно згадати про Степана Рудницького - сучасника І. Франка та М. Грушевського, учня останнього. Своїми науковими працями С. Рудницький охопив не лише географію, але й проблеми суміжних наук - історії, астрофізики, геології, політології, етнографії тощо.

С. Рудницький - це фундатор української наукової географії й географічного краєзнавства. Освітню і краєзнавчу діяльність С. Рудницького можна охарактеризувати в різних аспектах. Він розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів; підготував і видав навчальні посібники з географії і популярні книги з географії України;

розробив шкільні географічні карти ("Початкова географія для народних шкіл", 1919 р.; "Україна - наш рідний край", 1921р.; "Коротка географія України" у 2-х томах, 1924 р.; "Основи землезнання України", 1926 р.).

Краєзнавство С. Рудницький розглядав у тісному зв'язку з географічною освітою. В Академії наук він очолював відділ краєзнавства. С. Рудницький відстоював позицію комплексного краєзнавства ("Нинішня географія", 1905 р.), яке б ґрунтувалося на синтезі всіх його видів (етнографічного, історичного, природознавчого тощо).

Розвиток історичного краєзнавства на початку XX ст. тісно пов'язаний з іменем Івана Крип'якевича, учня М. Грушевсько-го, який з 1905 р. до 1914 р. опублікував понад 20 праць, присвячених історії Галичини. Усього ж у творчій спадщині І. Крип'якевича близько 200 праць з історії нашого краю. Найвідоміші історико-краєзнавчі праці: "Матеріали до історії торгівлі Львова", "Львівська Русь в першій пол. XVI ст.", "Історія української культури", "Велика історія України", "Історія українського війська".

Кінець XIX ст. - початок XX ст. - це період комплектування й оформлення збірок про пам'ятки матеріальної і духовної культури регіонів, створення місцевих музеїв. Вагомий особистий внесок у краєзнавство і музейництво зробили такі провідні вчені того часу, як М. Білянівський, Б. Ханенко, Д. Щербаків-ський, Д. Яворницький. І. Манжург та ін.

У березні 1905 р. митрополит Андрей Шептицький засновує Церковний музей, експозиція якого складалася із зібраних ним рукописів, стародруків, ікон, актів, церковних речей.

Наприкінці XIX ст. започатковано проведення промислових та сільськогосподарських виставок. У 1880 р. у Коломиї була організована виставка домашнього промислу, яка мала комплексний краєзнавчий характер. Активізації краєзнавчого руху, збиральницької діяльності сприяли Тернопільська етнографічна виставка (1887 р.), Львівська крайова виставка (1896 р.), Стрийська хліборобська виставка (1909 р.).

У Наддніпрянській Україні в цей період особливого розвитку набула етнографічна й антропологічна діяльність Ф. К. Вовка, який видав 455 друкарських праць з найважливіших проблем етнографії, антропології, мистецтвознавства, фольклористики, і серед них перший узагальнюючий нарис "Етнографічні особливості українського народу". Учений-краєзнавець світового рівня Ф. К. Вовк був професором Сорбонського, Санкт-Петербурзького і Київського університетів.

2 Розвиток краєзнавства на Галичині

"Не маємо дотепер історії нашого краєзнавства,
але потребу такої праці відчуває, здається, кожний дослідник,
що займається розслідами місцевої природи"
(Іван Крип'якевич)

"Нема сумніву в тому, що цей досвід потребує глибокого осмислення
і вивчення науковцями і краєзнавцями наглого часу,
і, звичайно, написання історії краєзнавства Галичини..."
(Ярослав Серкіз)

З огляду на те, що значна частина території України - Галичина - тривалий час була штучно відірвана від решти території України і перебувала у складі Австро-Угорської імперії, а згодом Польщі, неабиякий інтерес становить питання розвитку українського краєзнавчого руху на її теренах.

Українське галицьке краєзнавство має славне минуле й традиції. У наукових краєзнавчих дослідженнях українських учених до 90-х рр. XX ст. галицький рух залишався однією з мало-вивчених сторінок вітчизняного краєзнавства. Водночас, аналіз доступних архівних матеріалів періодичних видань свідчить про існування численних науково-краєзнавчих праць наших попередників. Серед них заслуговує на увагу праця І. Франка "Галицьке краєзнавство", де було подано автором найбільш системний бібліографічний огляд друкованих краєзнавчих праць і матеріалів кінця XVIII - початку XX ст. У цій фундаментальній праці він показав політичну і національно-культурну значимість краєзнавства. І. Франко вперше дав визначення його сутності.

Крім зазначеної праці І. Франка, яка була написана в кінці XIX ст., варті уваги дослідників науково-краєзнавчі праці міжвоєнного періоду: С. Рудницького, О. Степанів, В. Кубійовича, В. Огоновського, І. Крип'якевича, П. Біланюка, Є. Пеленського, С. Пастернака, І. Федіва, М. Андрусяк, М. Сімановича.

Історія Галицького туристично-краєзнавчого руху як відносно новий об'єкт міждисциплінарних досліджень останнім часом знаходиться в центрі уваги історичної та географічної наук. Найбільш глибоко і системно проблеми розвитку галицького краєзнавства розглядаються в історичному

аспекті, який передбачає дослідження: краєзнавчої бібліографії (А. Л. Блажкевич, А. М. Козицький, А. Кузишин, Б. М. Гаврилів, В. Т. Петрикова), історії організації туристично-краєзнавчої роботи (М. Ю. Кострица, Я. В. Луцький, О. Лемешко, 3. Філіпов, Я. Серкіз тощо), український молодіжний і спортивний Рух (О. Вацебу, Я. Б. Боднар, М. Р. Гуйванюк, І. О. Андрухів, А. О. Кухтій, Р. С Пальчевський, В. М. Окаринський, І.І. Шумський, Б. Савчук, І. Г. Дутчак, Б. Є. Трофим'як, О. О. Киричук, М. С. Дядюк), діяльність окремих громадських організацій (А. В. Грицан, Р. М. Гарат, Л. Л. Крупа, Г. Л. Гладка, М. С. Бандрівський, У. В. Мовна, І. П. Іванюк).

Відносно новою науковою тематикою в географічному аспекті є комплексні дослідження історії галицького мандрівництва крізь призму аналізу діяльності видатних постатей - географів Галичини, а також дослідження української суспільної географії в Галичині: суспільно-географічні дослідження українських учених у міжвоєнний період (О. Вісьтак, О. Шаблій, П. Штойко, А. Кандя, М. Питуляк тощо), історія рекреаційного природокористування (В. І. Гетьман, Ю. В. Зінько, Ю. Нестерук, І. Рожко, Я. Жупанський тощо), краєзнавчі дослідження географічних процесів заселення Галичини (В. П. Круль, Я. І. Жупанський, Г. Чернюк тощо), історія українського мандрівництва (Р. Ковалкж, І. Ровенчак, С Кукурудза, І. М. Рожко, М. Питуляк, Г. Чернюк тощо), етногеографічні дослідження (Р. Р. Сливка, М. Питуляк тощо).

Періодизація етапів розвитку краєзнавства у Галичині ґрунтується на визначенні основних громадсько-політичних подій і фактів українського просвітництва, науки та діяльності окремих визначних постатей України. На основі цих критеріїв можна виділити п'ять етапів розвитку краєзнавства у Галичині (табл. 1.2).

Таблиця 1.2 Періодизація галицького краєзнавства

Періодизація галицького краєзнавства				
I етап	II етап	III етап	IV етап	V етап
Витоки галицького краєзнавства - просвітництво і перші хвилі національно-культурного руху в Галичині у кінці XVIII ст.	Розвиток народознавчого краєзнавства - від "Руської трійці" до виникнення Товариства "Просвіта" (1830-ті - 1868 рр.)	Становлення галицького краєзнавства у другій половині XIX ст. - на початку XX ст. - діяльність Товариства "Просвіта", І.	Розвиток галицького краєзнавства у міжвоєнний період - 1918-1939 рр.	Краєзнавство Галичини в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

- 10-20-ті рр. XIX ст.		Франка та ін. (1868—1914 рр.)		

Пропоновану періодизацію галицького краєзнавства як самобутнього етнокультурного феномену доведено нами до 1945 р., оскільки по завершенні Другої світової війни Галичина була остаточно інтеґрована до складу УРСР і з цього часу розпочинається якісно новий радянський етап у розвитку наукового, шкільного й громадського українського краєзнавства.

Зупинимося на характеристиці названих етапів розвитку краєзнавства на галицьких теренах детальніше.

Перший етап - Просвітництво і перші хвилі національно-культурного руху (кінець XVIII ст. - 1820-ті рр.).

У 1787 р. при Львівському університеті був заснований Руський інститут, де готували священиків, які знали українську мову і володіли руською грамотою (Іван Земенчик, Петро Подій, ван Лаврівський тощо). У 1790 р. Львівська Ставропігія видала Буквар з Додатком "Політики світської", укладений українською мовою. Цей Буквар став справжньою маленькою енциклопедією з україніки, оскільки він давав найзагальніші відомості про рідний край і його народ.

"Австрійський уряд, приєднавши Галичину, не дуже дбав про піднесення в ній краєзнавства, яке легко могло б пробудити у її мешканців надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле" [83, с 117]. Писали про Галичину здебільшого німці Австро-Угорщини, які з певною імперською погордою ставилися до галичан, їхніх звичаїв, мови та історичних традицій. Офіційні й напівофіційні видання з географії і статистики Галичини були сухими шкільними підручниками або збірками окремих розрізнених матеріалів. Винятком є праці австрійського вченого Гакета Бальтазара (1739-1815 рр.), які носили описово-подорожницький та країнознавчий характер. Одним з найважливіших напрямків краєзнавчих досліджень є опис подорожей по Північних Карпатах у 1788-1795 рр., що вийшов у 4-х томах у 1790-1796 рр. у Нюрберзі. Український учений Іван Кревецький вважав, що "Опис Гакета се найбільший і найцінніший опис подорожі по Карпатах, який коли небуть появився перед ним і після нього - по нинішній день". Г. Бальтазар уперше в географічній літературі наніс на карту всю дугу Карпат, правильно "прив'язав" і оконтурив. Описав декілька маршрутів подорожей по Північних Карпатах, а також охарактеризував етнічний склад та поселення. У 1779 р. довів, що витік річки Дністра слід шукати біля села Вовчого.

У 1810-1820-ті рр. Галичиною прокотилася нова хвиля національно-культурного руху. Епіцентром цього руху став старовинний Перемишль (одна з прославлених княжих столиць Галицької Русі, нині, за сталінським межуванням західного кордону України, Пшемишль у складі Польщі). У 1815 р. тут виникло перше українське просвітницьке Товариство для підготовки книжок для народу, яке проіснувало до 1817 р. Засновником Товариства був священик Іван Могильницький. Він написав першу "Граматику языка славено-руського" (1823 - 1824 рр.) і науковий трактат "Відомість о Руськом язиці".

З Перемишлем пов'язана діяльність єпископа Иосифа Левицького - автора першої у Галичині друкованої німецькою Мовою "Граматики руської" (1834 р.). У Перемишлі сформувався як учений-етнограф Иосиф Лозинський - автор першої в Галичині надрукованої українською мовою етнографічно-фольклористичної праці "Русское весілє" (1835 р.) та Граматики живої Української мови (1846 р.), а також ряду розвідок з історії Галичини.

Значний вплив на активізацію народознавчих досліджень у Галичині мало перебування в 1818 р. одного з засновників слов'янської етнографії, археології і фольклористики Зоряна До-ленги Ходаковського (Адама Чарноцького). Під його керівництвом розпочалося вивчення народних традицій, збирання пам'яток народної творчості, речових пам'яток, решток старовини, яке заклало підвалини майбутньої української і польської фольклористики.

"У Галичині тим дослідженням надзвичайно прислужилися два гідні діячі... граф Максиміліан Осолінський і Саму-ель Бугуміл Лінде. Перший з них не тільки своїм громадським вчинком - заснуванням бібліотеки і національного музею..." [83, с 127]. Поруч із ними слід згадати Гната Червінського (1770-1830 рр.) - талановитого польського етнографа, який з симпатією ставився до українського народу й тривалий час вивчав звичаї українського населення Галичини. Книга Г. Червінського "Образи Русі Червоної" (1811 р.) була першою європейською науковою краєзнавчо-етнографічною працею про українців.

Другий етап - розвиток народознавчого краєзнавства: від "Руської трійці" до виникнення Товариства "Просвіта" (1830-ті - 1868 рр.).

У 1830-х рр. у Галичині намітився поступ у розвитку народознавчого краєзнавства. У Львівській духовній семінарії виник маленький гурток однодумців, який назвався "Руська трійця", "їх було трьох. Один з них - енергійний, наполегливий, сміливий, готовий до самопожертви, на подвиг... Це - Мар-кіян Шашкевич. Другий - людина палкої вдачі, з широким польотом фантазії, прагнув рішучих дій. Це - Іван Вагилевич. Третій -

ініціативний, діловий, працелюбний. У той же час - поміркований і обачний... Це - Яків Головацький".

У 1833 р. "Руська трійця" видала свою першу рукописну збірку "Син Русі". Другою збіркою у 1834 р. стала фольклорно-літературна "Зоря, писемце, присвячених русскому язику". У 1836 р. серб Г. Петрович у Пеіпті надрукував рукопис "Руської трійці" під назвою "Русалка Дністрова". Це була перша книжка у Галичині, написана живою українською мовою та українським алфавітом.

"Альманах" з чисто галицьким профілем став всеукраїнським явищем за змістом, мовою, духом" [58]. У "Руської трійці" з'явилося багато прихильників. М. Шашкевич, І. Вагилевич займають чільне місце серед краєзнавців Галичини.

Улітку 1834 р. Я. Головацький здійснив подорож пішки зі Львова через Миколаїв, Стрий та інші міста Галичини. Його подорожні нотатки "Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л." - це класичний зразок опису мандрівки вкраїнським краєм, який був однією з перших спроб українця заповнити прогалину в науковому вивченні рідного краю. І. Вагилевич під час своїх мандрівок Галичиною збирав фольклор і етнографічні матеріали, відвідав історичні пам'ятки, проводив археологічні дослідження. Так, у нарисі "Верди в Уричі" (1843 р.) він описує унікальні ландшафти Урича, скелі, загадкові піктограми на них, замислюється над історичними витоками пам'ятки. Дослідження І. Вагилевича дали йому підстави першому серед краєзнавців Галичини висунути гіпотезу про оборонне значення Урицьких скель.

Інший видатний галицький діяч Микола Устиянович в оповіданні "Ніч на Боржаві" (1852 р.) описав карпатську природу під час подорожі 1841 р. зі Славська в Угорщину.

Результати діяльності "Руської трійці", що становлять вагому частину всеукраїнського народознавчого доробку першої половини XIX ст., послужили поштовхом і джерельною базою для подальшого розгортання наукового краєзнавства.

Одним з фундаторів туристичного краєзнавства в Україні вважаємо Омеляна Партицького (1840-1895 рр.). Улітку 1865 р. він разом із З. Паславським, І. Шандичевським, Ю. Целевичем, П. Вахнянином взяли участь у тижневій мандрівці по Галичині.

О. Партицький регулярно здійснював науково-краєзнавчі подорожі у Карпати. Зібраний ним археологічний і краєзнавчо-етнографічний матеріал став основою для праць "Образи Руси Галицької", "Подорожньо-етнографічні записки" (1887 р.). Про найатракційніші пам'ятки та найважливіші події

Галичини О. Партицький залишив окремі краєзнавчі розвідки-нариси "Жерло Парашка", "Крехівський монастир", "Камінь Св. Петра" та ін. Про мандрівки О. Партицького свідчать публікації на туристичну краєзнавчу тематику в часописі "Газета шкільна", а саме: "З життя волинського люду за Бойлем Т., Отецьким", "Образи Руси Галицькой", "Руїни стародавніх замків на Поділлі" тощо. У 1878 р. О. Партицький звернувся до краян з пропозицією про те, щоб вони розробляли та прокладали нові туристичні маршрути і посилено вивчали свій рідний край, як це робиться в країнах Європи. Саме О. Партицький першим серед українських краєзнавців розробив туристичний маршрут для краєзнавчої подорожі атракційними околицями Львова.

Революційна "Весна народів" 1848 р. сприяла пробудженню національної свідомості українського народу в Галичині, Буковині, Закарпатті.

У Галичині в цей час виникло політичне об'єднання - Головна Руська Рада (очолив М. Устиянович), яка зініціювала скликання з'їзду (собору) діячів української культури для обговорення питань, пов'язаних з подальшим духовним розвитком українського народу. 19-26 жовтня 1848 р. у приміщенні духовної семінарії відбувся Собор руських учених, який ознаменував початок глибокого національного самовираження.

На жаль, більшість діячів українського відродження 40-50-х рр. XIX ст. не витримали подальшого реакційного тиску з боку австрійської влади та польської шляхти і вимушено стали "москвофілами". Лише декілька патріотів - Іван Гуталевич, Богдан Дідицький, Йосип Заячківський, Степан Качала - навіть в умовах репресій продовжували займатися народною освітою, доступною для простого народу мовою (так звані народовці-українофіли).

У 1861 р. у Львові засновано Товариство "Руська Бесіда". При ньому у 1884 р. утворено Український театр. А 8 грудня 1862 р. у Львові було скликано Установчі збори Товариства "Просвіта", якими фактично було започатковано діяльність цієї громадської організації ("Просвіту" очолив професор Анатолій Вахнянин).

Видатною постаттю українського туристичного краєзнавства є Іван Нечуй-Левицький (1938-1918 рр.) - талановитий письменник, етнолог-фольклорист, філолог і краєзнавець. І. Нечуй-Левицький здійснив цілий ряд краєзнавчо-експедиційних мандрівок теренами рідного краю, зокрема об'їхав більшу частину Східної Польщі (Галичину, Лемківщину, Холмщину, Підляшшя, Волинь, Поділля) та Молдові!' (Північна Буковина).

Класичним туристично-краєзнавчим твором І. Нечуй-Левиць-кого можна назвати його подорожній нарис "Мандрівка на українське Підлясся",

надрукований на шпальтах львівського часопису "Правда".

Найбільшою заслугою І. Нечуй-Левицького як ученого-краєзнавця й етнолога є аргументоване наукове дослідження, що довело незаперечний зв'язок Лемківщини з історією та культурою Наддніпрянської України. На той час ученому необхідна була неабияка відвага для подібних заяв та їх публічного відстоювання. Адже цим він промовисто засвідчував про існування окремого етнічно-єдиного українського народу на терені від Слобожанщини й Надазов'я до Холмщини й Лемківщини. Праці подібного змісту відкрили якісну нову сторінку наукового краєзнавства України.

Третій етап - становлення галицького краєзнавства у другій половині XIX ст. - на початку XX ст. (діяльність товариства "Просвіта", І. Франка та ін.) - 1868-1914 рр.

У кінці XIX ст. - на початку XX ст. український національно-визвольний (і краєзнавчо-просвітній) рух було зосереджено, головним чином, у Галичині.

Згідно з програмними положеннями Статуту, галицька "Просвіта" була науково-просвітницькою громадською організацією. Основним напрямком діяльності "Просвіти" від початку і до кінця залишалося книгодрукування українською мовою. Успіхом у галичан користувалися перші видання товариства: "Читанка для сільських людей" О. Партицького (1869 р.), "Що нас губить, а що помочи може?" С. Качали, "Катехизм для дітей" К. Селецького та "Народний календар" за редакцією О. Партицького.

З жовтня 1877 р. починає виходити газета "Письмо з "Просвіти", яку називали енциклопедією просвітницького руху в Галичині. Дещо пізніше починає виходити газета "Діло" (головний редактор Володимир Барвінський).

З 1879 р. по 1884 р. "Просвіта" випустила 5 частин "Історії", "Історію Руси" І. Нечуя-Левицького та О. Барвінського. У 1887 р. "Просвіта" видала доповнену картами "Географію Руси". Тільки У 1874-1875 рр. "Просвіта" надрукувала 24 книжечки для народу загальним накладом 281 850 примірників.

Діяльність "Просвіти" дала початок духовній революції в Галичині. З метою ознайомлення народу з перлинами української класики "Просвіта" ще в 1904 р. починає видавати серію "Руська писемність", з 1908 р. - серію "Господарська бібліотека".

У 1909 р. "Просвіта" бере на себе почесну місію координації просвітницької діяльності не лише в Галичині, але й в усіх українських землях, і з нагоди власного 50-річчя Товариство проводить Перший всеукраїнський просвітньо-економічний конгрес. Основною темою конгресу був розвиток видавничої діяльності в усіх куточках українських земель як

головного чинника розповсюдження освіти. Конгрес відкрив нові можливості для творчих і ділових зв'язків з українськими організаціями поза Галичиною. До початку Першої світової війни "Просвіта" переросла у найбільшу українську організацію, яка охопила мережею культурних центрів усю Галичину і нараховувала 77 філій, 2944 читальні, 109 950 членів.

У 1860-1870-ті рр. у Галичині помітно зріс інтерес до історії міст і сіл (історичне краєзнавство). Галицький історик і публіцист В. Плошанський виступив ініціатором складання історико-географічного словника Галицької України, але галицьке громадянство не зрозуміло важливості цієї справи. Наслідком цієї акції стала надрукована серія коротких описів галицьких сіл (101 стаття). Священик В. Чернецький зібрав матеріали й опублікував нариси про 50 галицьких сіл і міст.

Відомою постаттю українського туристичного краєзнавства у кінці XIX ст. став священик і громадський діяч І. Гавришкевич. Він здійснив перше систематичне експедиційне-мандрівницьке обстеження території Галичини й Буковини і першим з українців наніс на карту близько 2 тис. висот цих земель. І. Гавришкевич залишив науково-краєзнавчі описи подорожей Самбірським і Стрийським повітами, опублікував ґрунтовний краєзнавчо-етнографічний нарис про Кам'янку-Вольську біля Рави-Руської, який не втратив і сьогодні свого пізнавального і наукового значення.

Краєзнавчі матеріали В. Площанського, В. Чернецького, І. Гавришкевича та інших українських краєзнавців кінця XIX ст. були використані при виданні фундаментального 16-томного польського Географічного словника (1880-1902 рр.).

Новий період розвитку українського галицького краєзнавства (у тому числі краєзнавства туристичного) найтісніше пов'язаний з діяльністю І. Франка (1856-1916 рр.).

І. Франко ще в ранньому дитинстві, а пізніше учнем Дрогобицької гімназії і студентом Львівського університету здійснив низку краєзнавчо-пізнавальних мандрівок Прикарпаттям (Підкарпаттям). Так, скажімо, ще гімназистом юний І. Франко разом з однокласниками й учителем І. Вихрацьким побував в Уричі.

За період 1880-1882 рр. І. Франко пішки сходив Сколівщину і Тухольщину. З 1880-х рр. починається його знайомство з Гуцульщиною. Багато років мислитель відпочивав у колоритному гуцульському Криворівному, бував у Косові, Кутах, Буркоті, Жаб'є, на "Писаному Камені" біля с. Ясенове.

У 1883 р. І. Франко організував "Кружок етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу", а згодом - суто краєзнавчо-

туристичний "Кружок для устроюван-ня мандрівок по нашім краю".

Улітку 1884 р. при студентському товаристві "Академічна бесіда" Львівського університету відкрито секцію "Мандрівний комітет".

Того ж літа 1884 р. І. Франко організував мандрівку української студентської молоді за маршрутом: Дрогобич - Східниця - Урич - Підгородці - Корчин - Верхнє Синьовидне - Тишівниця - Труханів - Бубнище - Болехів - Долина - Калуш - Коломия - Делятин - Дора - Микуличин - Шигот - Майдан - г. Говерла - г. Шпиці - Гаджин - г. Піп Іван - г. Буркут - Жаб'є - Кути.

І. Франко видрукував окремою брошурою віршований опис маршруту "Україно-Руська студентська мандрівка літом 1884 р.". Ця своєрідна програма є документом, що засвідчує глибоку обізнаність письменника-краєзнавця з визначними місцями краю. І. Франко був співорганізатором шести мандрівок студентської молоді Галичиною й Українськими Карпатами впродовж 1883- 1888 рр. Активна участь у "Мандрівному комітеті" спонукала його до думки про те, що краєзнавчий матеріал набуде більшої ваги у випадку його систематизації та аналізу.

У 1898-1907 рр. науково-краєзнавча діяльність "каменяра" була пов'язана з Науковим Товариством імені Т. Г. Шевченка, Де І. Франко працював керівником комісій (у тому числі етнографічної), редактором багатьох видань, став автором низки фундаментальних праць з фольклору, учасником наукових експедицій НТШ, співорганізатором музею НТШ тощо. За допомогою екскурсійно-туристичних заходів Етнографічна комісія НТШ систематично збирала краєзнавчі матеріали. За ці роки НТШ видало серію видань під назвою "Українсько-Руський архів", 38 томів "Етнографічного збірника", 20 томів "Матеріалів до української етнології" та ін.

Отже, у розвитку галицького краєзнавства у другій половині XIX ст. пріоритетним був народознавчий аспект. Кінець XIX - початок XX ст. стали періодом комплектування та оформлення збірок про пам'ятки матеріальної та духовної культури краю, створення місцевих музеїв.

У 1888-1889 рр. з ініціативи відомого дослідника української старовини, професора Львівського університету І. Шара-невича було організовано церковно-археологічну виставку, яка стала першою спробою самостійного галицького музею та основою музею Ставропігійського інституту в Львові. У 1893 р. був заснований Історичний музей при НТШ, до організації якого долучилися відомі вчені В. Антонович, Ф. Вовк, М. Грушев-ський, І. Франко, В. Гнатюк. Для сприяння музею було створено "Товариство прихильників культурно-історичного музею".

У 1894 р. побачила світ перша в Галичині україномовна географічно-краєзнавча монографія - "Опис географічно-статистичний повіта

Камянецкого" Якова Миколаєвича. Комплексний географічний підхід при її укладанні справив неабиякий вплив на методологію подальших наукових досліджень краєзнавчого характеру.

У 1896 р. у Відні було створено товариство "Друзі природи". Це було перше туристичне товариство, яке створило свої філії в Галичині.

Наприкінці XIX ст. започатковано проведення промислових і сільськогосподарських виставок. У 1880 р. в Коломиї була влаштована виставка домашнього промислу. Виставка мала комплексний краєзнавчий характер: крім етнографічних пам'яток, на ній були експоновані археологічні знахідки, твори живописців, фотографії, карти. Подібна виставка в Коломиї відбулася у вересні 1912 р.

На початку XX ст. у Галичині виникла низка молодіжних і спортивних організацій: "Сокіл", "Січ", "Луг" та ін.

У 1911 р. утворилося молодіжне товариство "Пласт" - патріотично-виховне за духом й спортивно-туристичне - за змістом діяльності. Члени "Пласту" під час туристичних походів виробляли навички участі в таборуванні, рятівництві, спостережництві тощо.

У 1911 р. студенти Петро Франко (син І. Франка) та Іван Чмола засновують перші пластові гуртки у Львові, але офіційним початком громадського "Пласту" (організатор - доктор Олександр Тисовський) вважають день першої присяги "Пластового гуртка при Академічній гімназії у Львові" - 12 квітня 1912 р. Гуртки пластунів невдовзі виникли у десятках інших міст Галичини.

Найголовнішими напрямками діяльності "Пласту" були: всебічне патріотичне самовиховання української молоді; плекання серед цієї молоді традицій і звичаїв, розуміння історії, культури, змагань та ідей українського народу; вишкіл молоді в мандрівках і таборах.

Перший мандрівний табір "Пласту" організував у 1913 р. І.Чмола, а постійний туристичний табір львівських пластунів - П. Франко у 1914 р. Для координування пластового руху була створена Верховна Пластова рада (ВПР). Фундатор товариства О. Тисовський написав книжечку "Пласт" (1913 р.) та підручник "Життя в Пласті" (1921 р.), а П. Франко - книгу "Пластові гри і забави" (1913 р.). Ця книга стала першим українським навчальним посібником зі спортивного туризму.

Перша світова війна на певний час припинила діяльність Товариства "Пласт".

У квітні 1910 р. гурт шанувальників туристичних мандрівок Станіслава (суч. Івано-Франківськ) сформувала організаційний комітет для створення краєзнавчо-туристичного товариства "Чорногора". 20 травня 1910 р. у

Станіславі відбулися Установчі збори, де було прийнято Статут Товариства "Чорногора" й обрано голову та членів Виділу (Ради). Головою Товариства став С Стеблицький, а у Виділ увійшли Я. Грушкевич, І. Стасинець, Л. Гаяновський, Й. Білинський, В. Янович.

Українське краєзнавчо-туристичне товариство "Чорногора" ставило перед собою такі завдання:

- пізнання краю, гір Галичини, Буковини, Альп і Татр;
- збирання матеріалів про ці гори;
- агітацію та пропаганду серед туристів і дослідників природи;
- співпрацю з НТШ у Львові, "Угорським карпатським товариством" і польським "Татшанським товариством", обмін науковими матеріалами та досвідом роботи;
- надання методичної та практичної допомоги під час проведення мандрівок.

Для широкого загалу українських туристів на початку XX ст. почали виходити численні буклети, путівники, нариси, монографії з туристично-краєзнавчої проблематики. Серед них, зокрема, найбільшою популярністю користувалися такі: "Туристика" А. Гудзиновського, "Прогулянки в наші гори" І. Франка, "Галицьке краєзнавство" Ю. Целевича, "Опис рідного краю" та "Мала географія України" Р. Заклинського, "Провідник по Галичині" н М. Орловича. її

Варта уваги просвітницько-краєзнавча діяльність галицького педагога, фольклориста, географа, літератора і культурно-громадського діяча Богдана Романовича Заклинського (1886- 1946 рр.). знаного в Галичині як автора багатьох підручників, брошур та статей на ниві фольклористики, етнографії, краєзнавства. У книзі "Опис рідного краю" (Львів, 1913 р.), автор знайомить читача з фізико-географічною характеристикою українських земель, природними копалинами, рослинним і тваринним світом. У другому доповненому виданні "Маленька географія України" (Відень, 1915 р.) Б. Заклинський оживляє текст піснями, коломийками, етнографічними переказами про таємниці Чорногори, рослини, які використовують у народному лікуванні, гуцульські казки. Діяльність цієї відомої постаті українського галицького краєзнавства досі майже не вивчена.

У 1914 р. Товариство "Чорногора", як і решта краєзнавчих товариств, припинило свою діяльність у зв'язку з початком Першої світової війни.

Четвертий етап - розвиток Галицького краєзнавства у міжвоєнний період 1918-1939 рр.

Після закінчення Першої світової війни суттєво змінилася політична карта Європи: на теренах Російської та Австро-Угорської імперій виникли

нові держави з різним політичним і соціально-економічним ладом. У той час як краєзнавство і туризм на території УРСР все більше підпорядковувався сталінській адміністративно-командній системі управління, на західних українських землях у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії спостерігалися аналогічні за змістом, але відмінні за формою процеси. На цих землях краєзнавство і туризм залишалися справою передової громадськості. Характерним стало створення регіональних краєзнавчих осередків, діяльність яких значно пожвавили туристично-екскурсійний рух.

Вивченням рідного краю займалися як окремі українські установи і товариства (НТШ, "Просвіта", "Рідна школа", "Союз українок", "Пласт", "Чорногора", "Плай", "Січ" та ін.), так і національно свідомі представники інтелігенції і селянства.

1920-1930-ті рр. характеризуються спробою галицьких краєзнавців виробити комплексний підхід до організації краєзнавства, туризму. Восени 1921 р. при Товаристві "Просвіта" виник "Кружок любителів Львова" (голова І. Крип'якевич), члени якого ставили за мету плекати любов до Львова через поширення знання його історії, старовини й культури живим словом, письмом у пресі й окремими виданнями. До роботи в гуртку були залучені відомі українські діячі того часу: Б. Януш, Й. Застирець, Б. Барвінський, Й. Сліпий, В. Децикевич, Я. Колтуняк, Д. Коринець, І. Свенціцький, І. Труш, С. Федак, О. Степанів, М. Голубець, І. Копач, В. Левицький, С. Шах та ін. Гурток організовував популярні публічні виклади з історії Львова, екскурсії містом та його околицями. Гурток проіснував два роки і був розігнаний польською поліцією в 1923 р. Але напрацьовані у гуртку методи роботи, форми збору і популяризації краєзнавчого матеріалу стали фундаментом, на якому членами "Кружка..." згодом було створено значно ширшу організацію - краєзнавчо-туристичне товариство "Плай".

Чимало краєзнавчих матеріалів міжвоєнного часу зберігаються нині в архівних фондах. Зокрема, у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІА) містяться краєзнавчі матеріали НТШ (Ф. 309) і товариства "Просвіта" (Ф. 348); у Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО) - краєзнавчі матеріали товариства "Друзі Гуцульщини" (Ф. 370) і Станіславського курортно-туристичного товариства "Карпати Всходнє" (Ф. 369); у Державному архіві Тернопільської області - матеріали "Подільського краєзнавчо-туристичного товариства" (Ф. 36) і "Школи Людової" (Ф. 33).

Галицьке товариство "Просвіта" активно продовжувало краєзнавчо-просвітницьку роботу у міжвоєнний період. У діяльності "Просвіти" у Львові в 1928-1939 рр. можна виділити три періоди:

1) 1928-1932 рр. - роки морального і матеріального занепаду в роботі, викликаного економічною кризою, яка охопила всі країни Європи;

2) 1932-1935 рр. - роки піднесення діяльності Товариства до рівня передкризового;

3)1936 - 1939 рр. - роки найвищого розквіту в просвітницькій та видавничій роботі.

До видатних краєзнавчих дослідників Галичини слід віднести географа-енциклопедиста, громадського діяча Володимира Кубійовича. Усе творче життя В. Кубійовича, на думку О. Шаблія, було пов'язане з подорожами. У житті В. Кубійовича, за твердженням Д. Струка, були три головні центри, з яких він вирушав у далекі і близькі землі: Краків, Львів, Париж (точніше, Сарсель).

Особливо полюбляв В. Кубійович мандрівки-екскурсії з учителями географії, студентами та учнями. Ось деякі з них. Так, на початку липня 1921 р. члени Географічного інституту Ягеллонського університету (Краків) під керівництвом професора Людомира Савицького здійснили екскурсію (експедицію) у Ґор-ґани в межах теперішньої Івано-Франківської області Західною Гуцульщиною (між Прутом на сході та Свічею і Мізункою - на заході). Дуже подобалося В. Кубійовичу здійснювати екскурсії, походи в гори його рідної Лемківщини. В. Кубійович обходив і об'їздив усі Карпати, особливо Східні і Західні, вивчаючи географію цікавої сфери сільського життя - відгінного пастушества, дослідження якого проводив з 1921 р. з перервами до 1933 р. Цікавою була мандрівка В. Кубійовича на Холм-щину разом з його колегою Юліаном Геник-Березовським, професором Ягеллонського університету. За результатами цих мандрівок він написав багато статей на різних іноземних мовах, а також декілька монографій.

Уже в 1937 р. і 1938 р. виходять друком дві фундаментальні праці за його редакцією і співавторством. Це - відповідно "Атлас України й сумежних країв" і "Географія українських і сумежних земель. Том 1. Загальна географія". В "Атласі..." є карти з туристичними сюжетами: "Мандрівка", "Баланс мандрівок" та інші. Таким чином, "Атлас..." В. Кубійовича - це фундаментальний картографічний твір, в якому науково обґрунтовано картину українства між двома Світовими війнами.

У 1920-х рр. зі зростанням кількості аматорів пізнавального мандрівництва перед його організаторами постала потреба об'єднати зусилля окремих краєзнавців і туристів в єдиній організації.

Спільними зусиллями аматорів галицької старовини, а також С. Старосольського, К. Паньківського у жовтні 1924 р. у Львові було засновано українське крайове краєзнавчо-туристичне товариство "Плай". Першим

головою Товариства було обрано Р. Старосольського. Статут "Плаю" передбачав поширення діяльності Товариства на всю територію Львівського, Тернопільського, Станіславського та Краківського воєводств.

Мету діяльності "Плаю" було сформульовано таким чином: "дослідження рідного краю та інших земель, розповсюдження зібраних про них відомостей, нагромадження та опрацювання наукових та туристичних матеріалів". Члени Товариства розпочали збір матеріалів, необхідних для розробки екскурсійних маршрутів. Систематично проводилися екскурсії спочатку Львовом, пізніше - околицями міста й Львівщиною.

Через брак коштів "Плай" не зміг заснувати окремого власного часопису. У лютому 1925 р. вийшов перший номер "Тури-стики і краєзнавства" як додаток до газети "Діло". Редактором видання став І. Крип'якевич. "Туристика і краєзнавство" публікувала матеріали, присвячені окремим місцевостям Галичини, а також нариси з історії туризму і краєзнавства, хроніку краєзнавчого життя. Поряд з цим часописом, з липня 1931 р. у газеті "Новий час" з'являється рубрика "З мандрівок по рідному краю".

З часом "Плай" поширив свою діяльність на всі визначні місцевості Галичини. Засновано відділи товариства у Перемишлі та Стрию. Економічна криза кінця 1920-х рр. на деякий час припинила діяльність товариства. "Плай" відновив свою роботу навесні 1931 р. Новим головою товариства був обраний директор торгової школи "Просвіти" Д. Коринець, а його заступником - відомий організатор туризму Т. Білостоцький. Відроджена організація заявила про наміри продовжувати свою діяльність У трьох головних напрямах: організація популярних лекцій, пресова пропаганда та проведення екскурсій. Уже в наступному 1932 р. дві нові філії "Плаю" відкрилися у Тернополі та Самборі.

Організовані "Плаєм" мандрівки відзначалися серйозною фаховою підготовкою. 30 травня 1930 р. було проведено спільну нараду представників "Плаю", "Українського студентського спортового союзу", "Українського лещатарського клубу", спортивного клубу "Стріла", Станіславського туристичного гуртка "Чорногора". На цій нараді краєзнавче товариство "Плай" було визнане центральним координуючим органом у справах організації крайового туризму в Галичині. Плани товариства передбачали організацію екскурсій на закордонні землі, населені українцями (Буковину, Закарпаття).

У 1932 р. до вже існуючих філій краєзнавчого туристичного товариства приєдналася новостворена організація в Самборі (голова В. Гуркевич). Самбірське краєзнавче товариство сформувало три секції: спортивну, туристичну та лекційну. Самбірський "Плай" практикував таку форму

пізнавального туризму, як проведення таборів-зустрічей молоді з видатними людьми краю.

Упродовж 1928-1930 рр. цілу низку мандрівок Гуцульщиною та Бойківщиною організовує Львівський "Луг". У 1929 р. група шанувальників місцевої старовини з Тернополя провела кілька екскурсій на автомобілях.

У 1927 р. Самбірське товариство "Бойківщина" заснувало музей під тією ж назвою (директор І. Филипчук). З часом товариство "Бойківщина" взяло на себе функції регіонального краєзнавчого центру. Працівники музею "Бойківщина" здійснювали археологічне вивчення краю, організовували етнографічні експедиції Бойківщиною, зібрали близько двох тисяч бібліографічних карток про Бойківщину. Протягом 1931 - 1939 рр. товариство "Бойківщина" видавало "Літопис Бойківщини". Розвідки з історії, етнографії, географії, господарства вміщено у 10 випусках, що не втратили свого наукового значення і сьогодні.

Характерною особливістю розвитку українського галицького краєзнавства у міжвоєнний період було створення розширеної музейної мережі на периферії: станом на 1939 р. у краї діяло 47 публічних музеїв, художніх та етнографічних колекцій. У 1930-х рр. значну науково-освітню та краєзнавчо-етнографічну діяльність проводили товариства та музеї "Яворівщина", "Лемківщина", "Сянок", "Верховина" (Стрий), "Стривігор" (Перемишль), "Гуцульщина" (Коломия), Подільське туристично-краєзнавче товариство у Тернополі тощо. Науково-методичну допомогу цим краєзнавчим музеям і товариствам надавали музей НТШ та Національний музей у Львові.

У 1935 р. музеєзнавці краю заснували "Комітет українських обласних музеїв" (КУОМ), який об'єднав регіональні музейні товариства Галичини. Розповсюджувався машинописний "Бюлетень КУОМ", між музеями краю здійснювався регулярний обмін краєзнавчою літературою.

Повернемось до діяльності краєзнавчо-туристичного товариства "Плай". У 1937 р. "Плай" знайшов можливості для видання власного часопису "Наша Батьківщина" (головний редактор В. Щурат). Крім наукових досліджень у галузі місцевої історії, цей часопис друкував методичні порадники та програмні статті з питань теоретичної підготовки й організації туристично-краєзнавчого руху. Товариство видало історико-краєзнавчу бібліотеку "Наш рідний край" (5 випусків), з'явилися перші путівники краєм, у тому числі "Історичні проходи по Львові" І. Крип'якевича, "Долиною Опору і Стрия" Є. Пеленського, бібліографічні покажчики краєзнавчої літератури, методичні розробки з організації краєзнавства і музейництва. Окремі громади збирали кошти і з допомогою письменників та вчених видали історії своїх сіл.

Ставлення польських властей до українського краєзнавства в 1930-ті рр. було прохолодним. У польських чиновників викликали підозру будь-які прояви національного руху. Поліція проводила постійні перевірки діяльності "Плаю". Але остаточного удару товариству було завдано восени 1939 р. після приходу на Галичину радянської влади - краєзнавчо-туристичне об'єднання "Плай" було розпущене.

Поряд з "Плаєм" на галицьких землях здійснювали свою діяльність й інші туристично-краєзнавчі організації.

У 1925 р. у Тернополі було утворено Подільське туристичне товариство, яке мало свої філії в інших місцях. Завданням цього товариства було ознайомлення з історією та природою Тернопільщини. Центральний відділ знаходився в Тернополі. Він мав такі секції, як туристичну, екскурсійну, охорони природи, догляду за старовиною, краєзнавчу та інші. Це товариство велику увагу надавало пропаганді туристично-краєзнавчої роботи, організовувало та проводило екскурсії та мандрівки, займалося охороною природи та старовини, мало музей і бібліотеки, пункти прокату туристичного спорядження. Крім того, воно мало своє видавництво, в якому друкували путівники, карти, буклети та літературу на туристично-краєзнавчу тематику. Подільське туристичне товариство тримало бази та притулки у Тернополі, Чорткові, Заліщиках, Теребовлі, Бережанах, Бучачі, Кривчі та в інших містах і селах, де надавалися платні послуги (нічліг, харчування, екскурсії, транспортні послуги тощо).

У травні 1922 р. туристичне товариство "Чорногора" відновило свою діяльність. Головою товариства "Чорногора" став лікар Я. Грушкевич, який був також членом Окружної Пластової Ради, головою "Сокола", а членами Виділу стали О. Каратницький - засновник спортивно-туристичного клубу "Буй-Тур", С. Никифорак - професор, опікун II Пластового Куреня і член Окружної Пластової Ради, Ф. Величко - урядник магістрату, член Окружної Пластової Ради, а також О. Борик, С. Гаванська, Т. Мацьків, С. Слюсарчук, С. Стеблинський та Л. Чачковський.

Товариство "Чорногора" влаштовувало збори, звіти, конференції, розваги, спільні туристичні мандрівки, теоретичні і практичні заняття з молоддю, утримувало фахову бібліотеку зі спеціальною літературою туристично-краєзнавчої тематики, картами, схемами, науковими статтями та описами туристичних маршрутів, здійснювало видавничу діяльність у часописі "Ту-ристика і краєзнавство", а з 1937 р. - у журналі "Наша Батьківщина".

Молодіжна організація "Пласт" відновлює діяльність у Західній Україні в 1918 р. У "Пласті" гуртується українська шкільна, селянська та робітнича

молодь. Постають окремі Улади новацтва, юнацтва та старших пластунів під проводом Верховної Пластової Команди. Організовуються мандрівні та постійні табори, починає виходити ряд пластових публікацій, зокрема, з 1921 р. - офіційний пластовий орган "Молоде Життя" (редактор С. Тисовський).

У 1924 р. всупереч перешкодам з боку поліції відбувся Верховний Пластовий З'їзд. На З'їзді було обрано Верховну Пластову Раду під проводом доктора О. Тисовського-Дрота і Верховну Пластову Команду, на чолі якої став Верховний Отаман Северин Левицький - "Сірий Лев". Після З'їзду робота "Пласту" значно пожвавилася. Відбулися перший обласний інструкторський табір у Кам'янці біля с Підлютого під проводом І. Чмоли та перша обласна зустріч на Писаному Камені біля Косова.

Великим опікуном і добродієм українського "Пласту" був митрополит галицької землі, граф Андрей Шептицький. Він подарував "Пласту" власну велику площу на горі Соколі біля Підлютого, де з його будівельного матеріалу було побудовано табір для юнацтва, а в Остодорі - табір для новацтва.

Табори, через які проходили тисячі молоді, давали учасникам вишкіл та незабутні хвилини перебування у пластовому дружному середовищі серед мальовничої карпатської природи.

У розпорядок дня пластунів входили одноденні походи на вершини гір Грофа, Висока, Ігровище, Сивуля та ін. Поряд з одноденними, широко практикувалися багатоденні походи Ґорґанами. Найпопулярніші багатоденні карпатські туристичні маршрути, "протоптані" пластунами:

- с Осмолода - Грофа - Паренки - Попадя - Сплай - Висока - Ігровище - с. Гута - Ріпна - Чортка - Бух-тивецький водоспад - Манявський водоспад - с. Маня-ва - с Сливки - с Перегінське;

- с Підлюте - Висока - Ігровище - Сивуля - с Зелена - Довбушанка - Хом'як - м. Яремча - с. Манява;

- с Підлюте - Висока - Ігровище - Сивуля - Клива - Попадя - Піскава - Яворова - Кичера - Мшана - Яйце - с Людвіківка - Магура - с. Либохора - Маківка;

- с. Підлюте - Висока - Ігровище - Сивуля - Боярин - м. Яремча - с Микуличин - с Ворохта - Говерла - Туркул - Шпиці - Піп Іван - с Бистрець - с Жаб'є - с Яворів - с. Косів (протяжність 170 км, 7-денний);

- с Підлюте - Висока - Ігровище - с. Гута - с. Пороги - с. Кричка - с. Манява.

Широко практикувалися подорожі-зустрічі, що давали змогу пластунам обмінюватися туристичним досвідом і зміцнювати національну патріотичну самосвідомість. Зокрема, популярними були зустрічі куренів старших

пластунів із Львівщини і Станіславщини на шпилі Говерли з закарпатськими пластунами. Після таких зустрічей прикордонні стовпи на Говерлі змінювали свої символи і написи, замість польського орла і літери "П" на одному боці та лева і літер "ЧСР" на другому, з'являлися з обох боків тризуби і написи "Україна".

По завершенню табірного вишколу пластуни здавали іспити з табірництва, які включали в себе такі елементи туристичної підготовки, як встановлення намету, будівництво куреню, розведення ватри, приготування їжі у похідних умовах, надання першої медичної допомоги. З кінця 1928 р. з'являються зимові пластові табори. Зокрема, І. Чмола в Славську організував табір, Де пластунів навчали техніки лещатарського спорту.

Та не тільки в Карпатах мандрувала пластунська молодь. Поряд із гірськими існували водно-туристичні пластові табори, зокрема, перший - у 1924 р. на Стрию біля с. Іванівці. А перший обласний водний пластовий табір відбувся у 1927 р. в с Мо-настирець на Дністрі. У цьому таборі проводилися заняття з плавання, веслування, шкіперування. Пластом організовуються мандрівки човнами Західним Бугом на Волинь і Полісся.

Паралельно зі спортивно-табірним вишколом пластуни проводили активну культурно-просвітницьку роботу по ближніх селах, збирали краєзнавчі, етнографічні матеріали. Учасники літніх і зимових таборів, які складали табірний іспит, отримували спеціальні табірні листки (посвідчення. - Авт.), які надавали їм право виступати організаторами пластового руху серед новачків.

Програма табірних занять з кожним роком урізноманітнювалася. Удосконалювалися вимоги до проведення туристичних походів. Кожен пластун повинен був пройти пробу-іспит на:

1. Самостійний тижневий похід пластуна з усім спорядженням.

2. Нічліг без намету під відкритим небом, а у випадку дощу, можливо, під деревом.

3. Проходження за день мінімум 10 км.

4. Проведення записів, складання стрічки маршруту з детальними записами.

5. Складання карти пройденого маршруту та визначення місця ночівлі.

Швидкий широкомасштабний розвиток пластового руху на Галичині викликав неабияке занепокоєння польських чиновників. 26 вересня 1930 р. була заборонена легальна діяльність "Пласту" в Галичині. У 1930-1944 рр. "Пласт" продовжував працювати нелегально під проводом конспіративного Пластового Центру. Чимало пластунів влилися у туристичне товариство "Чорногора", спортивно-гімнастичне товариство "Сокіл", спортивно-

пожежне товариство "Луг", відділ молоді при "Просвіті", а дівчата-пластунки - у численні крайові філії "Союзу українок".

9 грудня 1924 р. у Львові було засновано спортивне товариство "Карпатський Лещатарський Клуб" (КЛК) для розвитку лещатарського спорту на галицьких теренах. Першим головою КЛК було обрано відомого старшину УГА Льва Шепаровича. Клуб відкрив свої філії у Турці, Сколе, Ворохті, Славську, Гра-бівцях, Лавочному, Стрию, Космачі. У звіті за 1937 р. КЛК об'єднував 18 філій, а в 22 місцевостях краю філії були в стадії організації. Під егідою товариства зусиллями любителів леща-тарського спорту розпочалося будівництво трампліна для стрибків з лещатами в Розлучі (відкрито у 1933 р.) і Турці (відкрито у 1939 р.). Крім тренувань з лещатарського бігу, організовуються зимові лещатарські туристичні походи в Карпати й околицями Львова. У березні 1931 р. КЛК влаштував перші "з'їздові змагання" (змагання з гірськолижного спорту) на горі Тростян поблизу Славська і змагання у "скоках" (стрибків з трампліна). Найвідомішими серед членів КЛК були талановиті Микола Бойчук, Іван Мриц, Гриць Млчерняк, Роман Рибачик, Анна Говикович-Рожанковська, Дарія Федак, Дарія та Богдан Сла-вицькі тощо.

Таким чином, систематично працюючи з молоддю, за невеликий проміжок свого існування, КЛК у Галичині став одним із найкращих спортивних клубів Західної України.

Багато зусиль і коштів товариство "Плай" вклало у будівництво першого українського високогірного прихистку (туристичної бази) на мальовничій полонині Плісце в Ґорґанах під горою Грофою за проектом інженера О. Пежанського. Урочисте відкриття будинку-прихистку відбулося у серпні 1935 р.

Станіславське товариство "Чорногора" у співпраці з товариством "Плай" будували туристичні притулки та домівки, зокрема, біля гір Грофи, Довбупіанки, Сивулі та на перевалах "Рижі" й "Столи", встановлювали дороговкази та маркували синіми й жовтими кольорами маршрути з с Осмол оди через Ґор-ґани до с. Тангарова, утримували штатних працівників - гірську сторожу та провідників.

На думку окремих дослідників, науково-популярна краєзнавча література в Галичині була представлена творами І. Ма-каренка, О. Козурака, М. Голубця, А. Залужного, В. Січинсько-го, М. Гавдяка, М. Андрусяка, В. Дорошенка; шкільне географічне краєзнавство в міжвоєнний період було репрезентоване Українськими підручниками М. Дольницького "Від поліських боліт до кавказьких верхів" (Львів, 1938 р.), "Від бескидських розворів до поліських боліт" (Львів, 1935 р.), В. Січинського "Вступ до

українського краєзнавства". Це підручник для 8-го класу гімназії і для самоосвіти. В. Січинський - автор книг "Курс українознавства" (1934-1935 рр.), "Вступ до українського краєзнавства" (1937 р.), "Українське краєзнавство" (1945 р.). Основними працями міжвоєнного періоду з мандрівного краєзнавства були: О. Кисілевська "По рідному краю Поліссі" (Коломия, 1935 р.), Ю. Тарневич "За сріблястим Сяном. Мандрівки в лемківські гори" (Львів, 1938 р.), М. Заклинський "Пізнай свій рідний край. Опис мандрівки по Карпатах" (Львів, 1937 р.). Особливої уваги заслуговують теоретичні статті, опубліковані в краєзнавчому журналі "Наша Батьківщина" (1937-1939 рр.), М. Гавдяка "Завдання українського краєзнавства", І. Свенціцького "Краєзнавство і музейництво", С. Каменогорського "Завдання українського мандрівництва", В. Огоновського "Що колись радили туристам" та багато інших.

З приходом на Галичину у вересні 1939 р. радянської влади були знищені практично всі діючі тоді українські краєзнавчі, культурні, наукові, спортивні, господарські організації, котрі розглядалися як вогнища українського сепаратизму і націоналізму. Напад фашистської Німеччини на Польщу і початок Другої світової війни припинили діяльність краєзнавчо-туристичних організацій на західноукраїнських землях.

П'ятий етап - краєзнавство Галичини в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.).

У роки Другої світової війни краєзнавча діяльність продовжувалася в умовах німецької окупації українських земель, але в значно менших масштабах. Навесні 1940 р. у Кракові був створений Український Центральний Комітет (УЦК), який очолив відомий географ В. Кубійович. УЦК представляв собою український заклад соціального забезпечення, освіти тощо. При УЦК був утворений "Відділ молоді", що керував "Куренями молоді". Після окупації німцями українських земель при Українському Крайовому Комітеті у Львові в 1942 р. був організований "Відділ молоді", яким керували пластові керівники. Згодом засновується організація "Виховна Спільнота Української Молоді" ("ВСУМ"), збудована за пластовим зразком.

Відновлено організацію літніх таборів для молоді, вишкільні табори й курси, а сітка гуртків і куренів ВСУМу поширилася на всі галицькі терени. Німецька окупаційна влада не дозволила українському "Пласту" офіційно здійснювати свою діяльність, і пластуни змушені були продовжувати нелегальну діяльність.

У червні 1941 р. в будинку "Просвіти" у Львові було проголошено відродження державності України, але нова окупаційна влада швидко ліквідувала всі спроби розвитку українського політичного й культурного

життя.

У період німецької окупації відомим галицьким ученим і краєзнавцям вдалося надрукувати ряд книг і публікацій у газетах і журналах. Вийшов ряд краєзнавчих книг, у тому числі "Історія Холмщини і Підляшшя", "Минуле і сучасне" М. Кор-дуби, "Сучасний Львів" О. Степанів, 1943 р. О. Степанів друкує статті та нариси у журналі "Дорога" (редактори Б. Гошовський, О. Шеперович, Ю. Старосольський): "Дністровським шляхом", "Крим: ключ Чорного моря", "Мандруймо по рідному краю" (1943 р.). Чимало краєзнавчих матеріалів було опубліковано в журналі "Дорога", в газетах "Наше діло", "Рідна Земля". У газеті "Рідна Земля" І. Крип'якевич вів рубрику "Міста України", в якій, зокрема, опублікував нариси "Город Володимир Великий", "Стара столиця Холмщини", "Чернівці - столиця зеленої Буковини", статті "Школа Львівського братства", "Військові традиції Галичини" тощо.

У роки Другої світової війни вчений географ і педагог Іван Тесля працював у шкільному відділі УЦК у Кракові та Львові і займався виключно організацією українських шкіл у Галичині. У 1942-1943 рр. редагував часопис українського вчительства "Українська школа". Одним з найважливіших здобутків І. Теслі було створення ним чудового посібника з географії України під назвою "Наша Батьківщина" (Краків - Львів, 1942 р.). У навчанні географії в школі І. Тесля надавав великого значення краєзнавчим екскурсіям. Цьому питанню він присвятив окрему статтю в "Українській школі". Він як географ-патріот стояв на тому, що український учений має пов'язувати свою працю з проблемами нації і цього притримувався завжди.

3 Утворення та діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців

Акт про державний суверенітет України, проголошений Верховною Радою України, активізував духовне відродження українського народу, загострив проблеми збереження культури.

У цій справі важливе місце належить національному краєзнавству. Про зростання ролі цього науково-громадського руху в розбудові незалежної України свідчить факт відродження в березні 1990 р. Всеукраїнської Спілки краєзнавців.

27 березня 1990 р. відбувся Перший установчий Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК), затвердив її Статут, обрав керівні органи Спілки: Правління та Ревізійну комісію, а також президію правління Спілки. Головою правління Всеукраїнської Спілки краєзнавців було обрано Петра Тронька, заступниками голови: Галину Косян, Анатолія Непокупного, Лерія Макаренка, відповідальним секретарем - Юрія Данилюка, головою Ревізійної комісії - Євгена Скляренка. Учасники з'їзду прийняли звернення "До всіх, хто закоханий в рідний край, хто шанує його минуле і вірить в його майбутнє".

Перший Статут Спілки було затверджено Постановою Ради Міністрів 24 серпня 1990 р. А 7 квітня 1993 р. Спілка отримала свідоцтво Міністерства юстиції України № 440 "Про реєстрацію нової редакції", де визначено основні завдання і напрями діяльності благодійної за своїм характером, творчої громадської організації. Головним у діяльності Всеукраїнської Спілки краєзнавців, її правління, керівних органів на місцях, як зазначено в Статуті, є розвиток краєзнавчого руху в органічному поєднанні всіх його державних, громадських і шкільних форм, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, використання досвіду, набутого в цій галузі в Україні та за кордоном.

Основне місце в діяльності Спілки посідає: виховання у громадян

почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею, шанобливе ставлення до скарбів рідної природи і культури, всебічне сприяння розвиткові державності незалежної України, відродження духовності та історичної пам'яті українського народу.

Після першого з'їзду Спілки розпочався активний процес утворення місцевих краєзнавчих організацій. Зокрема, були створені і плідно запрацювали Черкаська, Харківська, Полтавська, Тернопільська, Житомирська, Волинська, Рівненська, Чернігівська, Донецька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Одеська, Миколаївська, Хмельницька, Чернівецька обласні організації Спілки.

Всеукраїнська спілка краєзнавців, Селянська спілка України і редакція газети "Сільські вісті" розробили програму "Пам'ять втрачених сіл", яка передбачає створення літопису зниклих населених пунктів. Ця праця матиме виняткове значення для виховання почуття духовного зв'язку поколінь, відродження історичної пам'яті українського народу.

Разом із Лігою історичних міст та відділом регіональних проблем Інституту історії України Всеукраїнська спілка краєзнавців розпочала роботу з підготовки і видання літопису історичних міст України. Саме історичні міста і села були колискою, де зароджувалася українська держава, вони були тими історичними осередками, де розвивалася самобутня національна культура, національні традиції, створювалась історико-культурна спадщина нації.

9 грудня 1995 р. Президент України видав Указ "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури", засновано Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара, який, акумулюючи добродійні кошти, сприяє відродженню українських святинь, що були в різний час знищені (зокрема, Михайлівського Золотоверхого собору початку XII ст. і Успенського собору Києво-Печерської лаври початку XI ст.).

Спілка краєзнавців разом зі Спілкою письменників України звернулися до Верховної Ради, Кабінету Міністрів і громадян України з відозвою "Збережемо тую славу" про створення національного Пантеону видатних діячів минулого.

У 1990-х рр. було організовано і проведено ряд Всеукраїнських і регіональних краєзнавчих конференцій у Кам'янці-Подільському, 1991 р.; Луцьку, 1993 р.; Києві, 1993 р.; Черкасах, 1993 р.; Полтаві, 1992 р.; Косові, 1994 р.; Слов'янську, 1994 р.; Каневі,1992 р.; Дніпропетровську, 1995 р. тощо. Ці конференції стали пам'ятним явищем у науковому краєзнавчому житті.

Нині їх проведення перетворилося на добру традицію. Краєзнавчі конференції є форумами і трибунами, які консолідують подвижників сучасного національного краєзнавства, вони сприяють широкій пропаганді краєзнавства в Україні й розбудові краєзнавчих осередків на місцях.

За роки незалежності України справжніми науково-методичними краєзнавчими центрами стали: Музей народної архітектури та побуту України, Чернігівський музей імені В. Тарновського, Дніпропетровський музей імені Д. Яворницького, Львівські історичні музеї, Полтавський та Черкаський обласні краєзнавчі музеї.

Всеукраїнська спілка краєзнавців зініціювала новий напрям краєзнавчих студій - дослідження проблем церковної історії та культури в контексті краєзнавчої роботи в Україні.

Значними напрямами роботи ВСК є також літературне та культурно-мистецьке краєзнавство. Спілка, зокрема, виступила одним із співініціаторів Державної програми "Повернуті імена". Повернення творчої спадщини, збирання і видання творів, біографічних документів, влаштування меморіальних музеїв і кімнат, встановлення пам'ятних знаків, записи спогадів з вуст живих сучасників про письменників та їхню творчість - ось далеко не повний перелік добрих справ у цій царині краєзнавства, який постійно поповнює національну духовну скарбницю України.

Одним з важливих завдань Спілки краєзнавців на сучасному етапі її розвитку є дослідження особливостей (у тому числі рекреаційно-туристичних) кожного регіону, виявлення, облік та збереження не лише культурних, але й пам'яток природи, природних ресурсів краю, організація національних парків і біосферних заповідників, охорона унікальних ландшафтів, рідкісних та зникаючих видів рослин та тварин, створення національної екомережі з метою збереження ландшафтного й біотичного різноманіття держави. У зв'язку з цим важливим напрямом діяльності Спілки є подальший розвиток географічного та туристичного краєзнавства.

Всеукраїнська спілка краєзнавців координує діяльність і проводить спільну роботу в тісній співдружності з Українським географічним товариством (УГТ) та його осередками в областях.

У вересні 1992 р. у Рівному відбулася Установча конференція незалежного Українського географічного товариства. У ці ж дні в Рівному працювала перша Всеукраїнська науково-теоретична конференція, на якій розглядалися стан і проблеми розвитку географічного краєзнавства в державі. Значну увагу розвитку краєзнавчої тематики було приділено на 2-8 з'їздах УГТ.

У наш час Українське географічне товариство та його осередки в усіх областях і АР Крим виступають головним координаційно-науковим "двигуном" географічного краєзнавства в Україні. Під їхньою егідою проводяться конференції, симпозіуми, семінари, круглі столи, читаються лекції, видаються збірники тез, матеріалів, наукових праць, науково-популярна література, посібники з географії рідного краю.

Базовою установою УГТ є Інститут географії НАН України, створений у 1991 р. (очолює член-кореспондент НАН України Л. Руденко). Плідно працюють відділи УГТ у Києві, Харкові, Львові, Чернівцях, Одесі, Сімферополі, Луцьку, де діють потужні університетські центри з географічними факультетами, та в містах, де є природничо-географічні факультети в педагогічних інститутах (Вінниця, Суми, Луганськ, Тернопіль тощо).

У 1953-1970 рр. у Києві видавався методичний збірник "Краєзнавство в школі".

Велику роль у становленні географічного краєзнавства в Україні на сучасному етапі відіграє тижневик "Географія. Краєзнавство. Туризм". Заснований у 1996 р. спільно з Асоціацією вчителів України, цей часопис нині є науково-популярним і організаційно-методичним флагманом краєзнавчого руху в Україні.

Розбудова української державності зумовила позитивні зміни у змісті географічної та історичної освіти в загальноосвітній та вищій школах. З 1992/93 н. р. в 5-му класі загальноосвітніх шкіл України вперше почав викладатися новий курс "Рідний край", яким передбачається здійснити логічний перехід від природознавства до систематичного курсу географії. Поглиблене вивчення "малої батьківщини" триватиме у 8-х і 9-х класах, де поряд із цілісним формуванням в учнів географічного образу України як суверенної держави, по кожній темі органічно вивчається матеріал з географії своєї території (області, району, міста, села). Нові методичні засади спонукали до нового методичного переосмислення структури навчального краєзнавчого матеріалу. На регіональних, обласних і районних рівнях в Україні з 1990-х рр. почали видаватися посібники і підручники з географії рідного краю, побудовані на краєзнавчому матеріалі (наприклад, "Географія Житомирської області", "Атлас. Житомирська область").

Важливою ділянкою роботи Української спілки краєзнавців є видавнича діяльність. Першим набутком у цьому напрямі став фундаментальний збірник "Репресоване краєзнавство", що побачив світ у 1992 р. В Україні з'являються регіональні краєзнавчі періодичні видання - щорічники, збірники, альманахи: "Краєзнавець Черкащини", "Відродження",

"Січеславщина", "Волинські дзвони", "Джерело" та ряд інших.

Непересічною подією для всієї географічної науки та українського краєзнавства став вихід у світ першої в історії нашої держави Географічної енциклопедії України у трьох томах. Це унікальне видання вміщує 7150 статей, 743 карти, 1943 ілюстрації, з яких частина має краєзнавчий характер. Це, насамперед, статті про об'єкти туризму (з картами всіх областей України), характеристики природи та господарства всіх областей та районів, статті про розвиток географічних досліджень учених-географів, про краєзнавчі музеї тощо.

Ось чому досить своєчасними стали Указ Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" від 23.01.2001 р. № 35, а також відповідна Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року" від 10.06.2002 р. № 789. Ці законодавчі акти окреслили стратегічні напрямки розвитку національного краєзнавства.

У національній "Програмі розвитку краєзнавства...", зокрема, передбачається: видати енциклопедичне багатотомне зібрання "Історії міст і сіл України" у новій редакції, розробити програму з курсу "Краєзнавство" та запровадити курс краєзнавства у ВНЗ, загальноосвітніх школах, підготувати довідник "Музеї та заповідники України", заснувати премію імені Дмитра Яворницького за особливий внесок у розвиток краєзнавства тощо.

На завершення розділу дозволимо собі навести промовистий фрагмент з виступу Голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка Петра Тронька на 11-му з'їзді Спілки (31.10.2002 р.) з огляду на його програмний зміст-дороговказ:

"Попереду в нас - велика почесна і відповідальна робота Щодо зміцнення і розвитку нашої молодої суверенної держави, відродження її правдивої історії. Нумо ж до праці, брати! Шлях, пройдений краєзнавством з початку 90-х рр., як і шлях українського народу, був нелегким, але хвилюючим.

У наші дні, коли відроджується суверенна Українська Держава, разом з нею відроджується і набирає сили Всеукраїнська спілка - спілка дослідників і шанувальників рідного краю. Ми пишаємося з того, що ми, сучасні краєзнавці, є законними спадкоємцями всього того доброго і чесного, що було створено нашими попередниками за минулі роки. Будьмо ж і надалі гідними продовжувачами славних традицій українського краєзнавства, цієї науки про малу вітчизну, про її історію, культуру, традиції, біля колиски якої стояли видатні представники нашого народу".

Контрольні питання

1. Назвіть основні етапи розвитку краєзнавства в Україні
2. Надайте характеристику основним етапам розвитку краєзнавства в Україні

2. Складіть життєпис видатних постатей українського краєзнавства

3. Охарактеризуйте етапи розвитку краєзнавства в Галичині

4. Опишіть характер діяльності перших краєзнавчо-туристичних товариств України.

Тема 3 Туристична картографія

Мета: Сформувати поняття про туристичну карту; розглянути розвиток туристичної картографії; надати характеристику туристичній карті та її класифікації

План

1. Розвиток туристичної картографії
2. Туристична карта, її класифікація
3. Знакування туристичних маршрутів на місцевості – с/р

Література

1. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. – К.: Альтерпрес, 2003р.
3. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб./ за редакцією проф. Ф.Д. Заставного – К.: Знання, 2006р.
4. Ивченко А.С. Вся Украина. – К.: ГНПП «Картография», 2008 г.
5. Низовский А.Ю. 100 великих чудес Украины. – К.: «Арий», 2010 г.
6. Дивовижна Україна / Авт. – упор.: Т.С. Жабська, Г.С. Тетелтман, К.В. Шаповалова. – Х.: Фактор, 2011 р.

1 Розвиток туристичної картографії

Змалку люди звикають до географічних карт. Але лише окремі знають, що таке картографія, яка сфера інтересів, сфера застосування цієї науки. Цікаво, що навіть самі картографи не мають єдності в розумінні картографії. Одні - і їх більшість - вважають картографію наукою про пізнання світу за допомогою карт, інші підкреслюють, що це, насамперед, галузь техніки і виробництва, що займається виготовленням карт. Є й такі, які наполягають на тому, що картографія - це галузь інформатики, інформаційна наука, оскільки будь-яка карта служить засобом передачі інформації між людьми. Трапляються думки, що картографія - мовна, лігвіністична наука, оскільки вона користується системою мовних знаків, особливою картографічною мовою.

У науковій картографії найбільше визнання завоювала думка, згідно з якою картографія - "це наука про відображення й дослідження просторового розміщення і взаємозв'язків природних та суспільних явищ, а також їх змін у часі через образно-знакові моделі (картографічні зображення), які відтворюють ті чи інші сторони дієздатності".

У цьому визначенні, яке належить видатному картографу К. О. Саліщеву, відзначені найважливіші особливості картографії. По-перше, підкреслено, що вона містить не лише зображення, тобто власне наповнення карт, але і дослідження, й отже, належить до числа пізнавальних наук (має власні засоби для наукового пізнання навколишнього світу). По-друге, в цитованому визначенні звернуто увагу на дослідження природи і суспільства, тому якраз з природничими і соціально-економічними науками картографія має найбільш міцні зв'язки і спільний предмет дослідження. По-третє, карта розглядається як просторова образно-знакова модель, а відтак до неї застосовуються загальні принципи і правила моделювання.

Картографія - це стародавня наука. Перші карти - дорожні путівники - карбувалися на металі (античних щитах) чи шкурах та викреслювалися на папірусі ще в III тис. до н. є. Власні картографічні школи існували в Давньоєгипетському, Критському, Хетському, Вавилонському царствах, Китайській та Ассирійській імперіях. У Стародавній Греції з розвитком мореплавства з'явилися спеціалізовані каботажно-морські карти-періпли, які поряд з графічним зображенням містили текстову частину опису віддалених земель, портів та відстаней між ними.

Початки наукової картографи закладені великим ученим античного світу Клавдієм Птолемеем (II ст. до н. е.). Він, щоправда, називав її географією, але завдання розумів по-сучасному. У "Керівництві з географії" К. Птолемей вчив, що "географія є лінійним зображенням всієї нині відомої нам частини Землі з усім тим, що на ній знаходиться... Вона зображає положення і обриси з допомогою одних тільки ліній і умовних знаків... Усе це з допомогою математики дає нам можливість побачити Землю в одній картині подібно до того, як ми можемо оглянути небесне склепіння в його обертанні над нашою головою".

Багато століть поняття "картографія" і "географія" були нерозлучними. Лише в XIX ст. відбулося відокремлення картографії як науки. Це було пов'язано з активною розробкою математичних аспектів картографії, теорії проекцій, аналітичних методів. В Україні слово "картографія" з'явилося в середині XIX ст. як технічний термін.

У розвитку сучасної картографії намітилося дві головні тенденції. З одного боку, вона вдосконалюється як інженерно-технічна галузь знань, а з іншого - як наука пізнавальна, яка має тісні зв'язки з загальною теорією пізнання, природничими і соціально-економічними науками.

Один із найбільш перспективних напрямків розвитку сучасної картографії - географічна картографія, основу якої складає вивчення за допомогою карт географічних систем: природних, економічних, соціальних.

До завдань географічної картографії належать:

- картографічна інтерпретація географічних даних;
- картографічне моделювання географічних явищ і процесів;
- картографічне забезпечення охорони природи, освоєння нових земель, промислового і цивільного будівництва, розвитку енергетики тощо.

У процесі розвитку географічної картографії і туристичної індустрії виникла спеціальна картографічна дисципліна - туристична картографія.

Картографія туризму покликана бути на службі мандрівників. Практичні потреби мандрівників (туристів) повсякчас вимагають інформацію географічного характеру та картографічне супроводження подорожей.

Розглянемо, як зароджувалася і розвивалася в історичному аспекті туристична картографія.

Здобутки античної туристичної картографії були надовго втрачені після занепаду Римської імперії та появи "варварських королівств". В історії цей період отримав назву "темні віки".

Створення перших туристичних путівників у середньовічній Європі, що містили географічну (дорожню, краєзнавчу, кліматичну) інформацію, відносять аж до VIII ст. - початку організованих подорожей франкських вельмож до Палестини та інших країн Близького Сходу. Подорожі до Єрусалима були популярні і в пізніші часи. Вони залишили свій слід як у середньовічних історичних оповідях (найдавніша з яких - "Подорожі Ігумена Даниїла по Святій землі" - датується XII ст.), так і в рукописних, а згодом друкованих ілюстрованих путівниках.

Поступово від "дорожників" - описів із послідовним словесним поясненням - відбувається перехід до картографічного супроводження подорожей, зокрема паломництва. Перші з таких карт пілігримів, наприклад, "Карта Європи" Ерхарда Ет-плауба, датована "священним" 1500 р., коли багатотисячні маси паломників прямували до Риму, "."вела їх крок за кроком, сповіщаючи про шлях до Риму, накреслений точками миля за милею, від одного міста до іншого...".

У XVI ст. з'являються дорожні атласи портативного формату з відображенням основних торговельних шляхів, карти та атласи міст з їх перспективним зображенням. Найбільш відомим серед них є 6-томне видання (з 1572 р. до 1618 р.) кельнського теолога Георга Брауна, відоме за назвою титульної сторінки першого тому "Міста з одного світу". Воно включало близько 500 планово-перспективних панорам міст світу, а також зображення окремих курйозних природних пам'яток, що вабили допитливих мандрівників. Зокрема, для атласу "Опис відомих міст світу" (Кельн, 1618 р.), призначалася гравюра А. Гогенберга, виконана за малюнком А. Пассаротті, що відображає панораму Львова.

Цікаво, що й найперші серед друкованих на українських землях планів із зображенням Ближніх (Антонієвих) та Дальніх (Феодосієвих) печер Києво-Печерської Лаври, створені в 1638 р. як додаток до релігійного твору Афанасія Кальнофойського "Те-ратургіма", згодом неодноразово перегравійовувалися і видавалися у вигляді народного лубкового малюнка з яскравим розфарбуванням, перетворившись, таким чином, на своєрідну доступну і зрозумілу простим прочанам туристичну путівник-картосхему найбільшого в нашій країні сакрального архітектурно-меморіального комплексу.

У 1723-1747 рр. український мандрівник Василь Григорович Барський здійснив багаторічну мандрівку, маршрут якої пролягав від Києва через Галичину, Словаччину, Угорщину, Австрію, Грецію, Кіпр, Палестину, Сирію, Єгипет, Туреччину.

В. Барський здійснив і видав опис мандрівок, ілюстрований 150 власними малюнками, серед яких є зображення міст, монастирів, фортець.

Автором першого атласу, який цілком справедливо кваліфікується як туристичний, став французький негоціант Жан Шарлей. Він у другій половині XVII ст. з власної ініціативи здійснив три подорожі до країн Сходу. Поєднавши комерційну мету подорожей із країнознавчими дослідженнями, Ж. Шарден зібрав цінний історичний, етнографічний, лінгвістичний науковий матеріал.

Картографічним набутком атласу (панорамні картинні плани міст) та високохудожнім зображенням історико-архітектурних пам'яток - храмів, палаців, башт, гробниць, давніх руїн - Ж. Шарден зобов'язаний своєму супутникові в одній із подорожей, художнику Грело. В атласі на "Карті узбережжя Чорного та Азовського морів", створеній Ж. Шарденому 1672 р., є зображення території України. Заслуги в редагуванні та підготовці атласу до видання в 1811 р. належить адміністратору-хранителю Імператорської бібліотеки в Парижі Л. Йанглесу.

Подібний приклад сполучення картографічного та художнього способів відтворення пам'яток історії та культури, природних об'єктів, населених пунктів знаходимо в загальногеогра-фічному та етнографічному атласі Кавказу і Криму до подорожі Ф. Дюбуа де Моя Терра (1843 р.).

Перші путівники "для цікавих" у Російській імперії з'явилися в кінці XVIII ст. Вони знайомили з Санкт-Петербургом та Москвою. Крим, через його віддаленість, відсутність надійних шляхів сполучення, місць прийому мандрівників та обмеженість відомостей про цілющі природні умови Південного узбережжя, лише в другій половині XIX ст. привернув до себе увагу тих, хто полюбляв подорож та відпочинок. Перші путівники, підготовані Д. Афанасьєвим, Б. Кондаракі, М. Сосногоровою, А. Безчинським, стали підсумком тривалого вивчення минулого краю та його природи.

Серед імператорських видань є путівники, добре забезпечені картографічною інформацією. Це путівники Г. Москвича, К. Вумбера Кримом та путівники для закордонних подорожей С. Філіппова, П. Якубовича, А. Ненаюєва. Як додатки до путівників, так і окремими виданнями друкувалися і докладні багатоколірні карти, що за масштабом та спеціальним навантаженням відповідали вимогам пішохідного, верхового,

візкового (на екіпажах) туризму курортними околицями Ялти, територіями гірського Криму; плани курортних міст (Ялти, Одеси), художньо-картографічні твори із зображенням перспективного вигляду "з висоти пташиного польоту".

Слід зазначити, що велику роль у розвитку туризму в Криму на початку XX ст. відігравало Ялтинське відділення Кримсько-кавказького гірського клубу, яке не тільки займалося обладнанням туристичних стежок, утриманням притулку для туристів, організацією екскурсій, в яких брали участь до 15 тис. осіб на рік, а й сприяло картографуванню регіону для потреб туристів.

Перерваний Першою світовою та громадянською війнами процес картографування для туристичних потреб спочатку поновлюється періодично оперативним перевиданням окремих планів міст (Одеса, Київ) та додатків до путівників. З'являються й оригінальні плани міст (Севастополь, 1927 р., 1928 р.), Харків (1932 р.,1938 р.), зорієнтовані на масових іноземних користувачів, передусім туристів і екскурсантів.

Окремо слід описати розвиток картографічного забезпечення туризму в Галичині.

За часів Австро-Угорської монархії (до кінця 1918 р.) видавництво "Фрейтг і Верндт" (Відень) створювало карти на топографічній основі, в яку більш яскравим кольором вдруковувалося зображення туристичних маршрутів: пішохідних, на кінних екіпажах. Карти мали відповідно оформлену обкладинку, текст, туристичну та маркетингово-картографічну рекламу.

Розвиток самодіяльного туризму в Галичині пов'язаний з діяльністю представників української інтелігенції: Я. Головацького, І. Франка, І. Крип'якевича та інших, що організовували мандрівки студентської молоді, збирали фольклорні та етнографічні матеріали.

Маркуванням туристичних маршрутів у горах, розробкою та розповсюдженням картографічного матеріалу з 1910 р. активно займалося туристичне товариство "Чорногора".

Велику роль у розвитку туризму в Галичині відіграло будівництво в 1900-х рр. залізниці "Станіслав - Вороненка", вздовж якої у гірській місцевості почалося будівництво вілл, пансіонатів та "закутків" (туристичних притулків для мандрівників та відпочиваючих). Щороку в цій зоні відпочивало до 100 тис. осіб. Для них видавалися спеціальні путівники та карти.

У 1924 р. у Львові було засноване туристично-краєзнавче товариство "Плай"; з 1937 р. його друкованим органом став щомісячний журнал "Наша

Батьківщина", в якому серед іншого матеріалу друкувалися схеми туристичних маршрутів теренами Галичини й Українських Карпат.

У 1920-1930-ті рр. видаються путівники "Історичні проходи по Львові" І. Крип'якевича, "Долиною Опору та Стрия" Є. Пеленського (путівник мав картографічний матеріал, що допомагав мандрівникам при проведенні подорожей).

Загалом, за часів перебування Галичини в складі Польщі (1918-1939 рр.) на її територію видавалися дорожні карти, плани міста Львова. Зокрема, велику кількість картографічного матеріалу краєзнавчого характеру видавав картографічний інститут імені Є. Ромена.

Напередодні Другої світової війни на територію України Першою картографічною фабрикою Ленінграда були видані дві карти, які охоплювали територію Південного Криму та Середнього Придніпров'я, що містили на якісній топографічній основі інформацію про інфраструктуру туризму цих реґіонів України.

З початку війни до 1966 р. включно (за одиничним винятком видання у 1947 р. трестом "Геозйомка Києва" плану Києва) популярні картографічні твори туристичного спрямування на території України не видавалися.

Поновлюється розробка карт туристичної тематики лише з 1956 р., коли видаються карти Криму, Закарпаття та України в цілому.

У 1960-ті рр. туристичні карти видаються лише на географічній основі у вигляді умовного малюнка місцевості або перспективного зображення ландшафту, які виконували пізнавальну та рекламу функції, але для орієнтування на місцевості були непридатні. Украй схематизовані плани міст видавалися в цей час за матеріалами архітектурно-планувальних управлінь міст місцевими видавництвами.

На початку 1970-х рр. до розробки карт туристичної тематики повертається Київська картографічна фабрика (фабрика № 1 ГУГК). До 1984 р. включно туристичні карти на території України розробляє також Науково-редакційна картоскладальна частина (Москва). А з 1976 р. до цієї справи долучається й новозбудована у Вінниці фабрика № 10 ГУГК.

У 1970-х рр. туристично-екскурсійними картами та схематичними планами були охоплені всі адміністративно-територіальні одиниці України, більшість фізико-географічних та історико-етнографічних реґіонів, планових туристичних маршрутів, курортно-лікувальних та туристичних центрів. Було налагоджене співробітництво з туристичними організаціями, що забезпечували внутрішній та в'їзний іноземний туризм, закладами охорони пам'яток історії та культури, архітектурних пам'яток, пам'яток природи, музейними закладами.

Видання картографічних творів у ці роки практично монополізується Головним управлінням геодезії і картографії, хоча деякі видавництва ("Таврія", "Каменяр") зрідка наважувалися видавати оригінальні твори з тематики, що залишалася поза увагою ГУГК: схеми для скелелазання, гірськолижного спорту тощо. Картографічно забезпечується 23 Міжнародний географічний конгрес 1976 р.

1980-ті рр. відзначилися оригінальними науково-технічними розробками науково-редакційного картоскладального підприємства (Київ) науково-популярних атласів "Крим", "Київ", "Азово-Чорноморське узбережжя СРСР", "Українські Карпати", "Львів", науково-методичного "Атласу туриста-краєзнавця Київської області". Тематика туристичного картографування збагатилася творами для пішохідного, водного, велосипедного туризму, приміських маршрутів вихідного дня, пізнавальних маршрутів літературної та історичної тематики, спортивно-видовищних заходів (XX Олімпійські ігри), річкових та морських круїзів, кінно-верхових та транспортних (автобусних, залізничних) маршрутів.

Карти областей та плани великих міст краєзнавчо-туристичного спрямування уміщувалися в УРЕ, т. 1-12 (1978-1985 рр.) та Географічній енциклопедії України, т. 1-3 (1989-1993 рр.).

Перешкодами для повноцінного туристичного картографування на рівні світових стандартів упродовж усього розглянутого періоду були: неможливість використання повноцінної топографічної основи, обмеженість у показі деяких об'єктів географічного середовища, заідеологізованість (що не давали змоги повноцінно висвітлювати історичну та меморіальну тематику), ізольованість від світового досвіду картографування, відставання технічної бази від світових стандартів.

Лише з кінця 1980-х рр. демократизація всіх сфер життя поступово повертає туристичним картам і планам їх невід'ємні атрибути: масштаб, зорієнтованість у просторі, топографічну точність, повноту інформації, пізнавальну цінність.

2 Туристична карта, її класифікація

Кожна людина звикла бачити карти не тільки на шкільній дошці або в навчальній аудиторії ВНЗ, але і в газетах, журналах, в кіно- і телевізійних передачах, наприклад, при оглядах міжнародних подій, внутрішнього життя України, під час розповідей про цікаві події і факти, про маршрути мандрівок, про спортивні події і прогнози погоди.

Значення географічних карт для науки і практики. За допомогою географічної карти людство:

- здійснює загальне знайомство з місцевістю, країною тощо;
- здійснює орієнтування за картами;
- використовує карту як основу для інженерного проектування, прогнозу погоди тощо;
- застосовує у школі та у ВНЗ з навчальною і дослідницькою метою;
- використовує у військовій справі як основне джерело інформації про місцевість при управлінні військами;
- використовує як джерело наукових досліджень;
- використовує для забезпечення потреб туристично-екскурсійної справи (або інших галузевих потреб).

Карта - це побудоване в картографічній проекції зменшене зображення земної поверхні (або поверхні іншого небесного тіла чи позаземного простору) на площині у певному масштабі за допомогою умовних знаків.

Масштаб - це ступінь зменшення об'єктів при зображенні їх на площині. Розрізняють числовий, іменований і лінійний масштаби.

При проектуванні земної поверхні на площину потрібно виконати дві умови:

- кожній точці земної поверхні повинна відповідати тільки одна точка на карті;

- картографічне зображення не повинно мати розривів.

Щоб виконати ці вимоги, потрібно провести рівномірне розтягнення в місцях розривів, а в місцях перехресть - стиснення.

Картографічні проекції - це математичні способи перенесення меридіанів і паралелей градусної сітки з поверхні глобуса на площину (карту) я точною передачею географічного положення будь-якої точки земної поверхні.

Місцевість на карті навіть найбільшого масштабу в усіх деталях зобразити не можливо. Тож чим дрібніший масштаб карти, тим менше об'єктів на них показують. Виділення на карті головного й вилучення другорядного досягається шляхом картографічного узагальнення - генералізації.

Картографічною генералізацією називають відбір головного, істотного та його цілеспрямоване узагальнення з метою зображення на карті тієї чи іншої частини дійсності в її основних, типових рисах і характерних особливостях, відповідно до призначення, тематики і масштабу карти (за К. А. Саліщевим).

Особливу групу карт складають карти туристичні, що призначені для потреб туристів і відпочиваючих.

Карти туристичні - це карти, призначені для забезпечення потреб туристично-екскурсійної справи, один із видів карт тематичних.

Туристичні карти відзначаються мальовничим оформленням, супроводжуються детальними показниками і довідковими відомостями. Вони можуть охоплювати значні райони, цікаві з точки зору туризму і відпочинку (наприклад, курортне узбережжя Іспанії), національні парки, міста, окремі пішохідні, лижні, автомобільні маршрути.

До цієї ж групи відносять карти для спортивного орієнтування, спеціально пристосовані для організації змагань з цього виду спорту.

У наш час існує величезна кількість найрізноманітніших карт. За особливостями, характерними для окремих видів карт, та для полегшення обробки і пошуку картографічної інформації географічні карти групують за (рис. 3.1):

Рис. 3.1 Основні елементи наповнення туристичної карти

- масштабом (мірилом);
- охопленням території;
- змістом;
- призначенням.

За змістом географічні карти поділяють на:

- загальногеографічні;
- тематичні.

Тематичні карти поділяють на:

- карти природних явищ (геологічні, геоморфологічні, кліматичні, метеорологічні, ґрунтів, рослинності тощо);
- карти суспільних явищ (економічні, історичні, обслуговування, туристичні та ін.);
- проміжні теми (агрокліматичні тощо).

Загальногеографічні карти за масштабом поділяють на:

- великомасштабні (топографічні): 1:5 000, 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000;
- середньомасштабні (оглядово-топографічні): від 1:200 000 до 1:1 000 000;
- дрібномасштабні (оглядові): масштаб менше 1:1 000 000.

Топографічні карти відзначаються найбільшою точністю зображення. Вони призначені для детального вивчення невеликої за площею місцевості.

Цей клас карт є найуживанішим у туристично-краєзнавчих дослідженнях, туристичних походах, мандрівках та екскурсіях.

Оглядово-топографічні карти характеризуються дещо меншою точністю і докладністю у передачі характеру місцевості, ніж топографічні. Використовують їх для практичного розгляду господарських завдань, для організації туристичної справи (туроперейтингу, проектування багатоденних туристичних маршрутів).

Оглядові карти охоплюють значні частини поверхні Землі, держави, материки, півкулі та земну кулю в цілому. Зображення на них суттєво зменшене й узагальнене.

За охопленням території виділяють:

- карти світу, півкуль, карти світового океану і суходолу;
- карти материків, частин світу;
- карти регіонів;
- карти окремих країн;
- карти окремих районів, частин країн тощо.

Поряд із видами карт, тобто їх групуванням за тематикою, потрібно розрізняти і типи карт: за широтою теми, прийомами відображення картографічних явищ, ступенями узагальнення, об'єктивності, а також їх практичної направленості.

Існують різноманітні класифікації туристичних карт. Але загалом всі вони зводяться до такої класифікації (рис. 3.2):

Рис. 3.2 Класифікація туристичних карт

Географічною основою для створення туристичних карт виступають загальногеографічні карти, архітектурні плани міст і космічні знімки. Туристичні карти супроводжуються пояснювальним текстом, переліком об'єктів обслуговування та туристичного призначення, списками вулиць та

площ, маршрутами міського транспорту, кольоровими ілюстраціями та малюнками.

Популярні туристичні карти здебільшого видають у складеному вигляді або портативними брошурами. Такий спосіб видання максимально враховує практичність і зручність у користуванні, адже складені чи брошуровані туристичні карти займають мало місця у дорожньому ранці екскурсанта і не вимагають особливих зусиль для перегляду їх тематичного змісту.

Створення науково-довідкових туристичних карт пов'язане з дослідженням, організацією і плануванням туризму як галузі господарства України. З цією метою розробляються оціночні карти (у них подається оцінка природних, соціально-культурних, економічних умов та інженерних передумов для розвитку туризму), туристичного районування тощо.

Різноаспектні туристичні карти є основою для створення туристичних атласів.

Географічні атласи - це система географічних карт, об'єднаних певною ідеєю, змістом, способами зображення географічних явищ та об'єктів.

Туристичні карти часто включають до атласів науково-довідкових та атласів шкільних краєзнавчих.

В Україні створено чимало туристичних атласів з різноманітним за змістом туристично-картографічним наповненням. Найцікавіші серед атласів:

- Крим. Атлас туриста, 1985 р.;
- Українські Карпати. Атлас туриста, 1987 р.;
- Київ. Атлас туриста, 1988 р.;
- Азово-Черноморское побережье СССР. Атлас туриста, 1989 г.;
- Львівська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина, 2002 р.;
- навчально-краєзнавчий атлас Львівської області, 1999 р.,
- навчально-краєзнавчий атлас Чернівецької області, 2000 р. та інші.

Зміст, картографічні способи зображення та тематичне наповнення туристичних карт постійно змінюються та урізноманітнюються. Крім того, у кожній країні світу існують свої традиції щодо форми, вигляду та змісту туристичних карт.

3 Знакування туристичних маршрутів на місцевості

Поряд із спеціальними туристичними значками, які традиційно використовують на картах, планах і схемах, існує система туристичних знаків на місцевості. Обидві системи умовних знаків покликані сприяти туристу у своєчасному отриманні корисної інформації, допомагати йому орієнтуватися у незнайомій місцевості, повідомляти про найцікавіші туристичні атракції й об'єкти туристичної інфраструктури, вказувати напрям руху уздовж туристичних маршрутів тощо. Зразок інформаційного оформлення туристичного маршруту на місцевості показано на рис. 3.3.

Рис. 3.3 Зразок інформаційного (стендового) оформлення туристичного маршруту на місцевості

Класифікація туристичних маршрутів здійснюється за такими критеріями:

- територіальний - протяжність території, по якій вони прокладені, - далекобіжні (міжнародні, національні, регіональні), ближні, місцеві;

- засобом пересування - пішохідні, велосипедні, лижні, водні, кінні, комбіновані;

- тривалістю - короткотермінові, багатоденні;

- метою подорожі - навчальні, пізнавальні (екскурсійні, краєзнавчі, екологічні), оздоровчі (рекреаційні), спортивні, екстремальні тощо.

Місцеві (краєзнавчі) маршрути - це маршрути, які починаються й закінчуються в одній місцевості (районі) і тривають не більше одного дня. До них відносять: навчальні, прогулянково-пізнавальні та туристично-пізнавальні маршрути.

Навчальні стежки - це спеціально розроблені для цілей навчання маршрути тривалістю до 3 годин.

Прогулянково-пізнавальні маршрути - це маршрути, які тривають 3-4 години.

Туристично-пізнавальні маршрути - одноденні "маршрути вихідного

дня", середньою тривалістю 4-8 годин.

Ближні маршрути - це довготривалі "маршрути вихідного дня", які можуть охоплювати територію як свого, так і сусідніх районів і тривати 2-3 дні.

Регіональні маршрути охоплюють територію регіону і тривають більше 3 днів, національні - виходять за межі регіону, міжнародні - за межі держави.

Класифікацію спортивних туристичних маршрутів за категоріями складності проводять маршрутно-кваліфікаційні комісії (МКК) при федераціях спортивного туризму. Ті маршрути, які визнані еталонними, заносяться МКК до Переліку класифікованих туристичних маршрутів (перевалів, печер).

Туристичні знаки на місцевості повинні підтверджувати туристам правильність вибору шляху, завчасно інформувати їх про напрямок руху, природні, історичні чи культурні пам'ятки, небезпечні ділянки на шляху проходження, об'єкти культурно-побутового обслуговування, місця привалів, заборонені форми поведінки тощо.

Відповідно до названих функцій, туристичні знаки класифікують на:

- знаки, які окреслюють перебіг шляху (підтверджувальні, вказівні);
- знаки початку (кінця) шляху;
- знаки інформаційні та попереджувальні.

Підтверджувальні знаки підтверджують шлях; вказівні - вказують напрямок руху; інформаційні - надають додаткову інформацію; попереджувальні - сигналізують про можливі небезпеки на маршруті та його особливості. До інформаційних також відносяться інформаційно-вказівні знаки, інформаційні схеми та знаки додаткової інформації.

Туристичні знаки на місцевості, в основному, мають форму геометричної фігури, на яку наносяться відповідних кольорів фон і марка, а також додаткова інформація - кольором марки або чорним кольором (рис. 3.4):

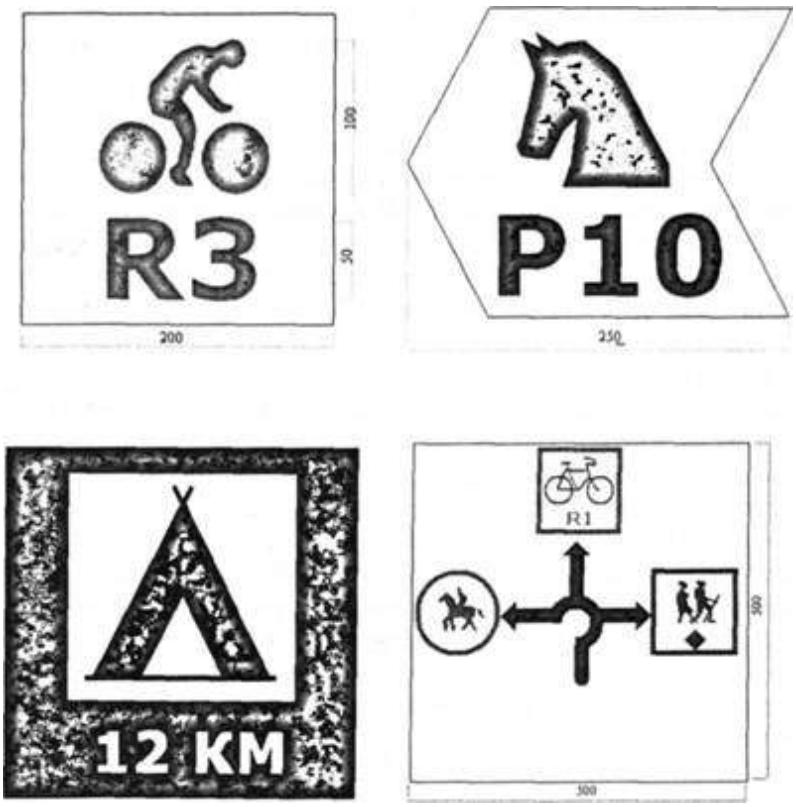

Рис. 3.4 Зразки туристичних знаків на місцевості, якими обладнуються туристичні маршрути (R3, P10 - коди міжнародних та загальнодержавних туристичних маршрутів, описаних і затверджених у відповідних реєстрах)

Туристична марка - це первинний елемент системи знакування. У пішохідних та лижних маршрутах вона має вигляд смуги, трикутника, ромба чи стрілки встановлених розмірів та відповідного кольору. Для кінних і велошляхів маркою є стилізовані зображення (піктограми) у вигляді силуетів коня та велосипедиста відповідно. У вказівних знаках піктограма, окрім стрілки, додатково вказує напрямок руху. Знакування водних маршрутів проводиться інформаційними знаками синьо-білого кольору та попереджувальними - червоно-білого кольору.

Для знакування короткотермінових (краєзнавчих) шляхів застосовуються такі кольори марки: червоний, чорний, синій, зелений, жовтий. Кольори фону - білий та оранжевий (для лижних шляхів). При знакуванні лижних маршрутів рекомендується використовувати кольори залежно від умовної складності шляхів (маршрутів): від складніших до простіших шляхів - чорний, червоний, зелений, синій, жовтий.

Знаки перебігу шляху навчальних маршрутів мають форму прямокутника розміром 100 х 100 мм, на який наноситься марка у вигляді косої смуги під кутом 45°. На марці ставиться номер оглядової точки чи об'єкта. Зміни в напрямку руху показує стрілка шириною 45 мм.

Підтверджувальні знаки кінних та веломаршрутів мають форму кола діаметром 150 мм, вказівні - фігурної стрілки розмірами 150 х 200 мм з піктограмами висотою 100 мм.

Знаки перебігу шляху прогулянково-пізнавальних пішохідних та лижних маршрутів мають форму квадрата розміром 100 х 100 мм, розділеного навпіл по діагоналі, в нижній частині якого наноситься марка. Напрямок руху вказує стрілка шириною 45 мм. Знаки перебігу шляху туристично-пізнавальних пішохідних та лижних маршрутів - це квадрати та фігурні стрілки розміром 100 х 100 мм з марками у вигляді ромба відповідного кольору.

На всіх багатоденних (ближніх, регіональних, національних, міжнародних) маршрутах колір марки вказує на спосіб пересування туристів шляхом.

Пішохідному способу пересування відповідає червоний колір марки, велосипедному - зелений, лижному - синій, кінному - чорний. Фон знаків є білим та оранжевим (для лижних маршрутів). Категорія та порядковий номер шляху (згідно з Реєстром) розрізняються за допомогою номера. Знаки, які встановлюються на цих шляхах, можуть бути двох типів - з номерами та без номерів.

Реєстраційний номер, яким позначаються туристичні шляхи (маршрути), складається з буквеного та цифрового символів (наприклад: міжнародних - Е8, R1, національних - Н4, регіональних - Р5, ближніх - двозначне число). Колір символів повинен відповідати кольору марки.

На водних маршрутах інформаційні знаки мають розміри 400 х 400 мм і надають інформацію про: номер маршруту та відстань від його початку або напрямок, можливі місця для ночівлі та відстань до них, місця швартування або обнесення плавзасобів на небезпечних ділянках та сходу на воду. Попереджувальні знаки мають вигляд прямокутника розміром 400 х 400 мм і сигналізують про початок та закінчення небезпечного відрізку на сплаві чи наявність водних перешкод: порогів, водоспадів, гострих підводних каменів, водяних валів, високих стоячих хвиль, водоворотів, небезпечних предметів у воді, а також про можливе притискання до берегів та заборону сплаву цим відрізком, у тому числі через гаті та греблі електростанцій.

Попереджувальні знаки поділяють на знаки, що попереджають про:

- початок спільного відтинку шляху для різних форм пересування, наприклад, пішохідного з велосипедним тощо;

- небезпечний відтинок шляху та перешкоди на ньому, наприклад, "ЛАВИНИ", "НЕБЕЗПЕЧНИЙ СПУСК", "КАМЕНЕПАДИ", "ОСИПИЩА", "ПЕРЕПРАВА" тощо.

Ці знаки мають вигляд прямокутника жовтого кольору розміром 150

х350 мм, на якому розміщено знак оклику червоного кольору, піктограму велосипеда та голови коня або назву небезпечного відтинку чи об'єкта українською та англійською мовами чорного кольору. По краях знаку наносять кайму червоного кольору шириною 10 мм.

З метою кращого орієнтування та прив'язки до місцевості туристичних груп розроблено також спеціальне туристичне маркування туристичних стежок.

Маркування включає використання різних видів марок (знаків), скеровуючих стрілок, вказівників й інших знаків, які несуть необхідну для туриста-краєзнавця інформацію і допомагають йому орієнтуватися на місцевості.

Туристичне маркування (знакування) - це система спеціальних умовних позначень, які наносяться на місцеві предмети чи прикріплюються на місцевості для розмітки туристичних маршрутів (пішохідних стежок у природних ландшафтах, екскурсійних маршрутів, вело-, мото-, лижних і інших шляхів).

Головний елемент спортивно-туристичного й екотуристичного маркування (знакування) - це маршрутна марка. Це знак, нанесений фарбою на камінь, кору дерева, поверхню скелі тощо, який має форму прямокутника (основний формат - 180 х 240 мм), на білому полі якого нанесена кольорова смуга або поставлений на кут квадрат. Марка з червоною смугою означає екстремально-складний багатоденний категорійний маршрут, з синьою - категорійний маршрут середнього рівня складності, з зеленою - 3-4-денний, з жовтою - 1-2-денний з ночівлею у поході. Марки з кольоровими квадратами означають різні маршрути для походів без ночівлі.

Орієнтуючись по марках і стрілках, туристи-краєзнавці з належним рівнем попередньої підготовки можуть пройти складний за конфігурацією туристичний маршрут (зокрема, у Карпатах) без карти, компасу й опису: вказівні, попереджуючі, обмежуючі та забороняючі знаки підкажуть їм у поході, де є об'єкти туристичного інтересу, бівуачні майданчики, притулки, природоохоронні об'єкти для огляду, місця для купання, яка відстань від того або іншого пункту, які види діяльності туристів дозволені, які небезпеки та перешкоди очікуються попереду тощо.

Оскільки маркування в повному обсязі здійснюється, як правило, лише на планових маршрутах, у самодіяльних мандрівках 1-3 категорій складності для орієнтування використовуються також знаки спрощеної системи маркування.

Описане туристичне маркування (знакування) приведене відповідно до норм туристичної діяльності в державах колишнього СРСР.

Нині в Україні науковці, провідні туристи-краєзнавці працюють над розробкою нової системи туристичного маркування (знакування). На практиці навіть у межах окремих областей єдиного Карпатського туристичного реґіону досі використовуються відмінні між собою системи маркування (Львівська та Івано-Франківська системи). Це ускладнює пересування гірськими маршрутами трансобласної протяжності. Але вже найближчим часом у нашій державі на офіційному рівні буде запроваджена єдина для всіх уніфікована система державного знакування туристичних маршрутів.

Для впевненого почування себе у незнайомій місцевості турист-краєзнавець повинен також вміти (володіти навиками) орієнтуватися у цій місцевості.

Орієнтуватися на місцевості - означає вміти визначити своє місцезнаходження і потрібний напрям руху відносно сторін горизонту, навколишніх природних і штучних предметів (об'єктів та елементів рельєфу).

Орієнтування передбачає:

- пізнання місцевості, на якій знаходимося, за відомими орієнтирами й ознаками;

- визначення сторін горизонту, тобто напрямів: північ, південь, захід, схід;

- визначення свого місцезнаходження щодо орієнтирів і навколишньої місцевості та напрямів руху.

Основне завдання орієнтування полягає в тому, щоб витримати обраний напрям за будь-яких умов: удень і вночі, під час руху в тумані чи в дощ, на розчленованій або закритій (лісистій) місцевості тощо. Тому орієнтуватися треба безперервно, водночас кількома способами, які б доповнювали один одного і служили своєрідним контролем.

Розрізняють дві групи способів орієнтування на місцевості:

- орієнтування з картою і компасом;

- орієнтування без карти і компаса.

За час свого цивілізаційного поступу людство нагромадило величезну кількість різноманітних способів орієнтування на місцевості, у часі та в просторі. Серед найпростіших способів назвемо найбільш часто вживані сучасними туристами, які мають практичне значення у краєзнавчій роботі.

Орієнтування в часі:

- визначення сторін горизонту за місяцем і годинником;

- визначенням сторін горизонту за сонцем і годинником;

- визначення сторін горизонту за сонцем;

- визначення сторін горизонту за сузір'ям Великої Ведмедиці;

- визначення часу за птахами і рослинами;

Застосування орієнтирів на практиці:

- орієнтування по слідах;
- орієнтування за звуком;
- орієнтування за світлом;
- орієнтування за запахом;
- орієнтування за місцевими назвами.

Сторони горизонту турист-краєзнавець може визначити за місцевими ознаками: для цього достатньо встановити напрям північ - південь. Наприклад: за кроною дерев у лісі, за корою поодиноких дерев, мохом, мурашниками, за проталинами снігу взимку і ранньої весні тощо. Використання такого способу орієнтування спричинює певні похибки, тому слід користуватися кількома прикметами й порівнювати результати спостережень.

Кожна територія, час спостережень чи спосіб мають свої специфічні особливості. Для успішного орієнтування їх корисно знати:

- орієнтування в лісі (обмежений огляд місцевості);
- орієнтування в степовій і пустельній місцевостях (обмежена кількість орієнтирів, одноманітна поверхня і водночас добрий огляд);
- орієнтування в горах (обмежений огляд у лощинах та у долинах і, навпаки, добрий огляд з вершин і хребтів);
- орієнтування під час руху на автомобілі (за компасом не можливе), проте відстані легко вимірюються за спідометром або за швидкістю руху за годинником.

У практиці організації туристичних походів в основному використовується орієнтування за картою і компасом. Крім завдань, пов'язаних із точним прокладанням туристичного маршруту й орієнтуванням на ньому, особливо під час проходження складних природних перешкод, туристу-краєзнавцю доводиться вирішувати й інші завдання, а саме: вивчити район майбутнього походу, ознайомитись із суміжними територіями, характером орографії і гідрографії району - словом, завдання найзагальнішого орієнтування для передбаченого походу.

Важливе значення має орієнтування за картою і компасом під час організації змагань зі спортивного орієнтування. Орієнтування в азимутальному маршруті з рухом по азимуту, оцінкою відстані, пошуком контрольного пункту за легендою включає різноманітні елементи технічної підготовки туриста-краєзнавця і служить своєрідним іспитом "на туристичну зрілість".

Контрольні питання

1. Опишіть історію становлення спеціальної туристичної картографії.
2. Як Ви можете охарактеризувати сучасний стан розвитку туристичної картографії в Україні?
3. Розкрийте поняття "туристична карта" та вкажіть основні елементи її інформаційного наповнення.
4. Назвіть типи туристичних карт. У чому полягають відмінності між ними?
5. Які спеціальні туристичні умовні позначення використовуються на місцевості та на карті?

Тема 4 Стан та перспективи розвитку галузі туризму в Україні

Мета: Розглянути стан та перспективи розвитку туризму в Україні;

визначити проблеми що стоять на шляху створення рівних можливостей для суб'єктів туристичної діяльності; зрозуміти сутність та перспективні напрямки українського туризму

План

1. Сучасні особливості розвитку туристичної галузі в Україні
2. Проблеми, що стоять на шляху створення рівних можливостей для суб'єктів туристичної діяльності
3. Авторитет України у світовому туристичному товаристві - с/р
4. Перспективні напрямки українського туризму – с/р
5. Необхідні ресурси та умови для розвитку українського туризму – с/р

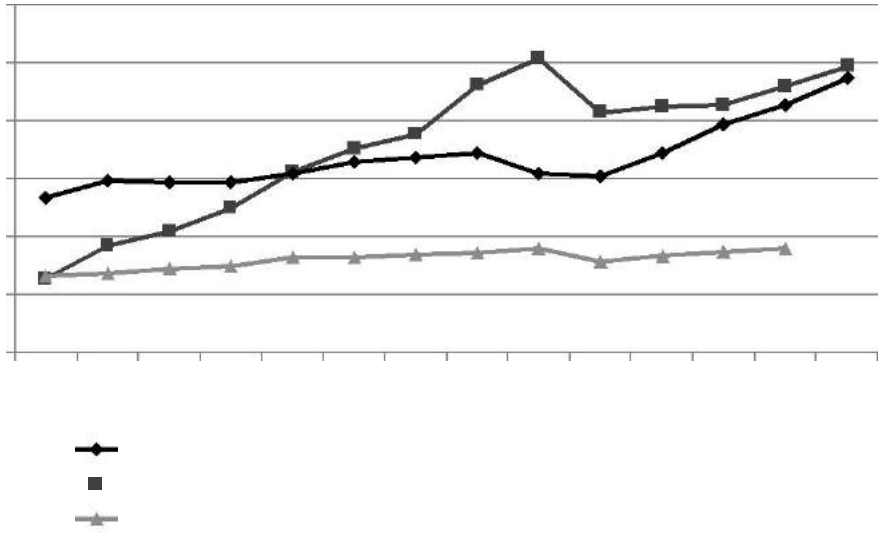
Література

1. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. – К.: Альтерпрес, 2003р.
3. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб./ за редакцією проф. Ф.Д. Заставного – К.: Знання, 2006р.
4. Ивченко А.С. Вся Украина. – К.: ГНПП «Картография», 2008 г.
5. Низовский А.Ю. 100 великих чудес Украины. – К.: «Арий», 2010 г.
6. Дивовижна Україна / Авт. – упор.: Т.С. Жабська, Г.С. Тетелтман, К.В. Шаповалова. – Х.: Фактор, 2011 р.
7. Туризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/

1 Сучасні особливості розвитку галузі туризму в Україні

Насамперед необхідно зазначити, що туристична галузь в Україні, як і світі загалом, виступає важливою складовою соціально-економічного розвитку. За даними досліджень, позитивний вплив туризму на економічну діяльність постійно зростає. Зокрема, розвиток туризму в Україні істотно впливає на такі сектори економіки, як транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів широкого вжитку, та є одним з найперспективніших напрямів структурної перебудови економіки, що підтримує національні традиції, стимулює розвиток народних промислів, відродження рецептів приготування цікавих і смачних страв, вимагає збереження природи та створення сприятливих соціальних умов для свого функціонування.

Для розвитку туристичної сфери в Україні існують усі передумови. Так, маючи вигідне геополітичне розташування, Україна володіє значним рекреаційним потенціалом: сприятливими кліматичними умовами, різноманітним рельєфом, мережею транспортних сполу-чень, культурною спадщиною тощо. Крім цього, в Україні дедалі частіше розробляються нові маршрути, розвивається готельна інфраструктура, підвищується рівень обслуговування туристів і зростає відвідуваність туристичних об'єктів. У сукупності ці передумови й сприя-ють динамічному розвитку туристичного бізнесу в Україні, про що свідчить аналіз туристичних потоків (рис. 1).

Джерело: складено автором за даними Державної служби статистики України

Рис. 1. Динаміка туристичних потоків в Україні у 2000–2013 рр.

Аналіз динаміки туристичних потоків дає можливість стверджувати, що в Україні впродовж 2000–2008 рр. спостерігалося збільшення кількості всіх категорій туристів. У 2009 р. відбулося зменшення кількості туристів за всіма категоріями, причому більшою мірою зни-зилася кількість іноземних

громадян, які відвідували Україну (порівняно з 2008 р. їх кількість зменшилася на 4,6 млн осіб, або на 18,1%). Зниження кількості туристів відбулося внаслідок світової фінансової кризи, яка значно вплинула на динаміку в'їзних потоків. Разом з тим, за-гострення ситуації на світовому фінансовому ринку практично не відобразилося на кількості громадян України, які виїжджали за кордон (порівняно з 2008 р. їх кількість зменшилася на 200 тис. осіб, або на 1,3%). Незначне зниження виїзних потоків українських туристів у кри-зовий період, на наш погляд, пов'язане з тим, що громадяни України більшою мірою надавали перевагу виїздам до сусідніх країн, які не вимагали суттєвих матеріальних затрат. Так, за даними Державної служби статистики України, у 2009 р. понад 82% українських туристів виїжджали до найближчих держав, а саме: Росії (32,5%), Польщі (19,3%), Молдови (13,0%), Угорщини (10,5%), Білорусії (6,8%).

Згідно з даними аналізу, у 2010 р. позитивна динаміка туристичних потоків відновилася. Так, упродовж останніх років в Україні спостерігається динамічний розвиток в'їзного туризму, відносно стабільний розвиток виїзного туризму та стабільна динаміка внутрішніх потоків, які можуть свідчити про підвищення рівня конкурентоспроможності України на міжнародній арені Динамічний розвиток в'їзного туризму в Україні значною мірою представлений тури-стичними потоками з найближчих країн. Так, за даними Державної служби статистики, у 2013 р. Україну відвідало 24,7 млн осіб, при цьому більшість іноземних туристів були з найближчих країн, а саме: з Росії – 10,3 млн осіб, Молдови – 5,4 млн осіб, Білорусії – 3,4 млн осіб, Польщі – 1,3 млн осіб.

Значна частина українських туристів у 2013 р. також надавала перевагу виїздам до сусідніх країн. Зокрема, Польщу відвідали 7,0 млн осіб, Росію – 6,1 млн осіб, Молдову – 2,4 млн осіб, Угорщину – 1,9 млн осіб, Білорусію – 1,7 млн осіб.

Значні туристичні потоки українців до Польщі та Росії, насамперед, зумовлені трудо-вою міграцією. Адже, як відомо, більшість громадян України (до 85%) виїжджають на ро-боту за кордон не на підставі відповідної візи, а за допомогою туристичних, гостьових віз, ваучерів чи запрошень. Як правило, після завершення строку дії такої візи, заробітчани не афішують свою присутність в іноземній країні, оскільки переходять на нелегальне ста-новище. Говорити про точні оцінки та підрахунки щодо обсягів трудової міграції в окремо взятій країні неможливо, оскільки мігранти не завжди працюють у тій країні, куди планували поїхати або навіть поїхали. Так, виїзд українців до Польщі необов'язково означає, що це їх остаточне місце призначення. Офіційно в'їхавши в шенгенську зону, мігрант може опини-

тися нелегалом у будь-якій іншій країні – учасниці цього договору. Тобто Польща, у бага-тьох випадках, відіграє свого роду роль перевального пункту, звідки люди вже їдуть до Італії, Іспанії, Португалії та Австрії. Росія ж взагалі не має візового режиму з Україною.

Упродовж останніх років, в Україні досить поширеними залишаються і внутрішні пото-ки. Власне вони більшою мірою представлені сільським зеленим туризмом, адже, як показує практика, селяни продовжують здавати в оренду туристам кімнати або цілі житлові будин-ки (котеджі) для відпочинк. Вартість однієї доби зданого в оренду приміщення є різною і залежить від регіону відпочинку та умов, які пропонуються. Так, у Карпатах доба орендованої кімнати туристу обійдеться у 50–100 грн, а разом із харчуванням – у 150–200 грн.

З кожним роком сільський туризм удосконалюється. Корінні мешканці села з метою заробітку пропонують туристам найрізноманітніші послуги спортивного, розважального, культурно-просвітницького характеру (піші та кінні прогулянки, автоподорожі, огляд пам'яток, відвідування старовинних сільських будинків, музеїв, історичних місць, спостереження дикої природи, релаксацію та ін.). Останнім часом набуває поширення залучення відпочиваючих до сільськогосподарських робіт – овочівництва, бджільництва, збирання ви-нограду, фруктів, трав і грибів. Завжди цікавим для гостей є знайомство з місцевою кухнею, традиціями та культурною спадщиною.

Аналіз карти сільського зеленого туризму в Україні доводить, що туристичні зони та маршрути тяжіють до найбільш цінних елементів екологічного каркасу України – чистих річок, лісових масивів, морського узбережжя, озер та водоймищ, а також до архітектурних комплексів малих міст та сіл. На сьогодні основними районами сільського зеленого туриз-му в Україні залишається курортна місцевість (зокрема Прикарпаття та Карпати). Особливо інтенсивно він розвивається в Карпатському регіоні – Івано-Франківській, Закарпатській і Львівській областях. Збільшується кількість «зелених» садиб також у Чернівецькій та Волинській областях. Такі садиби з'являються в центральній частині України: Київській, Черкаській та Вінницькій областях. Про перші кроки у цьому напрямі можна говорити у Запорізькій, Кіровоградській, Дніпропетровській, Донецькій та інших областях.

Загалом, аналіз туристичних потоків свідчить про пріоритетний напрям розвитку в'їзного та внутрішнього туризму, який є важливим чинником підвищення якості життя в Україні, утворення додаткових робочих місць, поповнення валютних запасів держави та підвищення її авторитету на

міжнародній арені. Крім того, цей напрям позитивно впливає на збільшення надходжень до бюджету України від туристичної діяльності. Зокрема, у 2011 р. сума надходжень до бюджету від туристичної діяльності становила 1269,7 млн грн, у 2012 р. – 1516,1 млн грн, що на 19,5% більше від попереднього року.

Незважаючи на те, що в Україні спостерігається неухильне зростання як доходів від ту-ризму, так і кількості туристів, які відвідали країну, ці показники в абсолютному вираженні порівняно з розвинутими країнами є майже найнижчими. Так, за даними Світової ради ту-ризму та подорожей, у 2012 р. в Україні прямий внесок туризму до ВВП становив 3,6 млрд дол. (60-е місце), тоді як середньосвітовий показник – 17,2 млрд дол. Разом з тим, частка прямого внеску туризму до ВВП складала 2,2% (136-е місце). На превеликий жаль, упродовж останніх років загальна частка туристичної галузі в структурі ВВП країни залишається досить низькою, що свідчить про недостатній рівень використання туристичного потенціалу в Україні (рис. 2).

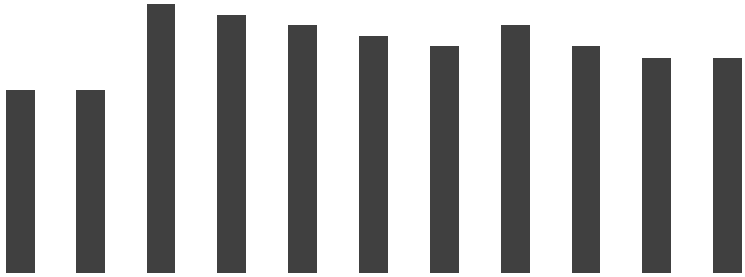

Рис. 2. Частка прямих надходжень від туристичної сфери до ВВП України у 2002–2012 рр., %

Про недостатній рівень використання туристичного потенціалу в Україні свідчить та-кож індекс конкурентоспроможності подорожей і туризму (Travel and Tourism Competitiveness Index). Рейтинг даного індексу ґрунтується приблизно на 80 показниках, які згруповано в 14 складових. Ці складові, у свою чергу, утворюють 3 субіндекси: регуляторне середовище в ту-ристичному секторі, середовище та інфраструктура для бізнесу, а також людські, культурні та природні ресурси в секторі подорожей і туризму. Загалом за даним індексом у 2013 р. Україна отримала оцінку в 3,98 бала із семи можливих і посіла 76-е місце (найвище місце, яке займа-ла Україна за період розрахунку Індексу) серед 140 країн світу. При цьому особливо

хороші оцінки Україна отримала за такими показниками, як якість залізничної інфраструктури (24-е місце), щільність банкоматів (26-е місце), щільність фіксованого та мобільного зв'язку (44-е і 43-є місця), а також показник співвідношення купівельної спроможності (31-е місце у світі). Разом із тим, найгірша ситуація спостерігалася зі складовою державної політики та регулю-вання. Зокрема, перешкодами для зростання конкурентоспроможності туристичного секто-ру в економіці України вважалися низький захист прав власності (131-е місце) і негативний вплив регуляторного середовища на приплив прямих іноземних інвестицій (128-е місце), які у свою чергу обмежили число іноземних компаній на вітчизняному ринку (123-є місце). Во-дночас відносно високі візові обмеження (101-е місце) і недостатня відкритість у двосторонніх угодах щодо авіаперевезень (114-е місце) обмежили приплив іноземних туристів до країни.

Крім зазначених факторів на конкурентоспроможність туристичної галузі в Україні не-гативно вплинули показники якості доріг (135-е місце) і довкілля (104-е місце), ефективності маркетингу в залучені туристів (109-е місце), ефективності національного законодавства (111-е місце) та його дотримання (114-е місце).

Причиною невисокої конкурентоспроможності туризму в Україні, за досліджуваним індексом, є також його непріоритетність на порядку денному в уряді (126-е місце у світі). При цьому відносна величина бюджетних коштів, які виділяються на розвиток сектору, не поступається світовим лідерам (38-е місце), що свідчить про недостатню ефективність використання цих засобів.

За результатами індексу, низьке місце одержав і показник доброзичливого став-лення до іноземних туристів (127-е місце). Як виявилося, жителі України є далеко не найдоброзичливішими у світі щодо ставлення до іноземних туристів та демонструють, швид-ше, байдужість, ніж бажання збільшувати туристичні потоки в країну.

У цілому, в загальному рейтингу економічного розвитку туристичної сфери, Україна за всіма позиціями знаходилася нижче від середніх світових показників (рис. 3)

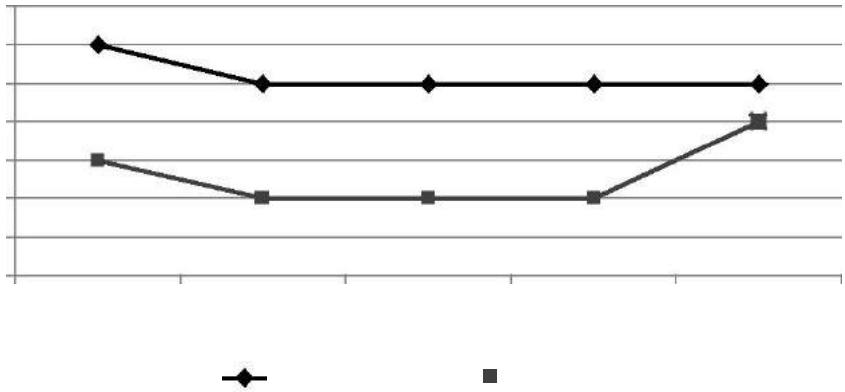

Рис. 3. Динаміка позицій і значень України в індексі конкурентоспроможності подорожей і туризму протягом 2007–2013 рр.

Про низькі позиції України у світових рейтингах свідчать також дані Світової ради туризму та подорожей. За результатами досліджень, у 2012 р. прямий внесок туризму до зайнятості в Україні становив 385,5 тис. робочих місць, тоді як середньосвітовий – 793,7 тис. робочих місць.

Загалом, за даними досліджень, однією з головних перешкод ефективного розвитку туристичної галузі в Україні протягом останніх років залишається слабка туристична інфраструктура. Це підтверджують і статистичні дані. Так, кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності України є незначною порівняно з масштабами в'їзного, виїзного та внутрішнього туризму (рис. 4).

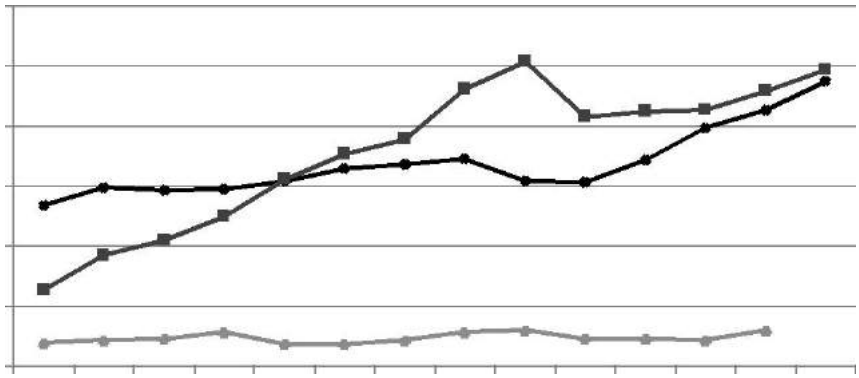

Рис. 4. Порівняльна динаміка туристичних потоків в Україні у 2000–2013 рр.

Оцінюючи поточну організацію рекреаційного господарства України, можна стверджува-ти, що на світовому ринку туристичних послуг вона є незадовільною та неконкурентоспромож-ною. Так, основний матеріально-технічний комплекс є застарілим, 70% його інфраструктури потребує реконструкції та відновлення, рівень сервісу не відповідає міжнародним стан-дартам, індустрія розваг фактично не розвинена та не організована, пам'ятки культури та історії занедбані, низку проблем екологічного, соціального та економічного характеру не вирішено. На сучасному стані туризму в Україні все ще позначається радянська практика організації туристичної галузі, спрямована на задоволення внутрішнього попиту та орієнтована на лікувально-реабілітаційну діяльність. Така спеціалізація сформувала інфраструктуру лікувальних закладів переважно фізіотерапевтичного спрямування, що є недоцільним у курортних зонах та не сприяє розвитку сфери відпочинку та розваг.

Ще однією проблемою української туристичної сфери виступає неефективне просування туристичних продуктів на світовому ринку та обмеженість відповідної інформації. Про це свідчить структура в'їзних туристичних потоків в Україну. Зокрема, у 2013 р. 90,7% іноземних туристів прибули з найближчих країн (Росії, Молдови, Білорусії, Польщі, Румунії, Угорщини, Словаччини), які традиційно приїздять в Україну з метою відпочинку чи відвідування знайо-мих і родичів, на всі інші туристичні напрями припадало лише 9,3% туристичних потоків. При цьому 73% всіх прибулих туристів відвідало Україну з приватною метою, туристичне ж спрямування відвідування мали на меті лише 4,1% туристів.

У сучасних умовах господарювання на розвиток туризму в Україні негативно впливає також напружена політична ситуація. На наш погляд, анексія Криму та події на Сході та Півдні України вже сьогодні вплинули на зниження розмірів в'їзних і внутрішніх туристичних потоків та на збільшення обсягів виїзного туризму. Адже частина українських туристів, яка

надавала перевагу відпочинку біля моря, змушена їхати за кордон або відмовитися від такого виду відпочинку.

2 Проблеми, що стоять на шляху створення рівних можливостей для суб'єктів туристичної діяльності

Туризм є однією з галузей економіки України, що активно розвивається. Однак саме ця галузь потребує найбільш ефективного правового регулювання. Необхідність у більш чіткому і дієвому правовому регулюванні викликана, насамперед, фактами невиконання або неналежного виконання своїх зобов'язань професійними суб'єктами туристичної діяльності - туроператорами і турагентами.

Відповідальність туроператорів і турагентів має цілий ряд специфічних рис, що в поєднанні з необхідністю забезпечення правових інтересів споживачів туристичних послуг викликає потребу в їх вивченні. Останнім часом у вітчизняній доктрині питанням відповідальності суб'єктів туристичної діяльності приділяється все більше уваги. Так, деякі питання відповідальності надавачів туристичних послуг розглядалися в працях А. Бобкової, М. Гудими, Л. Єрмоліної, В. Манзюк, Л. Руденко, Н. Федорченко та ін. Разом з тим окремі питання інституту відповідальності суб'єктів туристичної діяльності за неналежну організацію та здійснення туристичної діяльності залишаються недостатньо вивченими. Зокрема, проблемними питаннями є зміст і розмежування відповідальності професійних суб'єктів у сфері туристичного обслуговування.

У зв'язку з цим метою статті є дослідження специфіки відповідальності професійних суб'єктів за неналежну організацію та здійснення туристичної діяльності відповідно до чинного законодавства та обґрунтування

пропозицій щодо вдосконалення цієї відповідальності.

Першим практично значущим питанням є встановлення змісту відповідальності професійних суб'єктів за неналежне обслуговування туристів. Зокрема, на практиці часто виникає питання про те, хто є суб'єктом відповідальності, якщо туристичні послуги, що входять до складу туристичного продукту, виконуються не особисто туро- ператором, а третіми особами (наприклад, послуги з перевезення).

Аналіз доктринальних поглядів на цю проблему свідчить, що деякі автори вважають можливим договірне перекладення туроператором відповідальності за послуги, що входять до складу туристичного продукту, на третіх осіб, що безпосередньо їх виконують (наприклад, перевізника). Так, на практиці дуже часто в договорах визначається, що відповідальність за перевезення, обслуговування в аеропорту, готельне обслуговування, страхування несуть відповідно перевізник (договір перевезення/квиток), готель (договір про готельне обслуговування/ваучер), страхова компанія (договір страхування/страховий поліс).

Інші автори пропонують у Законі України «Про туризм» закріпити положення щодо обов'язковості договірних відносин між туроператором та перевізником, при регулюванні яких необхідно передбачати питання солідарної відповідальності між ними та туристом.

У чинному законодавстві позиція щодо суб'єкта відповідальності за неналежне здійснення туристичної діяльності склалася таким чином. У ст. 5 Закону України «Про туризм» вказано, що туристичний оператор - юридична особа, для якого виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг.

У зв'язку з внесенням змін до Закону України «Про туризм» щодо надання туристичних послуг наразі на туроператора (турагента) покладається обов'язок інформувати споживача про характеристику транспортних засобів, що здійснюють перевезення, зокрема їх вид і категорію, а також характеристику готелів та інших об'єктів, призначених для надання послуг з тимчасового розміщення, у тому числі місце їх розташування, категорію, відомості про підтвердження відповідності послуг готелю встановленим вимогам, строки і порядок оплати готельного обслуговування, види і способи забезпечення харчування під час туристичної подорожі, а також обов'язок додержуватися умов надання комплексу туристичних послуг, про які був поінформований споживач (ст. 19-1 Закону України «Про туризм»). Зазначені умови одночасно є істотними умовами договору на туристичне обслуговування (ст. 20 Закону України

«Про туризм»). Отже, фактично саме на туроператорів покладається відповідальність за невиконання цих умов.

Ми вважаємо таку позицію законодавця виправданою, оскільки протиправність поведінки туроператора за договором на туристичне обслуговування може виражатися не тільки в неналежному виконанні обов'язків, встановлених законом або договором, які туроператор зобов'язаний виконати, а й у неналежному виборі контрагентів, що безпосередньо надають послуги, що входять в предмет договору або формують туристичний продукт. У даному випадку слід виходити з того, що туроператор, створюючи або реалізуючи вже сформований туристичний продукт, повинен діяти з достатнім ступенем дбайливості, обачності та розумності при виборі контрагентів.

Таким чином, можна зробити висновок, що з урахуванням особливостей надання туристичних послуг за дії всіх осіб, які беруть участь у наданні туристичних послуг, що складають туристичний продукт та надаються туристу в комплексі за єдину ціну, відповідальність повинен нести туроператор, якщо надання послуг було передбачено договором.

Наступним питанням є розмежування відповідальності професійних суб'єктів у сфері надання туристичних послуг - туроператора і турагента.

Слід зазначити, що питання визначення належного відповідача у спорах щодо надання туристичної послуги було тривалий час проблемним. Зокрема, на практиці існували ситуації, коли через слабке або неякісне юридичне оформлення взаємовідносин між туроператором і турагентом досить складно було визначити ступінь відповідальності кожного з них за шкоду, заподіяну туристу.

У доктрині питання розподілу зобов'язань та відповідальності між туроператором і турагентом перед замовником туристичних послуг також не отримало однозначного вирішення. Так, одні автори вважають, що, оскільки формуванням туристичного продукту займається туроператор, а не турагент, саме туроператор є виконавцем за договором, отже, і відповідальною перед туристом особою за якість послуг, що входять до туристичного продукту.

Інші автори стверджують, що за участю турагента в договірних відносинах із споживачами турагент повинен визнаватися стороною договору туристичного обслуговування з покладанням на нього відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань перед споживачами.

Існує пропозиція і про встановлення солідарної відповідальності турагента та туроператора перед споживачем туристичних послуг, що дозволить останньому пред'являти вимоги за власним розсудом або до

турагента, з яким він уклав договір про надання туристичних послуг, або до туроператора, або до їх обох.

Вважаємо, що такі різні позиції щодо визначення відповідального суб'єкта при здійсненні туристичної діяльності викликані тим, що законодавство України про туризм не розподіляє відповідальність туроператора і турагента за невиконання або неналежне виконання послуг за договором з туристом. Зокрема, у ст. 32 Закону України «Про туризм» визначається, що за неналежне виконання своїх зобов'язань туроператор, турагент, інші суб'єкти туристичної діяльності несуть майнову та іншу відповідальність, визначену в договорі відповідно до чинного законодавства.

У той же час у ч. 1 ст. 12 Закону України «Про туризм» визначено, що туроператор може укласти договір на туристичне обслуговування як безпосередньо, так і через турагента. Як правова модель договору, за яким турагент здійснює посередницьку діяльність у законі, пропонується агентський договір (ст. 20 Закону України «Про туризм»). Однак ця норма не є імперативною, оскільки встановлено, що договором сторін може бути передбачено інше. Вітчизняному законодавству відомо декілька інших схем побудови відносин посередництва. Це укладення договору доручення (ст. 1000 ЦК України) та договору комісії (ст. 1011 цК України), які можуть мати місце і у договірних відносинах туроператора та турагента. Розглянемо правові наслідки укладення цих договорів.

Агентські відносини регулюються гл. 31 Господарського кодексу України, відповідно до ст. 297 якого за агентським договором одна сторона (комерційний агент) зобов'язується надати послуги другій стороні (суб'єкту, якого представляє агент) в укладенні угод чи сприяти їх укладенню (надання фактичних послуг) від імені цього суб'єкта і за його рахунок.

У той же час агентський договір у сфері туризму має свої особливості, що суперечать поняттю агентського договору, закріпленого у ст. 297 ГК України. Так, на практиці за умовами укладених агентських договорів турагенти виступають не комерційними агентами, а покупцями туристичних послуг та несуть відповідальність перед туристами.

Поширеною є також практика, коли між туроператором та турагентом укладаються договори доручення або комісії. Проблемою цих договорів є те, що споживачу важко визначитись, який саме суб'єкт надає йому туристичні послуги (туроператор чи турагент) і хто є відповідальним у разі порушення договору.

Оскільки турагент може діяти тільки за дорученням туроператора, який виступає як довіритель турагенту (за договором доручення), отже, за угодою, укладеною турагентом з третьою особою від імені та за рахунок

туроператора, всі права та обов'язки виникають безпосередньо у туроператора, на нього і покладається вся відповідальність за договором. За такої моделі побудови договірних відносин турагенти фактично виключаються з правового простору, і ступінь їх відповідальності обмежується повнотою і якістю наданої інформації про тур.

У той же час використання договору доручення у туристичній сфері має певні недоліки. Це необхідність, крім укладення договору доручення, також і видачі довіреності. Також при укладенні договору доручення у туристичній діяльності необхідна висока ступінь довіри у взаємовідносинах туроператора і турагента, що не завжди є можливим.

Використання договору комісії у туристичній діяльності також ускладнюється декількома причинами. По-перше, турагент, укладаючи з туроператором договір комісії, наділяється правом укладати договори субкомісії з іншими особами, залишаючись відповідальним за дії субкомісіонера перед туроператором (ст. 1015 ЦК України). По суті, мова йде про можливість покладання виконання даного договору на третю особу. Відповідальним за виконання перед комітентом все одно залишається комісіонер, причому комітент без його згоди не вправі вступати у відносини з субкомісіонером. У даному випадку комісіонер (турагент) має право укласти договір з іншою туристичною фірмою або індивідуальним підприємцем щодо продажу туристичних послуг, реалізованих турагентом, але формованих туро- ператором. У зв'язку з наділенням турагента таким правом кількість субкомісіонерів може бути необмеженою, отже, здійснення контролю за їх діяльністю ускладнюється.

По-друге, за договором комісії турагент виступає у відносинах з туристом від свого імені і набуває права і обов'язки по угоді. В особі туриста саме турагент несе відповідальність і за якість туристичних послуг, і за своєчасність надання, та за достовірність інформації про послуги.

У зв'язку з цим виникає суперечлива ситуація. З одного боку, ст. 20 Закону України «Про туризм» відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов договору на туристичне обслуговування покладає на туроператора. Таким чином, закон виходить з того, що у туриста завжди повинна бути можливість пред'явити претензії з туристичного продукту безпосередньо туроператору. З іншого боку, виходячи з положень цивільного законодавства, відповідальність перед туристом за невиконання або неналежне виконання договору може нести і турагент, якщо правовою моделлю відносин представництва між туроператором і турагентом є, наприклад, договір комісії.

Таке протиріччя законодавства може призвести до того, що з турагентів

можуть стягуватися збитки, заподіяні туристам у разі неналежного виконання або невиконання своїх зобов'язань туроператорами.

Оскільки законодавець з метою забезпечення захисту прав та інтересів туристів покладає відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов договору на туристичне обслуговування на туроператора, у тому числі встановлює підвищені вимоги щодо фінансового забезпечення його відповідальності, вважаємо, що турагент не має можливості від свого імені укладати договір з туристом. У зв'язку з цим необхідно в спеціальному законі (Законі України «Про туризм») закріпити поняття договору, що відображає представницький характер відносин між туроператором та турагентом, за яким турагент може виступати тільки від імені та за дорученням туроператора. Подібне правило виключить суперечності законодавства про туризм з нормами ЦК України, а також сприятиме підвищенню відповідальності туроператора за дії турагентів та впорядкуванню взаємовідносин між ними.

У той же час слід враховувати той факт, що, окрім туроператорів, законодавець встановив імперативні вимоги до надання фінансових гарантій належного виконання зобов'язань і щодо турагентів (ч. 3 ст. 15 Закону України «Про туризм»), що дає підстави вважати про можливість настання відповідальності турагента. Однак законодавець не розмежував відповідальність між туроператором і турагентом за порушення умов договору на туристичне обслуговування, а також не конкретизував їх зобов'язання.

Вважаємо, що підставою розмежування відповідальності суб'єктів туристичної діяльності є сутність та специфіки їх діяльності. У зв'язку з цим на туроператора має бути покладена відповідальність за якість і кількість послуг, що входять в туристичний продукт, в тому числі за порушення договору третіми особами, на яких покладено обов'язок щодо надання туристичних послуг. На турагента має бути покладена відповідальність за ненадання, неповне чи недостовірне надання інформації про тур, а також за ненадання або несвоєчасне надання окремих послуг, які покладені на нього договором, укладеним з туроператором.

Закріплення таких положень на законодавчому рівні сприятиме підвищенню гарантії захисту прав і законних інтересів учасників туристичної діяльності і дозволять чітко встановити суб'єкта відповідальності за неналежну організацію та здійснення туристичної діяльності.

Стосовно використання господарсько-правової конструкції агентського договору при встановленні договірних відносин між туроператором і

турагентом вважаємо за доцільне в спеціальному законі закріпити поняття договору, за яким турагент може виступати тільки від імені та за дорученням туроператора. Використання такого договору дозволить комплексно врегулювати відносини у сфері туристичної діяльності та передбачити розмежування відповідальності за порушення умов договору суб'єктами туристичної діяльності.

3. Авторитет України у світовому туристичному співтоваристві

За своїм туристично-рекреаційним потенціалом Україна має всі можливості стати туристичною державою світового рівня. Розширення міжнародних зв'язків відкриває великі можливості для просування національного туристичного продукту на світовому ринку, а також залучення до українського інформаційного простору світового передового досвіду організації туристичної діяльності. Україна відкрита для міжнародного співробітництва. Цілеспрямована та системна діяльність щодо розвитку міжнародних туристичних зв'язків є чинником інтеграції нашої країни до європейської спільноти, розвитку національної економіки та культури, ефективного використання туристичних ресурсів, розбудови транскордонної інфраструктурної мережі.

Першочерговим напрямом діяльності у цій сфері залишається розбудова договірно-правової бази зовнішніх зносин, укладання міжнародних угод міжурядового та міжвідомчого характеру про співробітництво в галузі туризму. Безумовною складовою міжнародних зв'язків є розвиток інституційного співробітництва. Через безпосередню участь у діяльності світових і міжнародних структур усіх рівнів практично реалізуються договірні відносини, активізується входження України до світового туристичного простору.

Членство України у Всесвітній туристичній організації значно підвищило імідж і авторитет нашої держави у туристичному співтоваристві, створило передумови подальшого розвитку національного туризму відповідно до тенденцій світового туристичного ринку із залученням до інформаційної мережі, інвестиційних пропозицій, системи підготовки кадрів, наукових досліджень, відкрило нові можливості налагодження взаємовигідної співпраці з країнами-членами на всіх рівнях.

Стратегічною метою розвитку туристичного співробітництва України з ЧЕС є створення додаткових можливостей використання туристично-рекреаційного потенціалу регіону ЧЕС, створення конкурентоспроможного туристичного продукту країн-учасниць, його просування на міжнародному ринку, збільшення туристичних потоків, підвищення економічної ефективності туризму як передумови соціально-економічного розвитку країн Чорноморського басейну.

Співробітництво України з Центрально-Європейською ініціативою в галузі туризму здійснюється відповідно до Комплексного плану співробітництва України. Результатом такої співпраці є постійне зростання обсягів туристичного обміну між Україною та іншими країнами - членами Центрально-Європейської ініціативи через удосконалення спільної діяльності щодо використання природно-рекреаційного потенціалу Балканського регіону.

Останніми роками відбувається розширення зв’язків з міжнародними, регіональними та національними туристичними асоціаціями, зокрема з РАТА (Російська асоціація туристичних агентств), ТААТР (Туристична асоціація Азіатського та Тихоокеанського регіону), ААТА (Американська асоціація туристичних агентств), ГАТА (Грецька асоціація туристичних агентств), БАТА (Болгарська асоціація туристичних агентств), АБТА (Асоціація британських туристичних агентств) та іншими.

Розвитку міжнародного туристичного співробітництва сприяє активне створення в Україні різноманітних недержавних громадських туристичних організацій (турагентств, туроператорів, виставкових організацій, туристичних видань, тощо), їх входження до світових об’єднань, міжнародних організацій та асоціацій різного спрямування, результатом чогоє розширення туристичних обріїв, запровадження міжнародних стандартів якості туристичних послуг, розвиток рекламної діяльності та бізнесових партнерських стосунків.

4 Перспективні напрями українського туризму

Перш за все, необхідно розвивати внутрішній туризм: сільський, екологічний, оздоровчо-спортивний, релігійний, дитячо-молодіжний, екстремальний, мисливський і багато інших напрямів, які популярні і серед наших співвітчизників, а особливо у гостей України. Серед названих напрямів особливої уваги заслуговує сільський. Україна традиційно сприймається як аграрна країна, одна з європейських житниць, зі збереженням сільського устрою життя, багатою культурною спадщиною, з дивовижною природою та гостинними господарями. Тому розвиток сільського «зеленого» туризму прискорить становлення інших його видів.

В Україні з 1996 року діє Спілка сприяння розвитку сільського «зеленого» туризму. Головна мета її діяльності – популяризація відпочинку в українському селі, сприяння розвитку сільської інфраструктури, зайнятості сільського населення, виховання поваги до краси рідного краю, гостинних мешканців сільської місцевості, існуючого культурного та історичного надбання народу, сприяння збереженню навколишнього середовища, захисту прав та інтересів своїх членів. У 18 областях засновані осередки сільського туризму, вони охоплюють різні місцевості від поліських рівнин до карпатських гір.

Для ефективної діяльності сільської туристичної мережі необхідно

впровадити добровільну систему сертифікації житла як базового елементу сільського туризму, забезпечити функціонування інформаційно-туристичних центрів при регіональних осередках сільського туризму, створити прозорий механізм відносин між організаторами, власниками садиб та органами місцевого самоврядування. Основою ж збереження інформаційно-організаційної інфраструктури сільського туризму мають стати членські внески власників садиб. Такі кроки створять умови, за яких турист відпочине від урбанізованого міста. Матеріальної бази для такого відпочинку вистачає. Нам лише потрібно навчити людей, як надавати послуги і заробляти гроші. А від цього виграють всі: і громадяни, і держава.

Якщо розглядати альтернативи, що існують сьогодні перед українським туризмом, то є лише два шляхи, тобто два сценарії подальшого перебігу подій. Саме зараз відбувається той вирішальний момент, від якого залежить майбутнє українського туризму, коли з'ясовується, чи стане туризм однією з головних статей доходу у бюджеті, як це відбувається у більшості цивілізованих країн світу, чи залишиться на тому ж рівні, на якому він існував до сьогодні. Все це визначається тими орієнтирами, що будуть закладені в політику розвитку туризму, тобто, якщо говорити доступніше, тим на кого буде спрямований наш ринок туристичних послуг. Таким чином, стоїть альтернатива: чи робити акцент на іноземного споживача чи реанімувати внутрішній туристичний процес.

Зрозуміло, що палкі суперечки, які ведуться з цього приводу, базуються на перевагах та недоліках як першого, так і другого шляху розвитку.

Якщо орієнтуватися насамперед на іноземного споживача, то це потребуватиме серйозного перегляду всієї суті самого поняття туристичної послуги як такої. Не треба втішати себе ілюзіями, що при наявності сучасного рівня комфорту на кількох туристичних об'єктах в цілій державі можна істотно змінити ситуацію. Адже іноземний турист їде в Україну насамперед за враженнями, і готовий платити за них, у державу, а не в ізольований від неї туристичний об'єкт. За оцінками фахівців, за останні 4 роки наші можливості по прийому іноземних туристів використані на 10 %, від чого ми втратили 80 % валютних надходжень. Отже, будьмо реалістами - "буму" іноземних туристів в найближчі роки очікувати не варто. Під великий сумнів можна поставити надії на істотне пожвавлення процесу припливу іноземних інвестицій на туристичний ринок України.

Тобто, слід обрати, чи форсованими темпами довести рівень туристичного комфорту до міжнародних стандартів, чи поступово налагоджувати сервіс та реанімувати внутрішній туристичний процес.

Зрозуміло, що така постановка питання є досить умовною, але на рівні концептуального обгрунтування програм на найближчу перспективу перевагу слід віддати другому варіанту. Звичайно, це не познає, що при цьому треба ігнорувати вигоди від міжнародного туризму. Йдеться, насамперед про те, щоб піднятися на ноги за рахунок власних споживачів, і тоді вже, маючи відповідну базу, прагнути максимізувати свої досягнення на світовому рівні.

Але навіть обираючи другий шлях розвитку (орієнтація на розвиток внутрішнього туристичного процесу), постаємо перед вибором, в якому саме напрямку працювати: в'їзний (регіональний) чи виїзний туризм розвивати. Так, організація поїздок за межі України - справа доволі прибуткова, і на ній заробляють гроші безліч організацій, зокрема й туристичні агенції. Але не слід забувати, що у більшості випадків – це так звані "шоп-тури", які спричинені нестабільною економічною ситуацією в країні і тому не можуть залишатися пріоритетними надовго. Крім того, вони не є безпосередньою функцією туристичних фірм, а лише дозволяють їм отримати певний прибуток. Тим часом, у більшості держав закордонний туризм посідає якраз останнє місце. Так, у Японії з 15000 тур фірм тільки 5% організовують поїздки за її межі, решта працюють на іноземний та внутрішній туризм. Тому більш доцільним, мабуть, є розвиток саме в'їзного туризму , адже він дає додаткові робочі місця та валютні надходження.

Та структура українського туризму, яка існує вже протягом багатьох років потребує якщо не докорінної зміни, то хоча б відповідної адаптації до сучасного становища як в країні, так і у світі. На сьогодні вона є досить своєрідною. Так, майже половина (близько 43%) належить відпочинку на курортах та в інших рекреаційних зонах. Цю особливість доволі легко пояснити історичними обставинами, коли туризм саме всередині країни розвивався великими кроками. Звичайно, ніхто не стверджує, що це може стати негативною рисою нового українського туризму, але слід приділяти більшу увагу й іншим видам туризму. Так, розмір сільського, мисливського та інших спеціалізованих видів туризму становлять лише 9%.

5. Необхідні ресурси та умови для розвитку українського туризму

Не зважаючи на всі реалії сьогодення, хотілося б зазначити, що Україна об'єктивно має могутній туристичний потенціал, який, нажаль, використовується не дуже ефективно. Так, вагомою складовою туристичного потенціалу країни є історико-культурні пам'ятки. Найбільше туристів приваблюють розкопки античних міст Північного Причорномор'я (Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей); пам'ятки Київської Русі IX-XII ст. у Києві, Чернігові, Каневі, Овручі, Володимирі-Волинському; пам'ятки оборонної архітектури (фортеці в Луцьку, Меджибожі, Кам'янці-Подільському, Хотині, Білгороді-Дністровському, Ужгороді та Мукачевому); палацеві комплекси в Криму, на Львівщині та Чернігівщині; пам'ятки культової архітектури в Києві, Львові, на Івано-Франківщині, у Почаєві, Мукачевому і Чернівцях, а також дерев'яної культової та цивільної архітектури в Карпатах.

Природний потенціал України складають узбережжя Чорного та Азовського морів, рельєф, водні (понад 70 тис. річок, більше 3 тис. природних озер і 22 тис. штучних водоймищ), лісові, рослинні та тваринні ресурси. На їх основі створено 5 національних природних парків, 15 державних заповідників, заказники, дендропарки, пам'ятки садово-паркового

мистецтва, які належать до природоохоронних територій. Родовища лікувальних грязей, а також мінеральних і радонових вод входять до рекреаційного потенціалу нашої країни, який має не тільки внутрішнє, а й міжнародне значення. Крім того, Україна розташована на перехресті шляхів між Європою і Азією: важливі залізничні та автомобільні магістралі, порти Чорного і Азовського морів, а також Дунаю, авіа мережа здатні забезпечити її інтенсивні багатосторонні зв'язки з багатьма країнами.

Як вже згадувалося вище, великі ідеї покладаються на реалізацію глобальної програми створення в Україні транспортних коридорів. Вони можуть дати не тільки тисячі й тисячі нових робочих місць на строк будування, а й створити певний поштовх до появи багатьох малих та середніх підприємств інфраструктури подальшого обслуговування транспортних коридорів.

Згадувалося вже і про "зелений туризм", всі передумови до розвитку якого в нашій державі існують. Адже саме Україна з давніх часів славилася красою та мальовничістю своїх пейзажів.

Контрольні питання

1. Назвіть особливості розвитку туризму на сучасному етапі
2. Які проблеми в галузі туризму стоять на шляху створення рівних можливостей для суб'єктів туристичної діяльності
3. Як ви вважаєте, яке значення має Україна у світовому туристичному співтоваритстві
4. Назвіть перспективні напрями розвитку туризму в Україні
5. Визначте необхідні ресурси та установи для розвитку туризму в Україні

Тема 5 Туристичні ресурси України

Мета: Надати характеристику туристичним ресурсам України; розглянути історію заповідної справи в Україні; засвоїти матеріал про основні фортеці, замки та музеї в Україні

План

1. Історія заповідної справи в Україні
2. Потенціал природних краєзнавчо-туристичних ресурсів України
3. Основні фортеці, замки та музеї України – с/р
4. Спелеотуризм – с/р

Література

1. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси

України: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. – К.: Альтерпрес, 2003р.
3. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб./ за редакцією проф. Ф.Д. Заставного – К.: Знання, 2006р.
4. Ивченко А.С. Вся Украина. – К.: ГНПП «Картография», 2008 г.
5. Низовский А.Ю. 100 великих чудес Украины. – К.: «Арий», 2010 г.
6. Дивовижна Україна / Авт. – упор.: Т.С. Жабська, Г.С. Тетелтман, К.В. Шаповалова. – Х.: Фактор, 2011 р.

1. Історія заповідної справи в Україні

З розвитком людської техногенної цивілізації та глобальними наслідками її господарської діяльності (вирубування лісів, культурна трансформація ландшафтів, опустелювання, парниковий ефект тощо) виникла потреба у збереженні первозданної природи нашої планети. Для цього у світі в багатьох країнах виділені певні ділянки суходолу та акваторії, які оголошені територіями, де господарська діяльність людини обмежена або взагалі заборонена. Цим територіям надано заповідний статус.

Історія розвитку заповідної справи, яка бере початок ще з давніх часів, як і історія охорони природи в цілому, тісно пов'язана з розвитком людського суспільства. Завдання, які вона вирішувала на кожному етапі історичного розвитку людства, визначалися характером взаємовідносин людини з природним середовищем, ступенем використання нею природних ресурсів, потребами суспільства. Паралельно тривав процес формування науки про охорону природи.

Розвиток природоохоронних концепцій від примітивних до сучасної біосферної пройшов кілька послідовних етапів (табл. 5.1).

Таблиця 5.1 Етапи розвитку концепцій охорони навколишнього середовища

Етап утилітарної охорони	Етап пересурсної охорони	Етап територіальної охорони природи	Етап екологічної охорони біосфери
від найдавніших часів до початку XVIII ст.	початок XVIII ст. — середина XIX ст.	із середини XIX ст. до середини XX ст.	з другої половини XX ст.
окремі угіддя охоронялися з огляду на їхнє господарське, мисливське чи оборонне значення (Чорний ліс на південно-східній межі Київської Русі та Литовсько-Руської держави)	з розвитком біологічних наук (ботаніки, зоології) й систематизації людських знань про множину видів живих організмів охороні почали підлягати окремі види рослин і тварин	ґрунтувався на тезі про доцільність охорони найбільш унікальних куточків незайманої природи планети, заселених ендемічними, рідкісними і зникаючими видами флори та фауни	інтегральний підхід до розв'язання проблеми збереження біосфери та всіх її екотонів; у рамках цього підходу розбудовується глобальна мережа так званих біосферних заповідників, якими охоплено майже всі репрезентативні екосистеми нашої біосфери

У доісторичні часи первісні люди повністю залежали від природи, її дарів. Людина того часу, обожнюючи природні явища, окремих представників рослинного і тваринного світу, на підставі певного практичного досвіду пристосувалася до навколишнього середовища, не завдаючи йому відчутної шкоди. Численні заборони у первісних племен були спрямовані на охорону певної території, окремих видів рослин і тварин, оскільки такі дії сприяли збереженню природних ресурсів і відповідали інтересам первісних збирачів дарів природи (рибалок, мисливців). Так з'явилися перші "заповідні урочища".

Перші законодавчі акти про охорону природних багатств на території України були видані за часів Київської Русі. Так, "Руська Правда" Ярослава Мудрого визначала відповідальність за незаконний відстріл бобрів, деяких рідкісних видів птахів.

За наказом князя Данила Галицького (1220—1264 рр.) було створено великі заповідники у межах сучасних Біловезької (Білорусь) та Уманської пущ (Україна), які й нині виділені як природоохоронні території, де під охороною людини знаходяться, зокрема, популяції зубрів. Крім заповідників постійної охорони, існували й тимчасові заказні території, на яких охоронялися зубри, тури, олені, сарни, лані, а також цінні хутрові та рідкісні види фауни, і регламентувалося полювання.

Найдавніший прецедент законодавчого відстоювання охорони природи в Україні — судова справа, яку порушили на початку ХУІІ ст. жителі Білої Церкви проти воєводи Івана Даниловича, котрий для потреб виробництва поташу почав вирубувати ліси оборонного значення.

Швидкі темпи технічного прогресу, необмежене використання дарових ресурсів природи в епоху середньовіччя та епоху зародження і розвитку капіталізму призвели до надзвичайно швидкого винищення природних багатств, скорочення території з незайманою природою. Створені заповідники і заказники зберегли від винищення ряд цінних видів рослин і тварин, а також збереглись місця їх проживання.

У 1735 р. Запорізький кіш спеціальним указом взяв під охорону ліси на острові Монастирському, що мали оборонне значення. У 1743 р. вперше створено у степовій зоні Великоанадольський лісовий масив, який вважають колискою степового лісорозведення.

Важлива роль у розвитку заповідної справи на планеті належить видатному німецькому вченому-натуралісту і мандрівнику А. Гумбольту (1769—1859 рр.). Він перший з натуралістів поставив перед собою завдання вивчати природу як єдине ціле і зробив перші спроби класифікувати заповідні території. Ввів у наукову літературу поняття "пам'ятка природи" як першу науково обґрунтовану заповідну територію.

Досить поширеною стає у ті часи ідея про взяття під охорону унікальних ландшафтів як національних реліквій, встановлення на таких територіях абсолютно заповідного режиму із забороною будь-якої діяльності. Така ідея почала практично реалізовуватися в другій половині ХІХ ст. в СІПА. У 1864 р. на Американському континенті вперше у світі був створений Йосемітський парк, а в 1872 р. — Єллоустонський національний парк на площі 899 104 га.

На початку ХХ ст. ідея створення національних парків стала практично реалізовуватись і в Європі. Перші національні парки (НП) організовуються в Голландії (1905 р.), Швеції (1909 р.), Швейцарії (1914 р.).

Вагомий внесок у наукове обґрунтування необхідності створення мережі заповідних природних комплексів, які охоплювали б у регіонах усі типові

природні території, належать українському вченому-ґрунтознавцю В. В. Докучаєву. Вчений ввів таке наукове поняття, як "еталони природи". Еталони природи, як зазначав В. В. Докучаєв, мають типові для кожного регіону заповідні ділянки, що зберігаються у природному (незайманому) стані. У 1890-х рр. у Старобільському повіті Харківської губернії він заснував заповідник на цілинній ділянці степу.

У XIX ст. в Україні і Росії почали створювати приватні заповідники, брати під охорону окремі пам'ятки природи (заповідник "Біловезька пуща" належав імператорській сім'ї Романових).

На півдні України у Херсонській області в маєтку барона Ф. Є. Фальц-Фейна у 1874 р. були закладені перші вольєри для птахів і місцевих видів ссавців. У кінці 1880-х рр. в Асканії Новій закладається дендрологічний парк, у 1888 р. Ф. Є. Фальц-Фейн вилучає з господарського користування ділянку цілинного степу площею близько 1 тис. га з метою охорони місцевої фауни. У 1898 р. Ф. Є. Фальц-Фейн виділив нову ділянку цілинного степу 500 десятин) і оголосив його "захищеним на вічні часи". Цей рік і вважається роком заснування степового заповідника Асканія Нова, одного з перших приватних заповідників України.

На початку XX ст. за ініціативою багатьох учених почалося створення цілої мережі заповідників, які утримувалися на громадські кошти. У цей же час науковці Галичини, перебуваючи під владою Австро-Угорщини, а потім Польщі, силами окремих ентузіастів і громадських товариств широко і плідно займалися питаннями охорони природи.

З 1 січня 1853 р. почав діяти найстаріший природоохоронний документ в Австрійській імперії "Устави про ліси", що стосувався збереження лісових масивів у Галичині. Якщо охорону лісів здійснювали урядові інституції, то в охороні природи у різних її проявах велику роль відіграли громадські організації Галичини та окремі приватні особи.

Першим, хто плідно займався питаннями охорони природи, був професор Ягеллонського університету в Кракові зоолог А. Новіцький, який запропонував проект відповідного Уставу від 11.07.1869 р. Упродовж 1870—1900 рр. у Галичині природоохоронна робота велася силами членів фізіографічної Комісії Академії наук та Татранського товариства у Кракові і Товариства Природніков імені Коперніка у Львові. Ентузіасти з Товариства Природніков розробили план природоохоронної діяльності, прийнятий Десятим з'їздом лікарів і природознавців Галичини 22.07.1907 р.

15.11.1910 р. з промовою про важливість охорони природи перед послами крайового сейму виступив Ю. Бруніцький. Він висунув вимогу створити в Галичині низку резерватів і парків природи, але до Першої

світової війни у цьому напрямку не було зроблено нічого. Лише після відвідин Чорногори двома високими урядниками з департаменту лісів Міністерства рільництва і державних маєтків Польщі, листом від 29.10.1921 р. це Міністерство розпорядилося обнести колючим дротом 477 га лісу та полонин Чорногори, чим і було покладено початок створення резервату. Тоді ж створено резерват і в Княжодворі площею 94,1 га (реліктовий тисовий ліс), а потім площу резервату на Чорногорі збільшено до 1512 га.

Першу в центральній Україні громадську природоохоронну організацію засновано 21.06.1910 р. учителем природознавства П. Ц. Бузуком у с. Верхня Хортиця Катеринославської губернії (нині Запорізька область). Вона мала назву "Хортицьке товариство охоронців природи" і ставила за мету охорону "тваринного, рослинного й мінерального господарств природи в розумінні збереження цілості, краси та багатства їхніх представників і поширення в місцевому населенні понять про розумне користування дарами природи". У 1911 р. професор ботаніки Харківського університету В. І. Талієв створив Харківське товариство любителів природи, яке видавало спеціальний Бюлетень природоохоронного змісту.

Після революції 1917 р. в Україні розпочалося створення нової мережі заповідних територій. З 1919 р. створений в Херсонській області на базі приватного заповідника Ф. Є. Фальц-Фейна народний заповідний парк Асканія Нова. У 1921 р. в околицях Києва створено заповідник Конча-Заспа, а в 1923 р. поблизу Канева — лісостеповий заповідник імені Т. Г. Шевченка. У 1920 р. у степовій зоні України були взяті під охорону заповідники місцевого значення — Хомутівський степ, Кам'яні Могили і Білосарайська коса. У 1940 р. в Українських Карпатах створюється два великих державних заповідники — Чорногора (68 тис. га) і Ґорґани (50 тис га).

Після Другої світової війни в Україні активізується природоохоронна діяльність. У 1960 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про охорону природи. Регулярно розширюється мережа заповідних територій. У 1968 р. організовано Карпатський, Поліський, Канівський та Луганський заповідники, у 1972 р. — Ялтинський та Мис Мартьян у Криму.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 12.10.1973 р. № 489 затверджено Статут Українського Товариства охорони природи — добровільної масової громадської організації, яка розгорнула активну природоохоронну діяльність на теренах України.

Порівняно новим напрямом у заповідній справі України є пошуки вирішення проблеми поєднання охорони природи з організованим відпочинком громадян. На відміну від заповідників, національні природні парки (НПП) відкриті для пізнавальної і туристично-оздоровчої мети, але

відвідування їх туристами допускається лише в установлених межах.

У 1980 р. в Івано-Франківській області створено перший в Україні Карпатський національний парк, а в 1983 р. — Шацький національний парк у Волинській області.

У 1990 р. в рамках глобальної програми ЮНЕСКО "Людина і біосфера" створено перший в Україні Карпатський біосферний заповідник.

22.06.1999 р. створено перший в міжнародній практиці три-латеральний біосферний резерват "Східні Карпати" на території трьох країн: України, Польщі та Словаччини. Таким чином, природоохоронні ідеї в Україні розвиваються у тісній співпраці з глобальними концепціями і програмами охорони біосфери нашої планети.

Екологічні умови України сприяли формуванню на її території багатої флори. Флора України нараховує 4623 види судинних рослин, близько 800 видів мохоподібних, 1000 видів лишайників, понад 4 тис. видів водоростей, близько 15 тис. видів грибів і слизовиків. Найбільш багатою та оригінальною флорою відзначаються гірські райони — Крим, Карпати, Кременецькі гори.

Таким же багатством і видовою різноманітністю відзначається фауна України, що нараховує 44 800 видів тварин, з них: хребетних — 694 види, птахів — 344, рептилій — 20, земноводних — 17, риб — понад 200, інших — 12 видів.

У 1980 р. була видана "Червона книга Української РСР" — основний документ, в якому узагальнено матеріали про сучасний стан рідкісних і зникаючих видів тварин і рослин України, на підставі якого розробляються наукові та практичні заходи, спрямовані на їх охорону, відтворення і раціональне використання. Занесення того чи іншого виду до "Червоної книги..." передбачає його охорону, тобто заборону збору та відлову в усіх місцях, де він трапляється.

Верховною Радою України прийнято ряд законів, що регулюють правові основи організації охорони природи і використання природних ресурсів на території нашої держави. У Конституції України вказується: "Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до Закону" (стаття 13), "Кожен зобов'язаний не заподіяти шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки" (стаття 66).

Закон України "Про охорону навколишнього середовища" (від 25.06.1991 р.) визначив основні вимоги щодо охорони природи і використання природних ресурсів, коло природних об'єктів, що підлягають правовій охороні, органи і громадські організації, які забезпечують охорону природи і регулюють використання природних ресурсів на території України.

До основних принципів охорони навколишнього середовища цим законом віднесено: пріоритетність вимог екологічної безпеки, гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей, запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища. Ним запроваджено плату за спеціальне використання придонних ресурсів, забруднення навколишнього середовища та погіршення якості природних ресурсів.

Закон України "Про природно-заповідний фонд України" (від 16.06.1992 р.) визначив правові основи організації, охорони та ефективного використання природно-заповідного фонду України, відтворення його природних комплексів і об'єктів. У цьому законі подано класифікацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, визначено форми власності на них, визначено режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їхній статус і завдання, вимоги щодо охорони природних комплексів тощо. Державний контроль за дотриманням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду покладено на Міністерство охорони навколишнього природного середовища та його органи на місцях.

Крім цих базових законів, з питань охорони навколишнього природного середовища ВРУ і КМУ затверджено ще цілий ряд інших Законів України та урядових постанов, а також ратифіковано низку міжнародних конвенцій. Ці питання знайшли своє висвітлення і в кодексах галузевих правових актів України, зокрема, у "Лісовому кодексі України" (від 21.01.1994 р.), "Кодексі України про надра" (від 27.07.1994 р.), "Водному кодексі України" (від 6.06.1995 р.), "Земельному кодексі України" (від 13.03.1992 р.).

Законом України "Про природно-заповідний фонд України" подано офіційне трактування цього важливого поняття.

Природно-заповідний фонд України — це система ділянок суходолу і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, Генофонду, тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Законодавством України природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

Основні проблеми розвитку заповітної справи в Україні зумовлені, перш за все, недосконалістю системи управління у цій сфері, низьким рівнем

фінансування, матеріально-технічного забезпечення, недостатнім розвитком спеціальних наукових досліджень, слабкою правовою відповідальністю за порушення режиму заповідних територій та об'єктів.

"Мережу територій та об'єктів ПЗФ передбачається розширяти за рахунок мінімально антропогенно порушених земель та акваторій, а також тих, на яких ширше представлені види тварин і рослин, занесені до Червоної Книги України, та рідкісні рослинні угрупування, занесені до Зеленої Книги України. Має бути забезпечено, щоб у кожній фізико-географічній провінції був щонайменше один природний чи біосферний заповідник або національний природний чи регіональний ландшафтний парк, де охорона природних комплексів і збереження екологічної рівноваги поєднуватимуться з організованими формами підготовки кадрів, екологічного виховання, екологічного туризму, регламентованого відпочинку на природа" (Постанова Верховної Ради України "Про Програму перспективного розвитку заповідної справи України" від 22.09.1994 р. № 177/94).

2. Потенціал природних краєзнавчо-туристичних ресурсів України

Природні краєзнавчо-туристичні ресурси — це природні та природно-антропогенні ландшафти, об'єкти та явища живої і неживої природи, які мають комфортні властивості для туристичної діяльності, які можна використати для її організації протягом певного часу.

Розвиток туризму і краєзнавства передбачає максимальне використання природних та історико-культурних можливостей території, а також інфраструктури виробничої і невиробничої сфер економіки, адміністративно-територіального поділу з урахуванням вимог ефективного природокористування та охорони навколишнього природного середовища.

Україна має надзвичайно багаті й різноманітні природні туристично-краєзнавчі ресурси: кліматичні, водні, орографічні (гірські хребти та передгір'я), приморсько-пляжні, біотичні (лісові), ландшафтні, бальнеологічні, фітолі кувальні (масиви лісових і паркових насаджень),

спелеологічні тощо.

Загальна площа природних рекреаційних ландшафтів України становить 9,4 млн га (15,6 % території держави).

Для України характерні переважно рівнинні території з невеликими висотами. За даними І. М. Гуньовського, середня висота рівнинної частини, яка займає 95 % площі України, становить 175 м над рівнем моря, і тільки 5 % припадає на Українські Карпати й Кримські гори — унікальні для рекреаційного освоєння природні комплекси. Гірсько-рекреаційні ресурси Українських Карпат і Кримських гір використовуються для розвитку відпочинкового, кінного, гірськолижного, пізнавального, екологічного туризму тощо.

Водні ресурси — це гідрологічні й лімнологічні (річки, потічки, водосховища і ставки, канали і моря), бальнеологічні (мінеральні й термальні води) і бальнеогрязьові (запаси грязей) ресурси.

Україна відносно добре забезпечена водно-рекреаційними ресурсами. Країна має добре розвинену річкову сітку, до складу якої входить близько 73 тис. річок, у тому числі 14 з них мають довжину понад 500 км. Загальний об'єм стоку всіх річок становить 210 км3. Більшість річок України належить до басейну Чорного й Азовського морів. Річки мають переважно дощове і снігове живлення та, здебільшого, рівнинний характер. Найбільшими річками України є: Дніпро, Дністер, Дунай, Південний Буг, Сіверський Донець, Західний Буг, Прип'ять, Десна, Ворскла, Оріль, Черемош, Прут, Стрий.

На річках Карпат і Кримських гір часто трапляються пороги і водоспади, які є туристичними атракціями. Найвідоміші з карпатських водоспадів: Гук (у підніжжі Говерли), Манявський (на р. Манявці), Шипіт (на р. Шипіт), Яремчанський (Яремча); найгарніші кримські: Учан-Су та Джур-Джур.

Значні запаси водних ресурсів України зосереджені в озерах, яких нараховується понад 20 тис, у тому числі 30 озер площею понад 10 км2. Також в Україні створено понад 1057 водосховищ та понад 27 тис. ставків. Територією України вони розподіляються нерівномірно.

Озера України можна згрупувати на Волинські, Придунайські, Чорноморські (озера-лимани), Кримські та Деснянські.

Багатою на озера є Волинь. Різні за формою і глибиною волинські озера провального і карстового походження трапляються групами і поодинці. Найбільш відома група Шацьких озер (складається з 22 озер). Найбільше з них — оз. Свитязь (площа дзеркала 24,5 км2, найбільша глибина 58 м) — називають "Українським Байкалом". Серед інших великих озер Шацької групи популярністю серед туристів користуються такі: Пулемецьке (16,3

км2), Турське (13,5 км2), Луки, Біле, Довге.

Придунайські озера заплавного походження, більшість з них мілководні і з'єднані між собою протоками й каналами. Тут знаходиться найбільше прісноводне озеро України — Ялпуг (149 км2), з'єднане з озером Кугурлуй. Цікавими для краєзнавців озерами є Китай (60 км2) та Катлабуг (68 км2).

На узбережжі Чорного моря розміщені 22 озера-лимани: Сасик (210 км2), Тилігуйський (160 км2), Хаджибейський (70 км2), Алібей (72 км2), Шагани (70 км2), Куяльницький (61 км2), Будацький (30 км2) тощо.

У Криму найбільшими є такі озера: Сасик-Сиваш (76,3 км2), Донузлав (46,2 км2), Айгульське (37,6 км2), Актакське (26,8 км2), Узунларське (21,2 км2), Кирлеуцьке (20,8 км2), Тобечицьке (18,7 км2) та інші; на узбережжі Азовського моря — Молочний лиман (170 км2).

А найбільшими в Україні є Дніпровський (860 км2) і Дністровський (360 км2) лимани.

Карпатські озера за способом виникнення поділяються на льодовикові, вулканічні та завальні. Серед туристів і краєзнавців найбільшою популярністю користуються славнозвісні високогірні карпатські озера льодовикового походження: Бребенескул (на висоті 1801 м), Брескул (1750 м), Несамовите (1750 м), Верхнє (1628 м), Драгобратське (1600 м), Нижнє (1515 м), Марічейка (1510 м), Ворожеска (1460 м), Шибене (1024 м), Озірце (1000 м), Синевир (989 м), Ворочівське (706 м), Синяк (600 м).

Найбільші штучні водойми України створено на Дніпрі. Це Київське (площа водного дзеркала 922 км2), Канівське (582 км2), Кременчуцьке (2252 км2), Дніпродзержинське (567 км2), Дніпровське (410 км2) і Каховське (2155 км2) водосховища. Функціонують також великі водосховища на інших річках держави: Дністровське (142 км2) на Дністрі, Червонооскольське (123 км2) і Печенізьке (86,2 км2) на Сіверському Дінці, Ладиженське (20,8 км2) на Південному Бузі, Старобешівське (8,3 км2) на Каль-міусі тощо.

Україна багата на запаси різноманітних мінеральних вод. За експлуатаційними запасами мінеральних вод виділяють: АР Крим, Закарпатську, Львівську, Хмельницьку, Вінницьку, Полтавську, Одеську та інші області, в межах яких на базі затверджених запасів мінеральних вод здавна існують такі загальновідомі курорти, як Трускавець, Моршин, Східниця, Немирів, Шкло, Черче, Свалява, Шешори, Сатанів, Хмільник, Миргород, Березівка, Куяльник, Євпаторія, Саки тощо.

Перспективними з точки зору розвитку краєзнавства та туризму є лісові та озерні природні територіальні комплекси Полісся. Проте значна частина цієї території забруднена радіоактивними речовинами внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Екологічно чистою залишилася лише територія

західної частини Волинської області, де особливе місце серед рекреаційно привабливих територій займає Шацький національний природний парк (НПП).

Шацький НПП було створено у 1983 р. з метою збереження, відтворення та ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову та естетичну цінність. Площа парку становить 48 997 га. Волинське поозер'я характеризується великими за площею та глибиною озерами, великими лісовими масивами, а також теплим і м'яким кліматом, значними рибними ресурсами — все це створює сприятливі умови для масового відпочинку.

Нині переважаючим на території парку є загальнооздоровчий відпочинок у зоні стаціонарної рекреації озер Свитязь і Пісочне. Саме тут сконцентровано 56 баз відпочинку з незначною ємністю, спортивно-оздоровчі та дитячі табори, санаторії, пансіонати, стаціонари вищих навчальних закладів та два наметові містечка. Водночас у різних закладах можуть відпочивати близько 7600 осіб.

Багаті рекреаційно-курортні ресурси в зоні Шацьких озер дуже перспективні для організації масового регульованого відпочинку, туризму та санаторного лікування. Проте нині в районі озера Свитязь унаслідок надмірного рекреаційного навантаження різко загострилася екологічна ситуація.

Лісові ресурси держави, поряд з економічними функціями, відіграють важливу рекреаційну та природоохоронну роль. Рекреаційна цінність лісів визначається їх соціально-культурною, економічною і медико-біологічною функціями (за М. С. Мироненком, І. Т. Твердохлєбовим).

Особливе значення має медико-біологічна функція, яка сприяє зниженню захворюваності, збільшенню тривалості життя. Медико-біологічна функція лісів полягає у виділенні кисню, поглинанні вуглекислого газу, пилу і шуму, іонізації повітря фітонцидами.

Другою важливою рекреаційною функцією лісів є їхні естетичні властивості. Вирішального значення естетичні властивості лісів набувають у тих лісонасадженнях, куди приїжджають рекреанти заради прогулянок, уїкендового відпочинку, збору ягід і грибів, лікарських рослин тощо.

Україна належить до європейських країн, слабо забезпечених лісовими ресурсами. її лісистість становить усього 14,3 % . Для порівняння, цей показник у Румунії складає 26 %, у Польщі — 28 %, у Німеччині — 30 %, у Білорусі — 35 % , у Словаччині — 38 %.

Лісистість у різних частинах і регіонах нашої держави нерівномірна. Вона значно вища на заході й півночі, особливо в Карпатах, а також у

Кримських горах. У західній і північній частинах України вкрита лісом площа становить 20—40 % , у Карпатах — понад 40 %, в Криму — 10 %.

За даними А. С. Генсірука, площа українських лісів державного значення становить 6,9 млн га, а тих, що можуть використовуватись для рекреаційної діяльності, — 4 млн га.

Гірсько-туристичні ресурси нашої держави зосереджені в Кримських горах й Українських Карпатах.

Українські Карпати — один з найбільш мальовничих регіонів України — характеризується середньовисокими горами, чітко вираженою вертикальною зональністю. Близько 40 % території Карпат вкрито лісом, а ще близько 35 % зайнято лучною рослинністю.

У межах України довжина Карпат від верхів'їв р. Сяну (на західному кордоні держави) до витоків р. Сучави (на румунському прикордонні) становить 280 км. Простягаються вони з північного заходу на південний схід майже на 280 км при середній ширині близько 100 км. Окремі гірські хребти розділені поздовж-ними улоговинами та розчленовані глибокими поперечними долинами.

Загалом у межах України Карпати поділяються на: зовнішні (Скибові), куди входять Бескиди, Ґорґани і Покутсько-Буковинські Карпати; центральні або Верховинські; внутрішні або Полонинсько-Чорногірські.

Середня висота Українських Карпат становить 1000 м. Найвищими вершинами Українських Карпат є: Говерла — 2061 м, Бребенескул — 2035 м, Піп Іван — 2022 м, Петрос — 2020 м, Гутин-Томнатик — 2016 м, Ребра — 2001 м. Усі вони розташовані в межах найвищого масиву Українських Карпат — у Чорногірському масиві, який простягається територією Івано-Франківської та Закарпатської областей на 40 км між долинами річок Чорної Тиси, Білої Тиси та Чорного Черемошу. За Є. Ромером, середня висота хребта становить 1758 м, а на відрізку між Говерлою та Попом Іваном — 1833 м. Крім головного хребта, масив включає ряд бокових хребтів: Озірний, Маришевська, Кукуль, Хеде, Козмещик, Кострич, Стайки.

За сприятливих погодних умов з вершин Чорногори добре простежуються як найближчі гірські масиви — Свидовець,

Ґорґани, Гриняви, Мармарош, так і більш віддалені — Чивчини, Гори Родна та інші гірські пасма на території Румунії.

Схили Чорногірського масиву глибоко розчленовані, у верхній частині виражений альпійський лучний рельєф з формами давнього (плейстоценового) зледеніння: кари, льодовикові цирки, трогові долини та морени. У Чорногорі розміщений ряд післяльодовикових високогірних озер, найбільшими з яких є Марічейка, Несамовите, Бребенескул. Останнє з них

знаходиться найвище в Україні — на висоті 1801 м.

Здавна Чорногора була чи не найбільш ізольованою частиною гуцульського краю, і незначний вплив цивілізації сприяв збереженню тут самобутності матеріальної і духовної культури місцевого населення.

Чорногора є традиційним місцем для проведення пішохідних, лижних, велосипедних і комбінованих походів. Проведення таких походів не суперечить концепції максимальної організованості рекреаційної діяльності, оскільки Правилами проведення туристичних спортивних походів передбачено, що при реєстрації та отриманні дозволу на похід у маршрутно-кваліфікаційній комісії вимагається дозвіл від адміністрації резервату, по території якого планується похід. Окрім цього, обов'язковою є реєстрація в контрольно-рятувальній службі.

Зараз велика частина Чорногори (близько 40 %) знаходиться в межах заповідних територій вищого (Чорногірський масив КБЗ і КНПП) і нижчого (заказники, пам'ятки природи) природоохоронного статусу.

Гринявські та Путпильські Карпати є орографічним продовженням Чорногори і відповідають Чорногірській тектонічній зоні, хоча відзначаються значно меншими абсолютними висотами, які не перевищують 1586 м над рівнем моря (г. Баба Людова). Межа між Чорногорою та Гринявами проходить долиною Чорного Черемошу, а між Гринявами та Путильськими Карпатами — долиною Білого Черемошу. Головний хребет Гринявських гір освоєний у сільськогосподарському відношенні, верхи обезліснені й використовуються під випас. Сільське розселення сконцентроване, в основному, вздовж берегів Пробійної і Чорного Черемошу від с. Зелена та вниз за течією.

Протяжність головного хребта Гриняв сягає понад 25 км, а всього масиву — близько 50 км. Вище верхньої межі лісу знаходяться численні джерела питної води, що створює хороші можливості для організації наметових стоянок. Окрім цього, тут знаходиться багато вівчарських колиб, які можуть бути безпечним захистком у зимовий період.

Путильські Карпати обмежені із заходу Білим Черемошем, зі сходу — Сучавою, яка протікає на кордоні з Румунією. Найвищі точки масиву знаходяться на хребті Яровиця (Яровиця — 1574 м, Томнатик — 1565 м). Цей район у цілому заліснений, за винятком окремих гребеневих вершинних ділянок, на яких знаходяться полонини, які використовуються під пасовища.

Транспортна важкодоступність гірських масивів, віддаленість від великих адміністративних центрів та близькість до кордону не сприяли рекреаційному освоєнню території. Проте ця територія є дуже цікавою в етнографічному відношенні, зі збереженими культурною спадщиною і

народними звичаями Гуцульщини.

Свидовецький масив є третім за абсолютними висотами в Українських Карпатах, його найвищими точками є вершини Велика (1888 м) та Мала Близниці (1883 м). Головний хребет складають три слабовиражені хребти — Апшинець, Свидовець та Урду-Флавантуч — з вершинами гір Стіг, Котел, Трояска, Ун-гаряска, Темпа тощо. Від них на південь відходять три паралельних середньогірні пасма (плайки).

Головний хребет відзначається незначними перепадами між сідловинами та вершинами, чим досягається велике абсолютне підняття цього масиву. Тут знаходиться 20 післяльодовикових карів, у днищах яких трапляються невеликі озера. Найбільші з них: Герашаска, Великий та Малий Апшинець, Ворожеска.

Для гір Полонинського хребта характерні вирівняні вершини, покриті гірськими луками — полонинами, що використовуються як літні пасовища. До таких полонин належать Рівна або Руна, Червона, Боржава, Свидовець, Кук та інші.

Масив Полонина Руна займає територію, що обмежена долинами річок Латориця — на сході, Тур'я — на півдні, Уж і Жденіївка — на півночі. Загалом він складається з багатьох хребтів, з'єднаних між собою залісненими невисокими перевалами. Найвищими з них, власне, є хребет Полонина Руна з однойменною слабовираженою вершиною — 1479 м, її північно-західний і північні відроги з вершинами гір Лаутииська Голиця (1374 м) і Гостра (1405 м). Інші хребти невисокі і, як правило, заліснені.

Хребет Полонина Руна являє собою припідняту виположену ділянку, незначною мірою порізану крутосхиловими зворами потоків. Вершинні поверхні настільки згладжені, що важко визначити найвищу точку масиву.

Істотно відрізняється від Полонини Руни ландшафт Полонини Боржави. Це протяжний (близько 50 км) хрестоподібний у плані масив, у центрі якого знаходиться гора Великий Верх (1598 м). Вододільна поверхня масиву характеризується незначними перевищеннями та значною шириною, за винятком ділянки гір Великий Верх — Стій, де спостерігається досить вузький високий гребінь. Найвища точка — г. Стій (1681 м), значними висотами відзначаються також гори Магура-Жиде (1516 м), на північно-західному краю полонини — Томнатик (1343 м), а на південно-східному — Кук (1361 м).

Полонина Красна обмежована межиріччям річок Тересви та Тереблі. Основний масив, що являє собою довгу, але вузьку звивисту смугу, дещо відрізняється від інших хребтів різкими перепадами висот власне вододільної поверхні. Найвищою точкою є г. Сиглянський (1568 м).

Верховинський вододільний хребет знаходиться у внутрішній смузі Українських Карпат, головним чином на межі Закарпатської і Львівської областей. Простягається від Ужа до верхів'я Ріки. Висота до 1405 м (Пікуй). Назва хребта вказує на те, що по його орографічній осі пролягає Головний Карпатський вододіл. Через хребет прокладено основні карпатські перевали (Ужоцький, Верецький, Руський путь тощо).

Високогірні масиви Братківська, Бурштул, Негровець характеризуються орографічною єдністю (по якій проходить межа Закарпатської та Івано-Франківської областей). Ця територія повністю заліснена, за винятком найбільш піднятих гребеневих ділянок: хребет Негровець (з вершинами Негровець — 1707 м, Ясновець — 1600 м), Стримба — 1719 м, Бурштул — 1691 м, хребет Братківський (з вершинами Братківська — 1788 м, Чорна Клева — 1719 м).

Із головним Карпатським вододілом пов'язані міжгірні верховини та улоговини (Стрийсько-Сянська, Воловецька та інші верховини, Міжгірська, Верхньобистрицька, Ясінська, Ворохтянська та Верховинська улоговини).

У межах Стрийсько-Сянської верховини виділяють два ландшафти — Турківський і Славський, які різняться між собою.

Для Турківського ландшафту характерним є паралельне простягання невисоких хребтів правильної симетричної будови, розділених давніми долинами, які займають майже третину всієї території. Давнє та щільне заселення призвело до значного винищення лісів, які вкривають зараз приблизно 30 % усієї території. Славський ландшафт є дещо вищим, середні висоти сягають приблизно 800 м, а багато вершин значно перевищують 1000 м, наприклад, гори Тростян — 1232 м, Магій — 1281 м.

Ландшафт Воловецької верховини вирізняється м'якими формами рельєфу. Хребти короткі, малозаліснені, долини річок й потічків густозаселені.

Вулканічні Карпати — це один з наймальовничіших південних хребтів у системі внутрішніх Карпат (на сході Закарпатської області). Він складається з вулканічних порід, головним чином андезитів, базальті в та їхніх туфів. Довжина хребта в межах України становить близько 125 км, ширина — 8—20 км. Пересічна висота становить 800—1000 м, максимальна — 1081 м (Бужора). Схили круті, важко доступні.

Вулканічний хребет сформувався вздовж системи значних регіональних розломів, що обмежують гірську споруду Карпат на південному заході. Розломи (вздовж яких закладені долини приток Тиси — Ужа, Латориці, Боржави і Ріки) розчленовують Вулканічні Карпати на окремі масиви: Вигорлат (Попрічний Верх, 1024 м), Маковиця (Плішка, 992 м), Синяк

(Дунаука, 1018 м), Товстий (Товста, 798 м), Борилів Діл (1017 м), Великий Діл (Бужора, 1085 м), Тупий (Тупа, 878 м), Гутин (Фарсин, 826 м). Останні два поблизу Хуста утворюють мальовничу тіснину Тиси — так звані Хустські ворота завширшки 1,3 км.

Вулканічний хребет — це складна вулканічна споруда, особливістю якої є асиметрія будови. Південні схили пологіші, ніж північні та північно-східні, які на межі з низькогірно-стрімчаковою зоною часто утворюють скельні форми рельєфу. Тут добре збереглися первинні поверхні вулканічної акумуляції. Серед них виділяються плоскі горизонтальні поверхні лавових плато, значні й дрібні масиви згаслих вулканів. Із таких вулканів у рельєфі добре збереглися вулканічні конуси гір Анталовецька Поляна, Маковиця, Борилів. Вони зберегли правильну конічну форму, слабо розчленовані, мають однорідну будову. На вулкані Анталовецька Поляна чітко видно кратер. По всій території хребта на поверхні часто трапляються вулканічні бомби.

Біотичною особливістю Вулканічного хребта є наявність великих площ теплолюбної деревної рослинності. На південних схилах поширені грабово-дубові ліси, де основними породами є дуб скельний, дуб черешчатий, граб звичайний з домішкою в'яза, липи та клена. Подекуди трапляються чисті ліси із дуба скельного. З висоти 300 м на південних схилах з'являється бук. Поступово буково-дубові ліси переходять у дубово-букові, а вище 600 м і на північних схилах поширені чисті букові ліси.

Бескиди (Східні) — це система гірських хребтів у зовнішній смузі Карпат, що паралельно тягнуться від західного кордону держави територією Львівської та Івано-Франківської областей. Бескиди простягаються на понад 100 км смугою шириною 18—30 км. Висота вершин цього масиву нижча від Чорногірського і в середньому сягає до 1200 м. На окремі хребти масив розчленований поздовжними й поперечними долинами рік басейну Дністра та міжгірними улоговинами.

Клімат тут м'який, помірно теплий і вологий. Зима з частими відлигами, температура коливається у межах від 0 до +5 °С. Середня температура січня — 4,6—6 °С, липня +15,6—18,0 °С.

Бескидський масив долиною Стрию поділяється на Верхньодніпровські та Сколівські Бескиди.

Верхньодністровські Бескиди — це північний масив Східних Бескидів, розташований у межах Львівської області. На півночі вони плавно переходять у Передкарпаття, на півдні по Стрию — межують зі Сколівськими Бескидами, на південному заході — зі Стрийсько-Сянською верховиною. Пересічна висота масиву не перевищує 700—800 м, максимальна — 1021 м (Магура Лімнянська). Рельєф відрізняється

симетричною будовою невисоких коротких хребтів з куполоподібними вершинами, розчленованих притоками Дністра, Стривігору, Стрию тощо. Територія Верхньодніпровських Бескидів доволі щільно заселена й освоєна в сільськогосподарському відношенні, значна частина лісів вирубана.

З рекреаційної точки зору Верхньодністровські Бескиди варті уваги завдяки наявності екосистем мішаних буково-ялицевих та буково-смереково-ялицевих лісів на схилах гірських хребтів, скельних виходів поблизу села Головецько, а також джерел мінеральних вод поблизу сіл Грозево, Смерічка, Розлуч.

Обезліснені схили можна використовувати для організації гірськолижного відпочинку. Зокрема, курорт Розлуч є одним із центрів зимового відпочинку.

Сколівські Бескиди — це південний масив Східних Бескидів, розташований у межах Львівської та Івано-Франківської областей. На півночі вони плавно переходять у Передкарпаття, на півночі по Стрию межують з Верхньодніпровськими Бескидами, на південному заході — з Ґорґанами. Сколівські Бескиди — це група середньогірних хребтів. Основні з них: Зелемінь, Парашка, Високий Верх. Пересічна висота масиву не перевищує 700—900 м, максимальна — 1362 м (Магура).

Бескиди найбільш доступні для освоєння, вони знаходяться близько від основних залізничних і шосейних транспортних магістралей, що має добру перспективу для розвитку гірських видів туризму у цій частині Карпат. У межах цього масиву на площі 35 684 га у 1999 р. створено національний природний парк "Сколівські Бескиди".

Ґорґани — це найбільш припіднята система гірських хребтів у зовнішній середньогірно-скибовій смузі Карпат, що тягнуться південніше Бескидів територією Івано-Франківської та Закарпатської областей. Межі Ґорґан окреслюють долинами річок Мизунки і Ріки (на північному заході) та Пруту (на південному заході).

Ґорґани поділяють на: Крайові низькогірні, Зовнішні (Ски-бові) і Привододільні (Внутрішні) Ґорґани. Основні хребти Ґорґан: Аршиця, Борсукова, Ґорґан, Довбушанка, Ігровище, Синяк, Хом'як, Грофа, Стримба, вони розчленовані поперечними долинами річок Бистриці, Пруту і Тереблі. Загалом виділяється 10 гірських хребтів з висотою понад 1700 м. Для цього району характерні суцільні смерекові праліси й окремі масиви сосни кедрової європейської. Рідше трапляються ялиця й бук, іноді — модрина.

Для Ґорґан характерні круті асиметричні схили й гострі гребені гір, на вершинах яких трапляються кам'яні осипища (місцева назва — "ґорґани") та субальпійські чорницеві пустища й зарості соснового криволісся. Ґорґани

неможливо сплутати з жодним іншим масивом Українських Карпат. Адже характерною "візитівкою" Ґорґан є великі площі на вершинних поверхнях і пригребеневих схилах, зайняті кам'яними "полями" і "ріками" (ґреґотами), розцяцькованими накипними лишайниками.

Найвищі вершини масиву: Сивуля (1818 м), Ігровець (1803 м), Братківська (1788 м), Довбушанка (1764 м), Грофа (1748 м), Попадя (1740 м), Чорна Клева (1719 м), Яйко-Ілемське (1679 м) та ін.

На базі двох заказників — Джурджійського та Садки — у 1993 р. на схилах хребта Довбушанка створений Ґорґанський природний заповідник площею 5365 га. Цінність цього заповідника полягає в тому, що тут зберігся й охороняється типовий ґорґанський рослинний покрив. У заповіднику має місце типове для Ґорґан чергування природних буково-ялицевих, ялицево-смерекових, кедрово-смерекових лісів і заростей соснового криволісся.

Південно-східну околицю Ґорґанського масиву займають Запрутські Ґорґани з абсолютними висотами 1000—1400 м. Найбільшими вершинами тут є гори Біла Кобила (1476 м), Ґреґіт (1472 м), Ґаборянська (1444 м), Лисина Космацька (1461 м). Це один з основних районів розвитку полонинського вівчарства на Івано-Франківщині.

Покутсько-Буковинські Карпати — це система гірських хребтів у зовнішній смузі Карпат, що тягнуться майже на 75 км південніше Ґорґан територією Івано-Франківської та Чернівецької областей. Межі Покутсько-Буковинських Карпат окреслюють від верхів'їв Лючки (басейн Пруту) до кордону з Румунією. Ширина масиву сягає до 25 км.

Масив складається з системи паралельних хребтів (найбільші — Ребровач-Діл, Карматура, Кам'янистий, Брусний, Сокільський, Шурдин тощо), які розділені річковими долинами Пістиньки, Рибниці, Черемошу, Сірету та ін.

До Покутсько-Буковинських Карпат відносять також групу хребтів під загальною назвою Лосова, які простягаються між Білим Черемошем і верхів'ям Сучави.

За рельєфом хребти Покутсько-Буковинських Карпат поділяються на низькогір'я (до 800 м), зокрема у Покутті, і крутосхилі середньогір'я (найвищий пік — гора Ротило, 1483 м). Схили хребтів до висоти 600—800 м вкриті буковими та буково-ялицевими лісами, до висоти 1150 м — буково-ялиновими лісами, вище — ялиновими лісами та гірськими луками.

Територія малозаселена та важкодоступна, поселення знаходяться у долинах Черемошу, Путили та Сірету. Тут знаходиться Вижницький національний природний парк.

Мараморосъкий масив — це найпівденніша частина Східних Карпат,

розташована здебільшого у Румунії. У межах України (у прикордонній смузі Чернівецької, Івано-Франківської і Закарпатської областей) знаходяться лише його північні відроги — Рахівські гори і Чивчинські гори.

Твердість та стійкість кристалічних порід Мараморoського масиву зумовили сильно специфічні, альпійського типу, риси рельєфу (характерними є круті, дуже круті, часто скелясті схили, пірамідальні вершини, ущелиноподібні долини з великими амплітудами висот). На північних схилах головного, найбільш піднятого хребта, розвинуті давньольодовикові форми рельєфу — кари із обривистими скелястими стінками, трогові долини.

Висота основних вершин перевищує 1700 м, це гори: Ненєска (Міка-Маре,1820 м), Жербан (1795 м), Петрос (1784 м), Чивчин (1769 м) та інші. Це другий за високогірністю масив Східних Карпат після Чорногори.

Нижня частина гір вкрита хвойними і мішаними лісами. Вище значну площу займають полонини. Територія малозаселена та малоосвоєна. Пасовищне господарство зосереджене, в основному, на полонині Лисича — між Петросом і Попом Іваном та на відрогах хребта Ненєска.

У 1990 р. у межах Мараморoського ландшафту було створено Мараморoський масив Карпатського біосферного заповідника площею 3155 га, а також Кузійський масив площею 747 га.

Чивчинські гори є північною окраїною Мараморoського кристалічного масиву. В межах України знаходяться тільки північні схили цього хребта, загальна протяжність якого близько 40 км. Абсолютні висоти тут дещо менші, ніж на Мараморoському масиві, і, за винятком кількох вершин припіднятого південного масиву гір (Коман, Команова, Палениця, Гнєтеса) та власне найвищої точки — гори Чивчин (1766 м), не досягають 1700 м.

Карпатські гори багаті на дикорослі плоди та ягоди, лікарські рослини. Це екологічно чиста зона, багата прісними та цілющими мінеральними водами (обліковано понад 800 джерел мінеральних вод). Гірські долини, захищені хребтами, мають сприятливий мікроклімат для розвитку кліматичних курортів (Яремча, Ворохта, Свалява, Поляна, Східниця, Розлуч, Космач, Шешори, Вижниця та багато інших).

Природно-ресурсна база санаторно-курортної субгалузі Карпатського регіону дає змогу щорічно оздоровлювати до 10 млн осіб.

Серед найкращих та найдоступніших видів відпочинку в Українських Карпатах особливо виділяється сільський зелений туризм (відпочинок у приватній гірській оселі). Саме такому відпочинкові свого часу надавали перевагу І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, А. Шептицький, В. Стефаник, М. Коцюбинський. Різноманітність і краса ландшафтів, самобутній фольклор, народне мистецтво, смачні домашні страви — все це

нині знову приваблює у гостинні сільські оселі Карпат сотні тисяч туристів.

Кримські гори займають південну частину Кримського півострова. Вони складаються з трьох майже паралельних хребтів, витягнутих з південного заходу на північний схід: Головного або Південного, Внутрішнього або Середнього, Зовнішнього або Північного. Характерною особливістю всієї гірської дуги є круті південні і пологі північні схили. Південна гряда (з висотами 1200—1500 м) є головним вододілом півострова. Тут знаходяться найвищі вершини Гірського Криму: Роман-Кош (1545 м), Демир-Капу (1540 м) та інші.

Характерною особливістю Головної гряди є наявність столо-подібної поверхні яйли (у перекладі з тюркської — "літні пасовища"). Поверхня яйлинських масивів складена потужною товщею вапняків. Вона виявилась досить сприятливою для розвитку карстових процесів й утворення карстових форм рельєфу. Карстові форми рельєфу, особливо печери і шахти, є об'єктом досліджень спелеології і спелеологів (науковців, краєзнавців і спелеотуристів). У Криму детально досліджено понад 760 печер і шахт загальною довжиною близько 32 км. Популярністю серед туристів користуються такі цікаві печери, як Червона (Кизил-Коба, довжиною близько 13 км), Холодна (210 м), Тисячеголова (Баньбаж-Коба, 110 м), Аянська (550 м), Скельна (670 м) та інші. Найбільші печери Кримських гір (Мармурова, Червона, Еміне-Баїр-Хосар) обладнані для масового екскурсійного відвідування.

Кримські гори активно використовуються для всіх видів активного гірського туризму. Невисока лісистість (10 %), наявність крутих оголених схилів виступають привабливими запоруками для скелелазіння та любителів гострих відчуттів.

Кримські гори за екзотичністю не поступаються Карпатам. Крим багатий на унікальні пам'ятники, які мають велику краєзнавчо-пізнавальну і наукову цінність. Недарма Крим називають музеєм природи.

Найбільшою різноманітністю і багатством характеризується Південний берег Криму. Великий інтерес у межах Південного берега Криму для краєзнавців і туристів представляють: вулканічний масив Карадаг, зарості реліктової сосни Станкевича біля Судака і мису Айя, ущелина Ханхал з водоспадом Джур-Джур, інтрузивні маси Плака й Аюдаг, Ялтинський водоспад, ущелина Ун-Кош, Зелена бухта тощо.

М'який середземноморський клімат Південного берега Криму є визначальним фактором рекреаційної популярності Криму. Нині у Криму функціонує понад 700 лікувально-оздоровчих закладів. Найпопулярнішими курортами Криму є: Євпаторія, Саки, Севастополь, Форос, Алупка, Ялта,

Алушта, Судак, Коктебель і Феодосія. Серед основних туристичних центрів Криму виділяють Севастополь, Керч, Феодосію, Судак, Ялту, Бахчисарай тощо.

3 Основні фортеці, замки та музеї України

Містобудівний розвиток населених пунктів, художньо-естетичне виховання суспільства не можливі без включення замків, фортець та монастирів у сучасне життя, надання доступу до пам'яток історії та культури широким верствам населення України та іноземним туристам.

Туристичну адаптацію оборонних споруд рідного краю необхідно здійснювати комплексно, "нанизуючи" всі варті уваги об'єкти у "намисто" екскурсійно-туристичних маршрутів комерційного та краєзначо-освітнього значення. Немало для цього в Україні вже зроблено за перше десятиріччя незалежності. Так, наприклад, нині активно функціонує й користується неабияким попитом серед європейських туристів національна система туристично-екскурсійних маршрутів "Намисто Славутича". Ця система охоплює 12 областей України: Дніпропетровську, Житомирську, Запорізьку, Київську, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сумську, Херсонську, Черкаську,

Чернігівську та Київ. У межах національної системи "Намисто

Славутича" розроблено туристично-екскурсійні маршрути за тематичними напрямами місцями, багатими на пам'ятки історії, культури, архітектури та природи, а також пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей. Передбачено здійснення численних радіальних подорожей та екскурсій з основних пунктів цих маршрутів.

Зокрема, велике значення для розуміння витоків нашої держави у контексті загальноєвропейської історії має краєзнавче висвітлення періоду існування Київської Русі (IX—XIII ст.), яка помітно вплинула на історичний розвиток як України, так і Європи в цілому. "Намистом Славутича" охоплено унікальні давньоруські археологічні, історико-культурні, архітектурні пам'ятки X—XIII ст. у Києві, Чернігові, Каневі, Овручі, Острі; пам'ятки археології у Києві, Переяславі-Хмельницькому, Чернігові та селі Білогородці (літописному Білгороді — резиденції князя Володимира Великого).

Наступним визначальним для історичного розвитку України був період національно-визвольної війни українського народу у XVII ст. та існування Козацької держави. Відтоді до нас дійшли численні пам'ятки: місця розташування Запорізьких Січей, а також пов'язані з головними битвами національно-визвольної війни 1648—1654 рр. під Жовтими Водами та Корсунем; колишні центри політичного життя України — гетьманські столиці Чигирин, Батурин і Глухів; місця, пов'язані з життям і діяльністю Б. Хмельницького та інших гетьманів України.

Комплексний характер охоплення туристичними маршрутами замків проілюструємо на прикладі основних туристично прибуткових "діамантів" "Золотої підкови Львівщини".

"Золота підкова" — це найприбутковіший комерційний маршрут замками України, пропонований усіма львівськими туристичними фірмами. Замковий тур зі Львова передбачає одноденну кільцеву мандрівку до найбільших оборонних споруд Львівщини: Олеського, Підгорецького, Свіржського, Золочівського, Старосільського замків та Високого замку Львова.

Олеський замок — це видатна пам'ятка архітектури та історії XII—XVIII ст. (рис. 5.1, рис. 5.2). У XIV ст. це була могутня давньоруська фортеця. Перша згадка про замок в історичних джерелах припадає на 1327 р. У XV—XVI ст. замок став магнатською резиденцією і в 1620-х рр. був перебудований у дусі італійського ренесансу. У 1629 р. тут народився король Ян III Собєський, котрий пізніше часто тут мешкав і зібрав численні твори мистецтва. У XVIII ст. замок належав магнатам Жевуським. Кінець XVIII — початок XIX ст. — це період руйнування та занепаду замку. Дві світові війни довершили цю згубну справу. Після реставрації 1966—1976 рр. тут було

створено музей-заповідник Львівської галереї мистецтв. У цьому музеї зібрано сотні унікальних творів живопису, скульптури, прикладного мистецтва XП—XIX ст. Серед них ікони, портрети, натюрморти, великі батальні полотна (зокрема, "Битва під Віднем" М. Альтомонте, 1692 р.), меблі, шпалери, значна колекція дерев'яної скульптури Львівської школи XVI—XVIII ст. Біля замку знаходиться пристосований для музейних потреб колишній монастир капуцинів. Замок і монастир оточені мальовничим ландшафтним парком XVIII ст.

Рис. 5.1 Олеський замок

Рис. 5.2 Інтер'єри Олеського замку

Підгорецький замок — це визначна пам'ятка пізньоренесансної архітектури (рис. 5.3). Замок розташований у Бродівському районі недалеко від Олеська. Збудував його на замовлення великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського італійський архітектор Андреадель Аква в 1635—1640 рр., а оборонні бастіони твердині проектував французький військовий інженер Г. Л. де Боплан. Пізніше власниками Підгорецького замку були король Ян III Собєський, династії магнатів Радзивілів, Живуських.

Рис. 5.3 Підгорецький замок

До замкового ансамблю входять: ренесансний палац, оточений бастіонними укріпленнями, валами і ровами, бароковий костел (1752—1766 рр., архітектор К. Романус), в'їзна брама та чудовий "італійський" парк XVIII ст. зі старими липами. Підгорецький замок зараз повністю реставрується і є філіалом Львівської галереї мистецтв.

Свіржський замок — найатракційніший класично-лицарський мінізамок у Перемишлянському районі на узвишші Свіржа над річкою та озером. Свіржський замок збудований у XVI ст. Він належав родинам Свірзьких та Ценерів. Біля замку, гарно відреставрованого і пристосованого для відпочинку, знаходиться ренесансний костел 1541 р. (рис. 5.4).

Рис. 5.4 Свіржський замок

Існує інвестиційний проект організації у стінах Свіржського замку елітного готельно-відпочинкового комплексу, або ж передачі його під музей середньовічної зброї — філію Львівської картинної галереї. Останній шлях відродження замку є пріоритетнішим, оскільки суттєво підвищить його екскурсійно-пізнавальну вагу й збереже пам'ятку відкритою для масових туристичних потоків. Однак, реалізація цього шляхетного задуму штучно стримується через невизначеність права власності на замок (офіційно споруда належить Спілці архітекторів України, чільники якої не бажають віддати замок під державний музей).

Із Свіржа зворотний шлях "Золотої підкови" до Львова пролягає через старовинне містечко Бібрку. Далі за селом Водники минаємо руїни величавого замку Острозьких у Старому Селі.

Старосільський замок — чи не найбільший за площею у Галичині. Оборонні мури замку висотою 14—16 м займають площу понад 2 га. Збудований замок у кінці XVI—XVII ст., основні роботи виконано в 1642—1649 рр., архітектор Амброзій Прихильний. На початку XVIII ст. замок належав Адамові-Миколі Сенявському, котрий переніс сюди зі Львова свій арсенал. У XVIII—XIX ст. замок знаходився у власності магнатських родів Чарторийських та Потоцьких.

Нині Старосільський замок — надзвичайно атракційна руїна, яка перебуває у стадії фізичного нищення (рис. 5.5). На наше переконання,

кращим рішенням зі збереження й відродження цього замку стала б передача його на баланс (чи довготермінову оренду за символічну плату) Федерації історичного фехтування і реконструкції, що об'єднує клуби історичного фехтування багатьох міст України й плекає романтично-патріотичний дух у серцях молоді, готової власними руками самотужки цеглина за цеглиною відбудовувати замки і фортеці рідної країни.

Рис. 5.5 Старосільський замок (Львівщина)

За бажанням туристичних груп "Золоту підкову Львівщини" доповнюють оглядинами таких замків Львівщини: у Золочеві, Жовкві, Поморянах, Бродах, Гологорах (руїни замку), Білому Камені (вежа і брама), Крехові (оборонний монастир), Уричі (наскельна давньоруська фортеця).

Усім туристам і гостям Львова поряд із "Золотою підковою" традиційно радять відвести окремий день для екскурсії у державний історико-архітектурний заповідник — старовинне мі-сто-фортецю Жовкву. Це — ідеальне місто ренесансного містобудування, неповторний архітектурний ансамбль якого має в області найбільшу кількість пам'яток після Львова. Місто було засноване гетьманом С. Жолкевським в 1594 р. за ретельно продуманим планом архітектора Павла Щасливого. У кінці XVII ст. Жовква стала однією з резиденцій короля Яна III Собєського і значним мистецьким осередком. Розвідки істориків свідчать, що саме тут народився та здобував початкову освіту Б. Хмельницький.

Більшість видатних споруд Жовкви було зведено у XVII— ХУШ ст. Перед замком за оборонними мурами була розбита ринкова площа (тепер — площа Вічева), з боків якої було поставлено житлові будинки з відкритими

аркадними галереями. На ринковій площі біля Глинської брами на місці старої ратуші на початку XX ст. виникла нова ратуша. На площі домінує монументальний пізньоренесансний парафіяльний костел Св. Лаврентія (архітектори Павло Щасливий, Павло Римлянин, Амброзій Прихильний, 1606—1618 рр.). У ньому варто оглянути скульптурні надгробки XVII ст. родин Жолкевських і Собєських. Північніше знаходиться ансамбль Василіянського монастиря з церквою Різдва Христового (ХУП — початок XX ст.).

На північному сході від площі розташована синагога з ажурним, типово ренесансним аттиком (1687 р.). Від неї можна перейти до комплексу монастиря та костела домініканів (XVII — початку XX ст.), в якому нині діє церква Св. Йосафата. На колишніх передмістях Жовкви можна побачити старі дерев'яні церкви: Св. Трійці (1720 р.) та Різдва Пресвятої Богородиці (1705 р., іконостас 1710—1727 рр.).

Ключовим пунктом "Золотої підкови Львівщини" є саме місто-музей Львів.

Львів за весь час свого існування (від заснування Данилом Галицьким до XVIII ст.) був міцною фортецею, яку вдавалося здобувати лише підступом, хитрощами або через відсутність опору городян. З багатьох фортифікацій старого Львова на сьогодні не залишилося й сліду. Лише рештки валів, ровів, мурів, перебудованих сакральних споруд, перекази, мікротопоніми або архівні й археологічні матеріали донесли до нас скупі відомості про них.

Протягом останніх років проводиться інтенсивна робота над складанням каталогу оборонних споруд Львова. їх сьогодні налічується 35. Ось перелік окремих з них: Високий замок (руїни). Низький замок (залишки руїн, фундаменти стін "підземного" Львова), Міський арсенал (1554—1556 рр.), Королівський арсенал (1630—1639 рр.), арсенал Синявських (1639 р.), Цитадель (1830 р.), Онуфріївський монастир-фортеця і церква XVI— XIX ст., Вежа Корнякта (1572—1629 рр.), Вежа кафедрального костела (1360—1481 рр.) тощо.

Колись величною і неприступною була Львівська фортеця Високий замок. Археологічні розкопки показали, що фортеця, яка спочатку мала дерев'яні і земляні укріплення, займала вершину Замкової гори (417 м). Наприкінці ХП — початку XIV ст. фортеця була перебудована з дерев'яної на кам'яну. Замок мав у плані форму витягнутого прямокутника з 4 баштами на кутах. У дворі замку були розташовані казарми і глибокий колодязь.

У XVIII ст. фортеця втрачає своє стратегічне значення. її башти та стіни поступово розбирають на будівельний матеріал. До нашого часу від Високого замку зберігся фрагмент Південної стіни зі стрільницями.

Зараз львів'янами жваво обговорюється доцільність реалізації сміливого архітектурно-інвестиційного проекту з історичної відбудови фортифікацій Високого замку й організації в ньому ресторанно-готельного й розважально-анімаційного туристичного комплексу міжнародного класу.

У підніжжі Замкової гори дещо пізніше був зведений так званий Низький замок Львова. Він мав 17 веж, рів і бастіони з 2 брамами: Галицькою і Краківською. До нашого часу з укріплень Низького Замку збереглися Порохова вежа і Міський арсенал, споруджені на початку XV ст. Стіни Низького замку через аварійний стан на початку XIX ст. були розібрані. Законсервовані залишки стін (біля Бернардинського монастиря) у наш час поновлені з бійницями, покриттям, господарськими будівлями. У них розташована реставраційна майстерня. Оборонна стіна з вежею та брамою набули вигляду, який мали в XVI ст.

Частина відбудованих фортифікацій старого Львова нині успішно використовується у ресторанному бізнесі. А по збережених фрагментах відкопаних археологами давньоруських і середньовічних мурів і підземних казематів Львова організовано спеціальний туристичний маршрут "Підземний Львів".

Заслуговує на пріоритетну увагу й державну підтримку дуже цікавий туристичний маршрут "Замками Західного Поділля". Цей маршрут охоплює близько сотні пам'яток оборонних культових споруд, замків та фортець бастіонного типу (у Тернополі, Скалі-Подільській, Котелівці, Підгайцях, Теребовлі, Доброводах, Підгорянах, Яблунівці, Кам'янець-Подільському, Жванцях, Бережанах, Окопах, Кудрицях, Рихті, Теребовлі, Чорткові й ін.). Опорними пунктами цього маршруту є величні оборонні комплекси Кам'янець-Подільської й Хотинської фортець.

Оборонні споруди України сьогодні використовують під заклади відпочинку і туризму шляхом їх пристосування безпосередньо під готелі, через відкриття у них закладів харчування відвідувачів (стилізовані під старовину ресторани й таверни з середньовічною кухнею та історичними місцевими напоями), шляхом відкриття музейних експозицій у приміщеннях.

Понад 2/3 замків країн Європейського Союзу (а це понад 1500 фортифікацій) нині успішно використовується у готельному господарстві. Європейським туристам притаманне прагнення бодай декілька днів пожити у справжньому середньовічному замку, скуштувати страви старожитньої етнічної кухні та взяти участь в анімаційних лицарських розважальних програмах замкового дозвілля.

Замково-готельний бізнес визнається найприбутковішим напрямком використання фортифікаційних пам'яток давнини. Тож навіть

найтитульованіші в Європі власники родових замків не цураються поряд з приватними апартаментами відводити частину своїх володінь під готельні номери для гостей і туристів (рис. 5.6).

В Україні започаткування замково-готельного бізнесу має неабиякі перспективи. По-перше, в нашій країні налічуємо до двох десятків фортифікацій чи їх руїн, найдоцільніший шлях відродження яких полягає в переобладнанні їх під готельно-анімаційні комплекси. По-друге, цей турпродукт користується стабільною популярністю серед європейських туристів, які хочуть і готові платити за можливість знайомства з українськими замками.

Романтика готельно-замкових турів традиційно приваблює закоханих та молоді подружжя, цьому виду відпочинку надають перевагу люди з розвинутим естетичним смаком тощо.

На жаль, досі жоден замок України ще не готовий відкрити двері своїх опочивалень перед туристами. Найближче до фази формування номерного готельного фонду "просунувся" Мукачівський замок ("Паланок") у Закарпатті. Однак і тут роботи ще вистачає. А єдиним палацом замкового типу, який приймає рекреантів, є палац графів Шенборнів у тому ж Мукачівському районі Закарпаття, переобладнаний під санаторій.

Рис. 5.6 Замок-готель Мальборк у Польщі

Ще більші перспективи має шлях музейно-анімаційного відродження найвеличніших фортифікацій держави, що є загальнонаціональним надбанням і повинні бути доступними для широких верств відвідувачів,

передусім молоді. Відбудова фортифікацій, розміщення в них експозиції, яка відтворюватиме картини минувщини й оголошення цих фортифікацій скансенами — музеями під відкритим небом — пріоритетний шлях туристичного відродження більшої частини українських замків і фортець. А пожвавленню туристичного інтересу до них має сприяти якісне інформаційно-рекламне просування та проведення різнобічних історико-театралізованих фестивалів, змагань і анімаційних шоу.

Цей інвестиційно перспективний напрям туристичного відродження українських замків проілюструємо на прикладі Судацької фортеці. Уже стало доброю традицією щоліта, у самий розпал курортного сезону, коли Південний берег "окуповують" сотні тисяч туристів, проводити у стінах Судацької фортеці міжнародний фестиваль "Лицарський замок" (рис. 5.7).

Це надзвичайно цікаве анімаційне шоу, що "занурює" його учасників і глядачів у войовниче середньовіччя. На фестиваль з'їжджаються члени клубів історичного фехтування з різних міст України, Росії, Білорусі, Молдови, Польщі. Вони привозять з собою середньовічні костюми, зброю і захисні обладунки, осадні пристрої, мушкети й гармати різних калібрів.

На час проведення фестивалю територія Судацької фортеці перетворюється на справжнє багатолюдне середньовічне місто з окремими вулицями й кварталами, а саме: вічевою площею, ярмарковим майданом, кварталом ковалів, глиномісів і кожум'як, лицарською й танцювальною вулицями, стрілецьким полем. На кожній вулиці цього міста по-своєму цікаво. Так, на ярмарковому майдані розбігаються очі від розмаїття середньовічного краму, тут туристів розважають мандрівні актори, скоморохи й блазні, пропонується спробувати себе у середньовічних азартних іграх. Можна опанувати основи майстерності у ковальському ремеслі чи гончарській справі або ж повчитися ремеслу ювеліра, зброяра чи кожум'яки. А на танцювальній вулиці кожен турист має змогу записатися у майстер-класи з народних і придворних танців XV—XVII ст. чи просто послухати виступи фольклорних гуртів з різних країн.

Рис. 5.7 Генуезька фортеця у Судаку у дні щорічного міжнародного фестивалю історичного фехтування «Лицарський замок», організованого національною Федерацією історичного фехтування і реконструкції

Фестиваль "Лицарський замок" триває 8—10 днів. Упродовж цього часу відвідувачі Судацької фортеці мають змогу побачити історичну реконструкцію середньовічної битви (бугурд) з гуркотом гармат та брязкотом сотень мечів, а також спостерігати за конкурсними герцями представників команд різних клубів історичного фехтування. Участь у

постановочній битві беруть 100—130 учасників — загони лучників і арбалетників, важко-озброєних піщів (списоносців і алебардників) і, звісно ж, лицарської кінноти з різнобарвними гербами й штандартами. Завершується битва масованим штурмом фортечних стін за участю групи досвідчених каскадерів.

Не меншою "родзинкою" фестивалю, ніж масштабний бугурд, є класичний лицарський турнір в умовах, максимально наближених до реальних, що вимагає неабиякого вміння й безстрашшя від його учасників.

Для розваги глядачів передбачені два феєричні паради всіх учасників фестивалю у важких обладунках й при повному озброєнні, показові виступи каскадерів, кавалеристів, бардів тощо, розгортаються експозиції копій найрізноманітнішої зброї й обладунків усіх часів і народів. На Стрілецькому полі кожного дня туристи мають нагоду вправлятися під орудою бувалих тренерів у володінні холодною зброєю, стрільбі з лука, арбалета, гармат, метанні сулиці, кинджалів, бойових топірців й молотів. Тут кожен турист може спробувати себе у двобої на мечах із "справжнім" лицарем чи позмагатися з друзями у кращому володінні стрілецькою зброєю.

Окремо працює квартал народних майстрів, в яких можна придбати ексклюзивний сувенір чи замовити собі холодну зброю на власне уподобання за індивідуальним ескізом. Традиційно попитом серед туристів на фестивальному ярмарку користуються похідні торбинки й інші вироби з натуральної шкіри, кераміка, прикраси середньовічних стилів, окуті металом скриньки, кинджали, підкови, плетені брилі від сонця тощо.

Насамкінець, під час фестивалю в Судацькій фортеці живе й працює спеціальна група акторів-аніматорів, які створюють у відвідувачів відчуття реальності існування середньовічного міста, відтворюють сцени середньовічного побуту, сперечаються, працюють, знайомляться з туристами й затягують їх у вир фестивальних подій.

Організатор цього масштабного анімаційного дійства — Федерація історичного фехтування і реконструкції (Київ) — відкрита для взаємовигідної співпраці щодо анімаційного "відродження" багатьох інших величних замків нашої країни. Крім уже освоєних Кам'янець-Подільської, Хотинської й Мукачівської фортець, є ще понад 30 привабливих фортифікацій Західного Поділля й Волині, які здатні "ожити" з появою у них досвідчених аніматорів з клубів історичного фехтування, а відтак — і туристів, ласих до справді цікавих історичних постановок та шоу-програм. Справа за малим — порозумінням між усіма сторонами, зацікавленими у туристичному відродженні замків і фортець України.

Україна — країна музеїв. Національній історико-культурній спадщині нашої держави можуть позаздрити чимало країн світу, і навіть серед країн Європи Україна включена у першу десятку за кількістю й багатством музейних збірок.

Географічна мережа музеїв України доволі розгалужена. Практично кожний районний центр має свій краєзнавчий музей. А визначні музейні колекції зосереджені в музеях столиці й найбільших регіональних центрів держави. Виділяються й окремі ареали найбільшого згущення музеїв національного значення — це Середнє Подніпров'я, Карпатський туристичний регіон, АР Крим.

Нижче розглянемо географічну мережу визначних музеїв нашої країни, особливу увагу приділяючи музеям названих ареалів.

Кримський півострів — унікальний за полікультурною спадщиною геоетнофеномен України. В історії й культурі цього терену залишили свій слід десятки народів від таврів і скіфів до татарів і росіян. Нині з цією спадщиною гості сонячного півострова мають нагоду знайомитися в численних музеях краю.

Музейною "столицею" Криму є місто-герой Севастополь. Його спадщина знайомить з багатотисячолітньою історією півострова від появи його перших поселенців до подій Другої світової війни.

Пам'ятник світового значення — Національний історико-археологічний музей-заповідник "Херсонес" — розташований в історичному центрі Севастополя. Під охороною держави тут перебувають залишки одного з найбагатших давньогрецьких міст-держав — Херсонесе, що проіснував майже дві тисячі років з V ст. до н. е. до XIV ст.

У заповідник входять городище, середньовічні фортеці Каламіта і Чембало та історико-археологічний музей, фонди якого нараховують близько 200 тис. предметів. Серед експонатів багато унікальних: фрагменти фрескового розпису, зразки грецької мозаїки тощо. Особливий інтерес у відвідувачів викликають руїни міста античного й візантійського періодів з його вулицями, площами й окремими спорудами; колони базиліки, монетний двір, театр III—II ст. до н. е. — єдиний античний театр, знайдений на території нашої країни. У південно-східній частині міста добре збереглися ділянки оборонних стін, вежа Зенона, ворота (IV—III ст. до н. е.).

Посеред заповідника з руїни відроджено собор на честь великого князя київського Св. Володимира. Адже саме тут, у Херсонесі, у 988 р. князь Володимир прийняв християнство, і звідси вирушив, щоб охрестити Київську Русь.

Херсонеський музей заснований у 1892 р. стараннями видатного вченого

К. К. Костюшко-Валюжанича. У 1978 р. рішенням українського уряду музей був перетворений у державний історико-археологічний заповідник, а в 1994 р. — у національний заповідник.

Севастопольська картинна галерея була створена в 1927 р., з 1965 р. це художній музей. Колекція музею нараховує понад 8 тис. творів образотворчого мистецтва. Західноєвропейське мистецтво представлене полотнами голландських, італійських, французьких і німецьких художників XVI—XIX ст. В експозиції класичного російського й українського мистецтва зібрані полотна А. Васнецова, І. Рєпіна, В. Верещагіна, В. Орловського, В. Маковського тощо.

Музей героїчної оборони і звільнення Севастополя відкритий у 1960 р. у результаті об'єднання панорами "Оборона Севастополя 1854—1855 рр." і діорами "Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року", що стали відділами музею. Пізніше були утворені й інші відділи. У фондах музею зберігається понад 80 тис. експонатів.

Севастопольська панорама — унікальне творіння батального живопису. Площа полотна — 1610 м2 (14 х 115 м). Панорама присвячена одному з найбільш значних епізодів оборони міста — відбиттю ворожого штурму бастіону Малахового кургану 6 липня 1855 р. Створив панораму французький художник Франц Рубо. А спеціальний будинок для панорами побудовано за проектом військового інженера О. І. Бнберга з участю архітектора В. А. Фельдмана.

Діорама "Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року" знаходиться на Сапун-горі і розповідає про героїчну оборону міста радянськими воїнами 51-ї і Приморської армій, які грудьми прикрили відступ основних частин із знекровленого міста. Довжина полотна — 25 м, висота — 5,5 м.

На протилежному східному боці півострова розташоване місто, яке в античні часи століттями змагалося з Херсонесом за домінування у Північному Причорномор'ї, а нині суперничає з Севастополем за багатством музейної спадщини. Це Керч, що виросла на руїнах Пантікапея — античного поліса-столиці Боспорського царства (V ст. до н. е. — X ст.).

Історичний центр Керчі — державний історико-культурний заповідник й міжнародний туристичний центр — включає в себе музейну й антично-містобудівну спадщину. Сюди входять Історико-археологічний музей, Музей історії оборони Аджимушкайських каменоломень, Картинна галерея й Музей історії Ельтигенського десанту.

Керченський історико-археологічний музей — один з найстарших музеїв нашої країни. Він створений у 1826 р. як Музей старожитностей. Його експонатами стали археологічні знахідки, отримані з початком археологічних

розкопок античного Пантікапея у 1816 р. французом Полем Доброксом. На горі Мітридат для музею був побудований спеціальний будинок, що відтворював афінський храм Тезея (зруйнований під час Кримської війни при бомбардуванні міста англійськими кораблями).

При розкопці некрополів і надмогильних курганів столиці Боспорського царства, яка за розкішшю суперничала з Афінами й Олександрією Єгипетською, тут на початку XX ст. було знайдено безліч прекрасних художніх виробів з дорогоцінних металів, зокрема із золота. Усі вони були вивезені в Петербург і нині зберігаються в Ермітажі. А в Керченському музеї залишилися лише речі, які було складно перевозити. До того ж, решту найцінніших експонатів Музею старожитностей англійці, які захопили Керч, вивезли в Лондон, у Британський музей. Повернення цієї безцінної національної спадщини назад у Крим нині є доволі складною проблемою міжнародної політики нашої країни.

Зараз фонди Керченського історико-археологічного музею нараховують понад 130 тис. предметів. Серед них окремо виділимо без перебільшення унікальну в античній спадщині Європи колекцію лапідарних пам'ятників світового значення, що нараховує близько 2 тис кам'яних стел і надгробків.

Гора Мітридат — символ Керчі. Тут знаходяться руїни античного Пантікапея. На вершину гори ведуть Великі Мітридатові сходи, що нараховують понад 400 сходин. Гору названо на честь понтійського царя Мітридата VI Евпатора (132—63 рр. до н. е.), який вів завзяту багаторічну боротьбу з Римом, намагаючись розтрощити могутню імперію, але зрештою був розгромлений сам.

Переможений Мітридат довідався про змову, на чолі якої стояв його син Фарнак, і тут, на горі, у гордій самотності прийняв отруту, не бажаючи потрапити до рук римлян. Але отрута не подіяла, і тоді повалений цар наказав начальнику особистої охорони заколоти його. Відбулося це в 63 р. до н. е. Римський політик і письменник Цицерон, довідавшись про загибель Мітридата VI, назвав його "найвеличнішим з володарів, з якими Рим вів коли-небудь війни".

На весь світ прославили Керч кургани-поховання боспорських царів і скіфських вождів. Ці пам'ятки еквівалентні Долині пірамід древнього Єгипте. Найвеличнішим серед античних поховань є Царський курган, що знаходиться за 5 км від Керчі у с. Аршинцево. Усипальниця одного з боспорських царів, побудована в IV ст. до н. е., визнана шедевром античного зодчества. Висота кургану становить 18 м, периметр при основі — 250 м. Углиб кургану до підземного склепу, де знаходилася гробниця царя, веде кам'яний коридор-дромос (його первісна довжина становила 36 м, теперішня — 20 м). На думку

археологів, тут було поховано наймогутнішого з боспорських царів — Левконаї (389—349 рр. до н. е.). Саме поховання було розграбоване ще в давнину (сарматами або готами). Нині тут експонуються пам'ятки античної епіграфіки, навічно викарбувані на кам'яних плитах, та колекція античних саркофагів (лапідарій).

Мелек-Чесменський курган за архітектурою схожий на Царський, але поступається йому за величиною. У ньому виявлене поховання знатного боспорця, що відноситься до IV чи Піст, до н. е.

Для туристів відкритий ще один всесвітньо відомий античний пам'ятник — склеп богині Деметри. Унікальну цінність становить, насамперед, розпис склепу з зображенням Деметри — грецької богині родючості й землеробства. На стінах склепу збереглися також зображення фігур Гермеса — заступника мандрівників, Плутона — володаря царства мертвих, німфи Каліпсо.

Неабияку художню цінність має мистецька спадщина Феодосії — міста, давнішого і за Пантікапей, і за Херсонес, яке заснували ще древні кіммерійці і таври (тоді воно називалося Ардабра) й у 529 р. до н. е. розбудували мілетські колоністи.

Феодосійська картинна галерея імені І. К.Айвазовського володіє найбільшою колекцією полотен видатного художника-мариніста. Вона експонується у будинку, який в 1845 р. І. Айвазовський побудував своїм коштом і подарував місту. Його заповіт написаний на меморіальній дошці: "Моє щире бажання, щоб будинок моєї картинної галереї в місті Феодосії з усіма його картинами, статуями й іншими творами мистецтва, що знаходяться в цій галереї, складали повну власність міста Феодосії, і в пам'ять про мене, Айвазовського, заповідаю місту Феодосії, моєму рідному місту". У фондах галереї є також полотна

М. А. Волошина, К. Б. Богаєвського, Л. Ф. Лагоріо, А. І. Куїнджі й інших художників.

Літературно-меморіальний музей А. С. Гріна відкрито в будинку, інтер'єр якого нагадує фантастичний корабель. Його експозиція знайомить з особистими речами, документами й рукописами письменника.

Державний музей дельтапланеризму і парапланеризму — унікальний у своєму роді музей, що знайомить з історією світового й російського повітроплавання і першими літальними апаратами XIX — початку XX ст.

На півдорозі морем із Севастополя до Керчі лежить курортна столиця Криму — Ялта. Вона не менш відома своїми музеями.

Ялтинський історичний музей знаходиться на пагорбі Дар-сан, куди з набережної веде канатна дорога. Тут розгорнута експозиція "Таврика — античність і середньовіччя", що знайомить із археологічними знахідками з

розкопок перевалу Гурзуфська сідловина (в античну добу тут знаходився храм-скарбниця таврської богині Діви, якій таври приносили у пожертву все найкоштовніше з розбитих грецьких галер). Окрасою музею є нумізматична колекція античних і середньовічних монет, античне скло, срібні і бронзові статуетки богів грецького пантеону.

Музей природи Ялтинського гірсько-лісового заповідника на Грушевій галявині в околиці Ялти розповідає про біотичне багатство Кримських гір. А музей "Галявини Казок" знайомить із скульптурною колекцією персонажів світових казок.

Однак, найбільшою популярністю серед гостей півострова користуються палаци-музеї Південного берега Криму: Лівадійський, Масандрівський й Алупкинський.

Експонати Масандрівського палацу знайомлять з курортим побутом російського імпратора Олександра III.

Білокам'яний Лівадійський палац є літньою резиденцією останнього російського імператора Миколи II, він перебудований у 1910 р. архітектором М. Красновим на місці викупленого палацу українського магната Потоцького. Експозиція палацу знайомить з побутом імператора і його родини, а також розповідає про хід історичної Ялтинської конференції Сталіна, Рузвельта і Черчілля про повоєнне облаштування Європи й домовленість про створення Організації Об'єднаних Націй.

Алупкинський палац належав графу Воронцову — генерал-губернатору Новоросії (до її складу входив весь південь України, включаючи Крим) (рис. 5.8). Проект палацу виконав англійський архітектор Едуард Блор. Алупкинський палац побудований із блоків сіро-зеленого діабазу. Кожен його корпус нагадує визначену епоху в англійській архітектурі — від веж феодального замка XIV—XV ст. з їхніми оборонними стінами до вишуканого будинку головного корпусу, побудованого в єлизаветинському стилі. Тому у його відвідувачів створюється враження, наче палац будувався не в XIX ст., а протягом багатьох сторіч. Такого динамізму в часі, відбитого в архітектурі, більше ніде не існує у світовому зодчестві. Найрозкішніший південний фасад палацу нагадує портал мечеті Джамі Масджид у Делі, його прикрашають напис арабською мовою "Немає переможця, окрім Аллаха" та мармурові леви, привезені з Італії.

Рис.5.8 Державний палацо-парковий музей-заповідник в Алупці Воронцовський палац

Усередині приміщення розгорнута музейна експозиція, що знайомить з англійськими меблями, бронзовими скульптурами і портретним живописом першої половини XIX ст. Працівники музею постаралися відтворити інтер'єри Ситцевої кімнати, Китайського кабінету, Блакитної вітальні, Парадної їдальні. Колекція західноєвропейського живопису XV—XVIII ст. знаходиться в більярдній. У Зимовому саду палацу серед зелені розміщені декоративні мармурові скульптури роботи видатних італійських і російських ваятелів.

Палац оточує Алупкинський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва площею 40 га, спроектований німецьким інженером-садівником Карлом Кебахом. У парку нараховується близько 200 екзотичних деревно-чагарникових видів, різновидів і садових форм. Тут акліматизовано безліч рослин з країн Середземномор'я, Північної і Південної Америки, Східної Азії. Тут завжди панують прохолода і тиша, що порушується лише дзюрчанням численних струмків і шумом невеликих водоспадів. У "Бахчисарайському дворику" парку, в альтанці, повитій гліцинією, можна побачити "Фонтан сліз" — копію славнозвісного Бахчисарайського фонтану. А на нижній терасі перед палацом знаходиться "Фонтан амурів" італійської роботи XVI ст., виконаний у вигляді барельєфа з дельфінами й амурами.

На південній окраїні Алупкинського парку на березі моря розташований

"Чайний будиночок", побудований у стилі класицизму в 1834 р. архітектором Ф. Зльсоном. У цьому павільйоні періодично влаштовуються виставки робіт кримських художників.

Музейною столицею Півдня України є Одеса. Тут функціонують такі музеї: археологічний НАН України, обласний краєзнавчий, обласний художній, західного і східного мистецтва, Муніципальний музей приватних колекцій імені А. Блещунова, державний літературний, літературно-меморіальний музей О. Пушкіна, Воєнно-історичний та морського флота України, Меморіал героїчної оборони Одеси тощо, а на території області — Білгород-Дністровський краєзнавчий, Ізмаїльський краєзнавчий музей Придунав'я, Ізмаїльська художня галерея та Діорама "Штурм Ізмаїла", Белградський історико-етнографічний музей, Ананьївський історико-художній, Іллічівський витончених мистецтв та ін.

Одеський археологічний музей НАН України — найстаріший в країні, заснований ще в 1825 р. Розвитку музею сприяло засноване у 1839 р. Одеське товариство історії та старожитностей, яке мало право здійснювати розкопки на півдні імперії.

Фонди музею налічують понад 160 тис. експонатів, серед яких — колекції пам'яток степових культур доби міді, бронзи, заліза та багатої античної спадщини грецьких колоній Північного Причорномор'я, колекції предметів Древнього Єгипту, Древньої Греції та Римської імперії, нумізматичні колекції (50 тис. монет) тощо.

Славу музеєві принесла унікальна збірка предметів з Єгипту доби фараонів, представлена дерев'яними й кам'яними саркофагами, погребальним інвентарем, фрагментами папірусів з ієрогліфічними текстами. Окрасою музею є коштовні прикраси зі скіфських, сарматських поховань, поховань хазарів, печенігів і половців, вироби антів черняхівської культури та слов'ян V—XIII ст., античні грецькі і римські, середньовічні візантійські монети і давньоруські гривні й монета-злотник князя Володимира Великого тощо. А кращі зразки античної скульптури, знайдені на території України, експонуються у вестибюлі палацу-музею.

Одеський державний історико-краєзнавчий музей відкрито в 1944 р. у колишньому палаці О. Я. Новікова — пам'ятнику архітектури 1876 р. з внутрішнім двориком-парком із витонченим фонтаном "Грот" (архітектор Ф. Гонсіоровський). Експозиція музею складається з документів з історії міста і краю, предметів прикладного й образотворчого мистецтва, колекцій грошових знаків і зброї XVП—XIX ст., українських першодруків — Острозької Біблії (1581р.) і Требника (1606 р.), Універсалів УНР, її грошових знаків, фотографій першого Президента України М. Грушевського, а також

керівників Центральної Ради В. Винниченка і С. Петлюри, законодавчих актів, герба і прапора Української держави гетьмана П. Скоропадського, історичних матеріалів періоду Директорії (маніфести, військові знаки відмінності, зразок паспорта громадянина Української Народної Республіки та ін.) й ранніх етапів історії УРСР тощо.

Особливу увагу в Одеському краєзнавчому музеї привертає копія (1839 р.) козацької ікони "Покрова Пресвятої Богородиці", де зображено козацьких опікунів — Богородицю, Св. Миколая й Архістратига Михаїла, а також схилених у молитві запорожців на чолі з останнім кошовим отаманом Калнишевським, які моляться про врятування Запорізької Січі від ліквідації Катериною II.

Одеський художній музей відкритий у 1899 р. у палаці — пам'ятнику архітектури початку XIX ст. — зі штучним підземним гротом, що імітував природну печеру зі штучним водоспадом (нині грот доступний для відвідування). Першою власницею цього романтичного палацу була графиня О. С. Потоцька. Художній музей володіє кращою в державі колекцією (понад 10 тис. предметів) українського й російського образотворчого мистецтва XVI—XX ст. (живопис, графіка, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво, іконопис). Експозиція розміщена в 26 залах на двох поверхах. Вона побудована в історико-хронологічній послідовності. Окрасою експозиції є великі полотна художників Петербурзької академії мистецтв.

Одеський державний літературний музей відкрито в 1977 р. у колишньому палаці князя Д. І. Гагаріна — пам'ятнику архітектури середини XIX ст. у стилі еклектики, тобто художнього поєднання кращих елементів бароко, класицизму й ампіру (архітектор Людвіг Оттон). Експозиція музею розміщена в 20 залах і складається з рукописів, книг, фотографій та особистих речей письменників. Відкритий також меморіальний Золотий зал у розкішному бароковому стилі, що був "серцем" мистецького життя Одеси XIX — початку XX ст.

Муніципальний музей приватних колекцій імені О. В. Влещу нова відкрито після того, як власник у 1989 р. подарував місту свою розкішну колекцію. Кожен зал цього музею розповідає про духовну та матеріальну культуру різних країн і народів. Зокрема, зал "Україна" знайомить з вишиваними національними костюмами українців, кролевецькими рушниками, виробами з бісеру і дерева, розписною керамікою з Опішні й Косова, колекцією писанок та народних полотняних ікон XIX ст. А в залі "Російська старовина" зібрані предмети побуту одеситів XIX — початку XX ст.

Зал "Західна Європа" репрезентований порцеляною першої половини

XVIII ст. з Відня і Берліна, фаянсовими виробами з Голландії й Англії, художнім склом з Італії і Німеччини, колекцією мініатюрних портретів, ювелірними виробами тощо.

Зал "Мусульманський Схід" представлений іранськими, туркменськими, афганськими килимами XVIII—XIX ст., срібними поясами, бронзовими глеками, пишно прикрашеними піхвами кинджалів, кінською збруєю, срібними прикрасами з бірюзовими і сердоліковими вставками.

Зал "Буддійський Схід" присвячений культурі Китаю, Японії, Монголії, Тибету, тут виставлені статуетки Будди і предмети ритуального призначення, рідкісні ієрогліфічні сувої, порцеляна, лакові вироби, різьблення зі слонової кістки, флакони для нюхального тютюну, емалеві вази Сходу. Натомість, зал "Християнство" знайомить з предметами православного культу, серед яких чільне місце займають старообрядницькі ікони,

У навчальній літературі з туризму мало уваги приділяється музейній спадщині східного регіону України. Тим не менше, тут зосереджені цікаві об'єкти, включені у мережу сучасних туристичних маршрутів краєм.

Героїчне минуле Донецької землі здатні репрезентувати туристично атракційні козацькі музеї під відкритим небом. Зокрема, зусиллями осередку Донського козацтва в Новоазовському районі відкрито Музей-дворище історії Приазовського козацтва. На стадії реалізації туристичний проект зі створення на базі легендарної Савур-могили, де свого часу був форпост Запорізької Січі, Музею козацького побуту під відкритим небом, а також — проект організації історико-культурного меморіального комплексу "Козацька пристань" на місці старовинної козацької фортеці в Райгородку Слов'янського району поряд з НПП "Святі гори".

Найбагатшим музеєм Середнього Подніпров'я є Дніпропетровський історичний музей імені Д. Яворницького. Скажімо, тут зібрана найбільша в Україні колекція кам'яних статуй (85 експонатів) від стел доби міді (III тис. до н. е.) до половецьких "кам'яних баб".

Експозиція історичного музею побудована за тематично-хронологічним принципом. Зал археології знайомить з пам'ятками дописемної древньої історії степової України від палеоліту до доби Київської Русі. Раритетом виставки є Керносовський ідол — скульптура верховного божества-воїна — Індри— індоорійських племен степової України середини III тис. до н. е. Його зображення (як і Збруцького ідола) ввійшло у всі світові підручники зі стародавньої історії Східної Європи. Вражає багатством скіфська колекція (VI—IV ст. до н. е.): п'ять кам'яних статуй божеств, мечі, кинджали, навершя стріл, дротиків, сулиць, елементи кінської збруї, прикраси у "звіриному стилі". Унікальною є колекція інвентарю зі срібла і золота (чаші, пластини,

прикраси, зброя і збруя) з поховань вождів кочових угрів (угорців) IX ст. (ще до їх переходу зі степового Лівобережжя через Карпати на свою сучасну батьківщину).

Ще багатша експозиція залу "Історія запорізького козацтва", значна частина експонатів якого зібрана Д. І. Яворницьким і А. Н. Полем. Уявлення про Запорізьку Січ (а на території Дніпропетровщини знаходилися п'ять з восьми козацьких січей) дає її макет. Його уважний розгляд не залишає у відвідувача сумніву у типологічній ідентичності устрою козацької січі будові трипільського протоміста — така ж концентрична будова, що сходиться вписаними колами будівель до центрального вічевого майдану. А будова похідного табору дивовижним чином перегукується з описами таборів скіфів, залишених Геродотом й іншими античними авторами.

У залі експонуються предмети озброєння й побуту запорізького козацтва: військовий барабан, гармати, мортири, гаківниці, шаблі і кинджали, кремінні рушниці і пістолі, збруя; жупан, шаровари, кунтуш з відкидними рукавами, шовкові пояси, дзеркало, каламари (чорнильниці); Апостол (1574 р.) і Острозька Біблія (1581 р.) — перші друковані книги, видані в Україні першодрукарем Іваном Федоровим, Євангеліє 1735 р. тощо. Представлені портрети XIX ст. українських гетьманів Данила Апостола, Павла Полуботка, а також Богдана Хмельницького (XVIII ст.) і легендарного Козака-Мамая.

Історичні й етнографічні предмети інших залів музею знайомлять з перипетіями російсько-турецьких воєн XVIII ст. та характером землеробського, містобудівного й індустріального освоєння краю після його приєднання до Російської імперії. Значна частина експозиції присвячена висвітленню драматичних подій Першої світової війни, державоборчих змагань українського народу у 1917—1922 рр., голодомору й сталінських репресій та Другої світової війни.

Визнаним осередком національної музейної спадщини є Запорізький край. Серед його краєзнавчих музеїв згадаємо музеї Бердянська, Мелітополя, Приморська, Гуляйполя, Токмака, Вільнянська, Горіхова, Пологи, смт Михайлівни, смт Приазовське, с. Гусарка; серед художніх — Запорізький, Бердянський й Енергодарський музеї.

А найвидатнішими музеями цього козацького краю є Національний заповідник "Хортиця", історико-археологічний музей-заповідник "Кам'яна могила", Запорізький обласний краєзнавчий музей і Кам'янко-Дніпровський історико-археологічний музей.

У заповіднику "Кам'яна могила" державою охороняються унікальні пам'ятки V—II тис. до н. е., пов'язані з етно- й культурогенезом племен індоєвропейської спільноти. Археологічний музей у Кам'янці-Дніпровській

знайомить з пам'ятками найбагатшого міста-фортеці пізньої Скіфії, її імовірною столицею, нанесеною на карти й описаною античним географом Птолемеєм.

Музей історії запорізького козацтва Національного заповідника "Хортиця", незважаючи на 20-річний тоталітарний тиск і цькування його першозасновників, відкрив свої двері для відвідувачів у 1983 р., але лише з 1988 р. на хвилі національного відродження його вдалося перепрофілювати на суто козацький, звільнивши половину виставкових площ від революційно-ідеологічних експонатів радянської доби.

Острів Хортиця — це національна святиня України на рівні з Софійським собором та Києво-Печерською лаврою. Це кам'яний літопис нашої багатотисячолітньої історії, де збереглися індоорійські поховання доби міді-бронзи, скіфська фортеця на Совутиній скелі, пам'ятки ранньослов'янської і давньоруської доби. Про значення цього острова для українців першим згадує ще в X ст. візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний (хресний батько княгині Ольги) у своїй книзі "Про управління імперією", де оповідається, що після подолання важких порогів руси зупиняються на перепочинок на священному острові Святого Григорія (Юр-Хорс) і там під величезним дубом вшановують жертвоприношеннями своїх божеств.

У середині XVI ст. князь Дмитро Вишневецький побудував на острові Мала Хортиця першу дерев'яну фортецю-січ, звідки неодноразово водив козаків у походи проти татар і турків. З Хортицею пов'язані імена Северина Наливайка, Криштофа Косинського, Івана Сулими. Під час морських походів проти Туреччини на Хортиці певний час з козацьким військом перебував Петро Конашевич-Сагайдачний, свідченнями чого залишилися народні назви окремих місць острова: урочище Сагайдачного, "ліжко і колиска Сагайдачного" (на Середній Скелі), вал Сагайдачного, Січові ворота. Нині на території національного заповідника працює кінний етнографічний театр "Запорізька січ", проводяться всеукраїнські змагання з козацького рукопашного бою, фестивалі до Дня українського козацтва та Шевченківських днів, народні гуляння у традиційні свята України річного календарного циклу (Купала, Покрови, Спаса, Різдво, Старий новий рік, Коструба, Русалчин Великдень, Трійця тощо).

Експозицію хортицького Музею історії запорізького козацтва складають такі розділи: "Запорізький край у найдавніші часи", "Запоріжжя в період Київської Русі", "Запоріжжя в козацькі часи", "Заселення Запорізького краю в кінці XVIII— XX ст.", е чотири діорами (у тому числі "Битва київського князя Святослава" та "Військова рада на Січі").

До найбільш цінних зібрань музейних фондів належать: морська козацька чайка першої половини XVIII ст. довжиною понад 17,5 м; колекція кам'яної скульптури доби бронзи, античності й середньовіччя; колекція предметів віри православної: вбрання священиків, церковне начиння (потири, підсвічники, натільні хрести та іконки, надбанні хрести XII—XIX ст.), козацькі надгробні хрести; колекція іконопису XVIII — початку XX ст.; колекція стародруків XVII—XVIII ст.; колекція козацької зброї XVII—XVIII ст. (порохівниці, шаблі, ятагани, гармати, рушниці, пищалі, кам'яні гарматні ядра, вістря списів); колекція одягу XVIII — початку XX ст.; колекція монет XVI—XX ст. тощо.

На початку XXI ст. на території Національного заповідника "Хортиця" започатковано реалізацію анімаційно-туристичного проекту будівництва історико-культурного скансена "Запорізька Січ", що складатиметься з внутрішнього Кошу, оточеного земляним валом, ровом та засікою, та торгово-ремісничого Передмістя.

Дуже багатий унікальними музейними колекціями Слобожанський край, що включає в себе Полтавську, Сумську й Харківську області.

Найціннішу етнокультурну спадщину Слобідської України репрезентують краєзнавчі музеї Полтавщини: Полтавський обласний, Диканьський, Миргородський, Кременчуцький, Лубенський, Лохвицький, а також Чорнухинський музей Г. Сковороди, полтавські літературно-меморіальні музеї Панаса Мирного й І. Котляревського, державний музей-заповідник М. Гоголя в с. Гоголеве Шишацького району та Великосорочинський літературно-меморіальний музей М. Гоголя у Великих Сорочинцях Миргородського району, літературний музей родини Драгоманових у Гадячі тощо. Прославили Полтавський край державний історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви", національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні й Полтавський художній музей.

"Намисто" музеїв Сумщини репрезентують такі осередки краєзнавства: Сумський обласний, Глухівський, Роменський, Лебединський, Конотопський, Охтирський, Шосткинський, а також обласний художній музей імені М. Онацького й музей А. Чехова у Сумах. А туристично-музейною візитівкою краю став Державний історико-культурний заповідник у Путивлі, оспіваному у "Слові о полку Ігоревім". Уперше в літописах Путивль згадується в 1146 р. як вотчина новгород-сіверських князів Ольговичів. Осередком заповідника є археологічна експозиція давньоруського періоду місцевого краєзнавчого музею.

Харківщина — це край, який є визнаним родоначальником організації

музейної справи в Україні. Сьогодні експозиційну спадщину Харківщини представляють краєзнавчі музеї в Ізюмі, Змієві, Барвінковому, Богодухові, Люботині, Червонограді, 30-лочеві, Первомайську, Лозові, Валці, Балаклеї, Чугуєві й Куп'янську.

Етнографічним осередком Слобожанщини стали сільські музеї-заповідники Золочівського району, а саме Етнографічний музей "Українська Слобода" у Писарівці, де зібрано кращі зразки народної архітектури й побуту Слобідського краю, та Літературно-меморіальний музей видатного народного мислителя Григорія Сковороди у Сковородинівці. А прадавню історію Харківщини висвітлює історико-археологічний музей-заповідник "Верхній Салтов" у Верхньому Салтові, створений на місці залишків могутнього міста-фортеці епохи Руського каганату (УП—IX ст.), створеного аланами-русами й місцевим слов'янським населенням верхів'їв Сіверського Дінця й Дону.

Харків — це східноукраїнська музейна "столиця" України. Тут знаходяться Історичний музей, Художній музей і його філія — Музей народного мистецтва Слобожанщини, Художня галерея, Літературний музей, Музей природи Харківського національного університету тощо.

Лідером за експозиційним багатством музеїв Середнього Подніпров'я є невелика Черкаська область. Це осередок розквіту Трипільської культури з її велетенськими землеробськими протомістами (V—Ш тис. до н. е.) та індоєвропейських культур епохи бронзи, терен етногенезу праслов'янської й ранньослов'янської культур, територія, на якій сформувалися царство скі-фів-орачів (VII—III ст. до н. е.) та Антське царство (Ш—V ст.), зі система богатирських застав Київської Русі X ст., де зародився національно-визвольний козацький рух й увінчалися славою перші гетьманські столиці України, зрештою край, що подарував українському народові його духовного подвижника Тараса Григоровича Шевченка.

Серед кращих музеїв області назвемо: Музей "Кобзаря" Т.Г.Шевченко в Черкасах, Черкаський обласний художній, Державний історико-культурний заповідник в Кам'янці, Чигиринський краєзнавчий, Уманський краєзнавчий, Чорнобаївський краєзнавчий, Драбівський краєзнавчий, Городищенський краєзнавчий, Звенигородський краєзнавчий, Золотонішський краєзнавчий, Катеринопільський краєзнавчий, Монастирищенський краєзнавчий, Смілянський краєзнавчий, Канівський музей народного декоративного мистецтва, Стецівський етнографічний, Ватутинський історичний, Лисянський історичний, Жашківський історичний, Літературно-меморіальний музей Василя Симоненка у Черкасах, Стеблівський літературно-меморіальний музей Івана Нечуя-Левицького, Городищенський

літературно-меморіальний музей письменика Івана Ле, Кам'янський літературно-меморіальний музей О. Пушкіна і П. Чайковського, Меморіальний будинок-музей Л. П. Симиренко, Музей історії села Старосілля, Уманська картинна галерея тощо.

Міжнародною туристичною славою Черкащина завдячує таким славнозвісним центрам туристичного притягання, як Державний історико-культурний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка" в с. Шевченкове, Шевченківський національний заповідник "Тарасова гора" в Каневі, Канівський історичний музей, Національний історико-культурний заповідник "Чигирин", Черкаський обласний краєзнавчий музей, Суботівський етнографічний музей, Тал ьнівський музей історії хліборобства, Державний історико-культурний заповідник "Трахтемирів" у Григорівці, Державний історико-культурний заповідник у Корсуні-Шевченкові.

Державний історико-культурний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка" створений у 1992 р. на площі 27 га. Під охороною заповідника перебувають пам'ятки, пов'язані з життям і творчою діяльністю Т. Г. Шевченка, зокрема могили батьків поета, хата дяка, садиба Бнгельгардта в с. Будище тощо. Ядром заповідника є Моринці, в якому народився Тарас Шевченко, та Кирилівка, в якому пройшли його дитячі літа. В обох селах створені меморіальні музеї.

Шевченківський національний заповідник "Тарасова гора" в Каневі створено на місці, де, згідно із заповітом, було поховано подвижника українського народу. Відтоді це місце — центр національно-патріотичного паломництва українців з усіх куточків нашої держави та інших країн світу. На вершині Тарасової гори відкрито Літературно-меморіальний музей Т. Шевченка, фонди якого нараховують 17 тис. експонатів.

Музей "Кобзаря" Т.Г.Шевченка в Черкасах — це єдиний у світі музей однієї книги. Відкрито його в 1989 р. у меморіальному будинку, в якому з 18 до 22 липня 1869 р. жив у родині Цибульських Т. Г. Шевченко. Тут можна побачити всі видання "Кобзаря" та ілюстрації до них, а також "Кобзарі" у перекладах на мови народів світу. Гордістю музею є раритетне перше видання "Кобзаря" в Петербурзі в 1840 р. У фондах музею зберігаються великі колекції шевченківських листівок, значків, медалей тощо, з яких періодично комплектуються тематичні виставки.

Національний історико-культурний заповідник "Чигирин" створений у 1989 р. на площі 1160 га. Під охороною заповідника перебувають пам'ятки історії і культури, пов'язані з національно-визвольною боротьбою українського народу в XVII ст., серед них — усипальниця Богдана Хмельницького в Іллінській церкві в Суботові, Богданова гора в Чигирині та

урочище Холодний Яр, в якому знаходиться Мотронінський монастир (заснований у 1568 р.), Мотронінське городище скіфів-орачів та інші пам'ятки археології. У ХУЛІ ст. козацькі онуки, очолені М. Залізняком, освячували ножі в Холодному Яру для праведної боротьби за свою свободу проти покріпачення — цей народний рух увійшов в історію під назвою "Коліївщина" (ножі-колії, якими українці зазвичай колють свиней) й після ретельних досліджень творчо відображений Т. Шевченком у поезіях "Холодний Яр" та "Гайдамаки". У 1992 р. в Холодному Яру встановлено меморіальний знак УНР на місці головного штабу армії Української Народної Республіки. У складі заповідника відкрито музей Б. Хмельницького в Чигирині та три краєзнавчі музеї.

Тальнівський музей історії хліборобства знайомить з семитисячолітньою історією розвитку землеробської цивілізації у Середньому Подніпров'ї. На околицях м. Тальне археологами виявлене гігантське поселення найдавніших хліборобів трипільської культури IV тис. до н. е. Пам'ятки цієї землеробської цивілізації, що передувала єгипетській державі фараонів, експонуються у виставкових залах музею (можливо, колись таки знайдуться інвестори, щоб відродити це унікальне трипільське протоміcто у формі археологічно-анімаційного скансена). Також археологами в околицях міста досліджено її доісторичних курганів, облямованих ритуальними колами з валунів, у яких поховані привідці племен індоарійської спільноти бронзової епохи (II тис.до н.е.), поселеняя скіфів-орачів і ранньослав'янських землеробів. Ці знахідки також поповнили експозицію музею історії хліборобства на українських землях

Державний історикокультурний заповідник "Трахтемирів" у Григорівці створений у 1994 р. на площі 4582 га. Під охороною заповідника перебувають унікальні пам'ятки археології, історії та природи. Серед них: укріплене Трахтемирівське городище праслов'ян (скіфів-орачів), залишки храмів літописного За-рубського монастиря, багатошарове поселення на горі Городки, козацький цвинтар у Трахтемирові, пам'ятки природи - Канівські дислокації, заповідні урочища, Рожена криниця.

Корсунь-Шевченківський історикокультурний заповідник створений у 1994 р. на площі 109 га. Під охороною заповідника перебувають пам'ятки історії, культури та природи державно го значення, серед них - палацовий комплекс князів Лопухіних(палац, брама- Швейцарський будинок, Корсунський парк). У складі заповідника діють 5 музеїв, у тому числі літературно-меморіальний музей І. С. Нечуя-Левицького.

Черкаський художній музей відкритий у 1992 р. Основу його експозиції склали експропрійовані більшовиками приватні колекції графа Бобринського

та князів Лопухіних і Білокопито-вих. Експозицію поділено на два відділи: декоративно-прикладного й образотворчого мистецтва.

У першому відділі представлені шедеври стародавньої української вишивки, виконаної різноманітними способами (хрестиком, гладдю, вирізанням тощо), вишивання й гаптування. Не менш вражає мистецьке розмаїття української кераміки, виготовленої народними гончарами краю. Шедеври народної орна-менталістики й декоративного розпису, зібрані в Черкаському художньому музеї, справді вражають розмаїттям барв, сюжетів і композиційних рішень.

У другому відділі експозиції представлений український іконопис XVII-XIX ст., пейзажі XVIII ст. італійського художника Джузеппе Дзаіса, портретний живопис XVIII - початку XX ст. з приватних збірок українських колекціонерів добільшовицького періоду, понад 100 картин, фресок і замальовок черкаської художниці О. Т. Павленко, колекція графіки й картин інших майстрів пензля сучасності (Д. Г. Нарбута, В. І. Клименко, П. Д. Козина, 1.1. Бондаря, В. Ф. Никанорова, В. А. Афоніна, В. В. Полтавця тощо).

Серед музеїв Кіровоградщини зупинимося на описі Державного музею-заповідника І. К. Тобілевіча "Хутір Надія", включеного у національну мережу туристичних маршрутів Україною.

"Хутір Надія" - оселя українського драматурга зі світовим ім'ям Івана Тобілевича (псевдонім - Карпенко-Карий). Хутір названо на честь його дружини - Надії Тарковської. Тут драматург створив 11 п'єс. Свого часу на хуторі подовгу гостювали корифеї українського театру М. Садовський, П. Саксаганський, М. Садовська-Барилотті й ін. До наших днів збереглися Батькова хата і Стара чумацька криниця.

У 1970 р., під час святкування 125-річчя з дня народження І. Тобілевича, у "Хуторі Надія" започатковано щорічний фестиваль театрального мистецтва "Вересневі самоцвіти", що з 1990 р. набув статусу Всеукраїнського.

Багатющою музейною спадщиною хизується Поділля - край збіжжя, молока й меду, за панування в якому століттями точилися криваві війни подолян зі скіфами, сарматами, готами, булгарами, хозарами, печенігами, половцями, татарами, литвинами, волохами, поляками, турками й росіянами.

Серед кращих музеїв Вінничини згадаємо: Вінницький обласний краєзнавчий, Вінницький обласний художній, Могилів-Подільський краєзнавчий, Тиврівський краєзнавчий, Барський народний історико-краєзнавчий, Бершадський краєзнавчий, Піщанський краєзнавчий, Тульчинський краєзнавчий, Літинський краєзнавчий, Оратівський краєзнавчий, Ободівський краєзнавчий, Музей гончарного мистецтва братів

Герасименків (Гайсинський район, Новоселівка), Державний музей фольклориста-етнографа Г. Т. Танцюри (Гайсин), Вінницький національний музей-садибу М. Пирогова, Вінницький літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського тощо.

Вінницький обласний краєзнавчий музей знаходиться у найдавнішому архітектурно-оборонному ансамблі міста, що має назву "Мури" - колишньому єзуїтському колегіумі XVII ст., обнесеному високим муром з баштами та бійницями. Тут зібрано безліч унікальних археологічних пам'яток від епохи появи людини на терені Поділля й виникнення тут першої ранньоземлеробської Буго-Дністровської культури V тис. до н. є. до подій Другої світової війни й новітньої історії краю. Експозиційними "перлинами" є багатюща колекція скульптури, розписової орнамента-лістики, сакральної й ужиткової кераміки Трипільської культури IV тис. до н. е., розкішна колекція індоорійських (XIV-IX ст. до н. є.) і сарматських (I ст.) золотих прикрас з бурштином та іншими коштовними каменями, скарби монет XVI-XVII ст., колекція мінералів доктора мінералогічних наук А. І. Проскурка. У музеї відтворено інтер'єр селянської хати й зібрано зразки традиційного одягу подолян XIX ст. Раритетні документи середньовіччя й козацької доби зберігаються тут таки у фондах обласного архіву.

Вінницький обласний художній музей також розташований на території архітектурного комплексу "Мури" XVII ст. Музей засновано в 1919 р. Основу експозиції склала багатюща колекція художніх цінностей з Немирівського палацу княгині М. Г. Щер-батової (з роду Потоцьких), зокрема, полотна художників Західної й Центральної Європи XVII-XIX ст. Нині його фонди нараховують 7315 експонатів XVII-XX ст.

У картинній галереї музею експонуються твори художників: Т. Ромбоутса, Ф. Воувермана, Е. Бертьє, М. Баччіареллі, Ж. Лампі Старшого, Р. ІПустера, Б. Роде, А. Шрейєра, Л. Майє, О. Фромме-ля, О. Росліна, М. Квадаля, Г. Кюгельгена, Я. Мізевича, І. Ясинського, П. Стахевича, В. Смоковського, Л. Горовиця, Ю. Сімлера, Т. Гольпайна, І. Рєпіна, В. Поленова, К. Брюллова, К. Савиць-кого, І. Козакова, І. Світлицького, Є. Буковецького, А. Кайгоро-дова, П. Нілуса, О. Новаківського, В. Орловського, А. Маневича, Г. Головкова та інших митців. Вагому частину збірки музею складає колекція графіки XVIII-XX ст.

Окрасою Вінницького художнього музею є унікальна колекція італійської майоліки XVII ст., вироби порцелянових заводів Західної Європи, України та Росії XVII-XX ст., скульптура, старовинні меблі, багата колекція народного декоративно-ужиткового мистецтва (вишивка, ткацтво, кераміка, писанка, витинанка, різьбярство, розпис), станковий народний живопис,

народна ікона.

Літинський краєзнавчий музей імені У. Я. Кармалюка знаходиться в одній з будівель колишньої Літинської тюрми-фортеці - пам'ятки історії XVIII-XIX ст. Свого часу тут неодноразово перебував в ув'язненні народний герой Устим Кармалюк. Експозиція музею знайомить зі знаряддями праці трипільців та слов'ян, трагедією голодомору 1932-1933 рр., діє постійна виставка "Устим Кармалюк - життя та подвиг".

Музей народного месника Устима Кармалюка діє також на батьківщині героя - ус. Кармалюкове Жмеринського району. Устим Кармалюк є для подолян тим, ким Олекса Довбуш для мешканців карпатського регіону України. Експозиція сільського музею знайомить зі сторінками біографії народного героя та офіційними документами, які оповідають про його звитяги й месницьку боротьбу з тими, хто "пив кров" з жил простого люду.

Хмельниччина репрезентована цілою низкою музеїв (11 державних і 211 недержавних), серед яких визнаною популярністю серед туристів користуються: Хмельницький обласний краєзнавчий, Хмельницький літературно-художній, Музей історії міста Хмельницького, Державний історико-культурний заповідник "Самчики" в Самчиках Старокостянтинівського району, Старокостянтинівський краєзнавчий, Музей історії Во-лочиського району, Музей історії Дунаєвецького району, Музей історії Славутського району, Кам'янець-Подільська картинна галерея, Меморіальний музей поетеси Анни Ахматової тощо.

Справжніми туристичними "мекками" краю є Національний історико-архітектурний заповідник "Кам'янець" (рис. 5.9) та Меджибізький регіональний історико-етнографічний музей-фортеця.

Рис. 5.9 Національний історико-архітектурний заповідник "Кам'янець"

Музей-заповідник в Кам'янці-Подільському є одним з найдавніших музеїв України, який започаткований 30 січня 1890 р., коли в місті було засновано Єпархіальне сховище старожитностей. Біля витоків музею стояли такі відомі вчені, як А. Антонович, М. Грушевський, М. Петров, Ю. Сіцінський. Державний історико-культурний заповідник на базі Єпархіальних старожитностей створено у 1927 р. Фонди музею нараховують понад 111 тис. експонатів. Чільне місце належить археологічним знахідкам, колекціям ікон та хрестів, витончених мармурових скульптур роботи італійських ваятелів XVIII - початку XX ст., порцелянової кераміки та творів образотворчого мистецтва минулих століть.

Щороку музейні експозиції заповідника відвідує близько 100 тис. туристів.

Нині Кам'янець-Подільський музей має шість відділів. Головним заповідним об'єктом є Стара фортеця - пам'ятка фортифікаційного мистецтва XII-XVIII ст. У підземеллях та вежах фортеці відкрито експозиції, які відтворюють сторінки її історії. А в приміщеннях на території фортеці розташований відділ етнографії, де представлено такі унікальні експонати музею: колекції гончарних виробів, ковальські роботи, вишивку та ткацтво, різьблення з дерева, цінні культові предмети. Експозиція побудована у сценічному показі, вдало поєднані муляжі та музейні експонати дають відвідувачам змогу наочно уявити розвиток ремесла й обрядовість з найдавніших часів до наших днів.

В експозиції художнього відділу представлені твори західноєвропейського та російського мистецтва XVIII-XX ст. Окреме місце відведено виставці полотен сучасних художників Поділля.

У будинку Ратуші - пам'ятці архітектури XV-XVIII ст. - функціонують виставкові зали, де проводяться виставки образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, а в її підземеллях відтворена експозиція з історії судочинства на Поділлі у XVI-XVII ст.

У вірменському торговому домі - пам'ятці архітектури XVII ст. - діє відділ археології, де експонується понад 1 тис. старожитностей, знайдених на Поділлі. У музеї відтворено житло прадавньої людини, реконструйовано знаряддя праці та побутові речі ранньоземлеробських Буго-Дністровської й Трипільської культур, пам'ятки скіфів-орачів і слов'ян. Окрасою відділу археології є високохудожні пам'ятки розвинутої Черняхівської культури антів - творців грандіозної оборонної системи Троя-нових валів. Велику історичну цінність складають римські монети III-I ст. до н. е., польські монети XVII-XVIII ст., ордени та медалі Російської імперії.

Мвджибізькийрегіональний історико етнографічний музей-фортеця є складовою Державного історико-культурного заповідника "Меджибіж". Тут зібрані унікальна колекція кераміки Черняхівської культури антів III-V ст., жіночі прикраси доби Київської Русі, ікони, вишивки. Поряд з Меджибізькою фортецею, на старому кладовищі, знаходиться могила засновника хасидизму - Баал Шем Това. Щорічно музей відвідують понад 10 тис. екскурсантів, серед яких чимало паломників-хасидів.

Хмельницький обласний краєзнавчий музей відкритий у 1929 р. Його фонди нараховують 59 тис. експонатів, серед яких - 8 скарбів середньовічних монет (в основному, польсько-литовських), 4 скарби ювелірних виробів періоду Київської Русі, колекції тканин, меблів, ікон, стародруків, зброї різних періодів історії. Варта уваги значна колекція української порцеляни кінця XIX - початку XX ст.

Хмельницький обласний художній музей створений у 1986 р., його колекція нараховує близько 8 тис. мистецьких творів. Експозиція знайомить з творчістю сучасних українських художників.

Серед "малих" музеїв області згадаємо літературні музеї: поетеси Анни Ахматової у Слобідці Шелехівській Деражнян-ського району на батьківщині її матері І. Горенко та поета-бай-каря Л. Глібова у Чорному Острові, який у 1855-1858 рр. тут жив і працював (викладав географію у дворянському повітовому училищі).

Чекає на історико-меморіальне й анімаційне відродження з "забуття" Поле Пилявецької битви козацьких військ під проводом Б. Хмельницького з польською армією у вересні 1648 р., нині тут лише упорядкована могила сподвижника Б. Хмельницького - уманського полковника Івана Ганжі.

Тернопільщина - один з найбагатших осередків музейництва України. Серед туристично найпринадніших музеїв області слід назвати: Тернопільський краєзнавчий, Тернопільський художній, Обласний історико-меморіальний музей політв'язнів, Музей "Зборівська битва" у Зборові, Борщівський краєзнавчий, Бережанський краєзнавчий, Бережанський музей книги і Меморіальний музей Богдана Лепкого, Бучацький краєзнавчий, Кременецький краєзнавчий, Гусятинський краєзнавчий, Заліщицький краєзнавчий, Збаразький краєзнавчий, Чорт-ківський краєзнавчий, Шумський краєзнавчий, Денисівський краєзнавчий, Музей історії християнства в Почаєві, Копичи-нецький музей театрального мистецтва, Меморіальну садибу-музей Леся Курбаса в Старому Скалаті Підволочиського району, Меморіальний музей Уласа Самчука в Телявці Шумського району, Меморіальний музей Соломії Крушельницької у с Біла Тернопільського району, Етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка у Велесневі

Монастирського району, Меморіально-художній музей І. Хворостецького в Почаєві, Меморіальний музей О. Неприцького-Грановського тощо.

Одним з кращих в Україні є Кременецький краєзнавчий музей, розташований у приміщенні колишньої Волинської духовної консисторії. Виник він за польського врядування у 1937 р. і спочатку називався Muzeum Ziemi Krzemienieckiej im. Willi-balda Bessera. Зараз фонди музею нараховують близько 65 тис. експонатів, що знайомлять з природою, матеріальною і духовною культурою та етнографічними особливостями Південної Волині. Експозиція Кременецького музею розгорнута в 10 залах. Тут представлені ентомологічні, палеонтологічні, археологічні, нумізматичні колекції, старовинна зброя, предмети побуту, вироби майстрів народної творчості, першодруки творів польського поета Ю. Словацького, особисті речі українського композитора М. Вериківського, полотна Ж. Сафонова, А. Лазарчука, В. Галімського та інших відомих митців.

Відвідувачі музею мають змогу побачити справжню кольчугу руського воїна, середньовічні мечі, рідкісні стародруки, українські грошові знаки 1917-1920 рр., ознайомитися з матеріалами про перебування в Кременці Т. Шевченка, М. Костомарова, Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших видатних людей. У науковій бібліотеці музею є близько 12 тис. книг, у тому числі чимало рідкісних видань.

Борщівський краєзнавчий музей - один з найвідвідувані-ших в області (завдяки розташуванню на під'їзді до славозвіс-них лабіринтових печер Подністров'я). Його експозицію присвячено, передусім, багатющій спадщині трипільської культури, пам'ятки якої в краї скрізь трапляються буквально під ногами. Окрасою експозиції є археологічні пам'ятки з печери Вертеба - унікального культово-житлового комплексу епохи неоліту-міді, а саме: культова кераміка з загадковими міфологічними протописьменами й орнаментами, керамічні фігурки жінок-рожаниць трипільської культури, фігурки бика, що несе на собі жінку (сенсаційна трипільська інтерпретація індоєвропейського міфу про викрадення биком-Зевсом діви-Європи), ужитково-побутові речі трипільців та багато інших цікавинок.

Краєзнавчий музей Гусятина цінний тим, що знаходиться в унікальній пам'ятці сакрального зодчества початку XVII ст. - юдейській синагозі, збудованій у величному готично-мавританському стилі. У музеї можна побачити кістки мамонта, трипільську й слов'янську кераміку, колекцію паперових грошей та монет XVII-XX ст., картини подільських художників тощо.

"Полісся, ця космічна поганська колиска, басейн Прип'яті та Десни з його арійською чистотою коренів і древлянською нескаламученістю джерел,

з його визначальними генетично-культурними кодами, з найархаїчнішим фольклором, епосом, діалектами...", - так образно характеризує сучасний український письменник Ю. Андрухович у книзі "Дезорієнтація на місцевості" один з етнічно найсамобутніших країв України.

Українське Полісся - це край, у музеях якого експонуються справжні скарби традиційної української етнокультури й народного мистецтва. Він охоплює північні Волинську, Рівненську, Житомирську, Київську й Чернігівську області.

Західне Полісся, або Волинь - терен, який вчені вважають колискою слов'янства й українського народу, земля, де збереглися старожитні вірування, обряди й традиції, край, який маємо всі підстави називати етнокультурним заповідником під відкритим небом.

Серед низки музеїв області відзначимо Луцький історико-культурний заповідник, Волинський краєзнавчий, Музей Волинської ікони, Волинський художній, Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки, Володимиро-Волинський краєзнавчий, Волинський регіональний музей українського війска і воєнної техніки, Ковельський історичний, Маневичський краєзнавчий, Любомильський краєзнавчий, Горохівський історичний, Кортелиський історичний тощо.

Волинський краєзнавчий музей у Луцьку знайомить туристів з народними промислами та обрядами українців Волині. Тут зберігаються предмети побуту остготів, Качинський срібний скарб антів V ст., колекція безцінних старожитніх волинських ікон, рукописи Лесі Українки тощо. Художній відділ музею знайомить з полотнами Хосе Рібери, Жака Куртуа, В. Касіяна, І. Айвазовского, О. Валенти та інших митців Європи.

Музей Волинської ікони містить унікальну колекцію автентичного українського іконопису волинської школи XVII-XIX ст.

Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки відкритий на батьківщині поетеси - в є. Колодяжне. Тут відтворено атмосферу родинного "гнізда", в якому мешкала й творила Леся Українка, зібрано цінні документи біографічного та творчого шляху поетеси, її листування з видатними діячами української культури, рукописи та збірки поетичих рядків тощо.

Володимиро-Волинський краєзнавчий музей - один з кращих музеїв древньої Волині. Основу його експозиції становлять унікальні археологічі знахідки з літописного Володимира, заснованого князем Володимиром Великим після приєднання західноукраїнських земль до складу Київської Русі. У XI-XIII ст. град Володимир був найбагатшим й найвелелюднішим містом історичної Волині, її адміністративним і духовним осередком. З тих

часів збереглися величні укріплення-вали давньоруського городища й унікальний Мстиславів храм XI ст., нині разом з музеєм включені до складу Державного історико-культурно-го заповідника "Володимир".

Сучасна Рівненська область теж є складовою частиною історичного Волинського краю. Кращими музеями цього терену є Національний історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви" біля Пляшева Радивилівського району, Державний історико-культурний заповідник в Острозі (включає в себе Острозький краєзнавчий музей і Музей рукописної книги і книгодрукування), Державний історико-культурний заповідник у Дубно, Рівненський краєзнавчий, Березневський краєзнавчий, Костопольский краєзнавчий, Млинівський краєзнавчий, Сарненський історико-етнографічний, Корецький історичний, Радивилівський історичний, Літературно-меморіальний музей М. Островського тощо.

Меморіально-музейною "перлиною" Рівненщини є Меморіальний комплекс "Козацькі могили" біля Пляшева (рис. 5.10), де у червні 1651 р. відбулася славнозвісна Берестецька битва козацьких полків Б. Хмельницького з польською армією.

Рис. 5.10 Меморіальний комплекс "Козацькі могили" Національного історико-меморіального заповідника "Поле Берестецької битви" у Пляшеві Рівненської області

У розпал битви, коли козацьке військо вже починало перемагати, підкуплений поляками Кримський хан Іслам Гірей III зрадив Б. Хмельницького, забравши його самого в полон, втік з поля бою, залишивши козацьке військо без керівництва. На екстренній раді козацькі полковники вирішили припинити битву й відступати через болота, щоб наздогнати татарів і визволити свого гетьмана. Для прикриття відходу основних частин було залишено кілька невеликих загонів. Очевидець бою француз П'єр

Шевальє так описував завершення цієї битви: "В одному місці серед болота скупчилося триста козаків і хоробро боронилися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусіль. Повністю оточені вони загинули. Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього війська польського".

Власне на цьому острівці на р. Пляшевці на початку XX ст. утворено меморіал "Козацькі могили", а музей відкрито 17 червня 1967 р. Його експозиція розгорнута у сімох залах будинку, що знаходиться поруч з Георгіївською церквою.

Перший зал знайомить з предметами козацького побуту, знайденими під час розкопок в околицях: ножами, сокирами, вістрями стріл, окуттями, лопатами тощо. Другий зал займає батальна діорама, що відтворює початок битви під Берестечком. Експозиція третього залу демонструє зразки козацького озброєння - мушкети з ударними та колісними замками, виявлені розкопками на місці переправи.

У четвертому залі розміщені зразки вогнепальної зброї: мушкети, карабіни, аркебуза, бандулет. А також речі, виявлені біля окремих кістяків на переправі: дерев'яна ложка, викрутка, гак для підвішування шаблі на поясі, гаманець з кулями, монетами, кремінцями та жіночим перснем, знайдені поблизу скелета козака. Зібрані козацькі шкіряні вироби: футляри ножів і ложок, сумки з вирізним орнаментом та гаманці різних розмірів, пояси. Окрасою залу стало викопане на козацькій переправі сідло зі стременами. П'ятий зал експозиції присвячений останнім подіям Берестецької битви та завершенню національно-визвольної війни.

В останньому залі експонуються твори істориків про Визвольну війну українського народу - праці П'єра Шевальє, Миколи Костомарова, Івана Крип'якевича, Андрія Малишка, Михайла Стельмаха та ін.

Унікальна колекція зібрана в Музеї рукописної книги й стародруків, розташованому в оборонній башті Острозького замку. Житомирщина - це географічне осердя Полісся, споконвічний терен оселення древлян-поліщуків із самобутньою старожитньою етнокультурою. Серед музеїв краю відзначимо Житомирські краєзнавчий і художній музеї, Музей космонавтики імені С. П. Корольова, Музей природи, Житомирський державний літературний, Музей коштовного і декоративного каміння у смт. Володарськ-Волинський, Коростенський краєзнавчий, Но-воград-Волинський літературно-меморіальний музей Лесі Українки, Романівський літературно-меморіальний музей М. Рильського, Верхівнянський літературно-меморіальний музей Оно-ре де Бальзака (с. Верхівня Ружинського району), Житомирський літературно-меморіальний музей В.

Короленка, Кмитівський музей образотворчого мистецтва імені Й. Буханчика.

Житомирський краєзнавчий музей - один з найдавніших на Поліссі, відкритий ще в 1865 р. зусиллями членів Товариства дослідників Волині, на чолі якого стояв академік П. А. Тут-ковський. Експозиція музею знайомить з матеріалами діяльності одного з найбільших краєзнавчих товариств України XIX - початку XX ст., його науковою спадщиною.

Картинна галерея музею володіє унікальними творами образотворчого мистецтва, вилученими під час більшовицького вторгнення 1919-1920 рр. у поміщиків Волинської губернії. Чимало з цього спадку було втрачено чи вивезено в приватні європейські колекції під час фашистської окупації краю. Однак і те, що вдалося врятувати, безцінне - майже тисяча полотен XVI - початку XX ст., переважно з країн Західної Європи. Пошано-вувач італійського, голландського, фламандського й французького малярства знайде тут картини всіх жанрів: від портрета й побутових сюжетів до пейзажу та класичного натюрморту.

Окрасою музею є відділ "Мистецтво Італії", де зібрані картини видатних італійських художників епохи пізнього Відродження (XVI ст.) і стилю бароко (XVII-XVIII ст.) - Себаст'яно дель Пйомбо, Аннибале Карраччі, Франческо Фуріні, Париса Бордоне, Алессандро Турки, Луки Джордано, Помпео Баттоні, Джако-мо Франческо Чіппера, а також художників шкіл Леонардо да Вінчі, Паоло Веронезе й Тиціана.

Не менш багата колекція полотен голландських художників XVII ст.: Карела Слабберта, Баренда Аверкампа, Виллема ван дер Вельде Молодшого, Дирка ван Далена III, Лудольфа Бакхю-зена, Бартоломео ван дер Хельста, а також представників шкіл Рембрандта, Мельхіору д'Хондекутера, Давида Тенирса, Яна Асселейна.

Фламандське мистецтво XVII ст. представлене полотнами Пітера ван Блумена, Олександра Кооземанса, Антониса Губо, Пітера Баута, Адріана Баудевейнса, а також полотнами художників школи Пауля Рубенса, Ван Дейка, Хендрика ван Валена.

Художнє мистецтво Франції XVII-XVIII ст. репрезентують картини Якоба Фердинанда Фута, Клода Лефевра, Шарля Леб-рена, Жозефа Парроселя, Гюбера Робера й інших майстрів.

Польське образотворче мистецтво XIX ст. ілюструють роботи Йозефа Процинського, Тадеуша Айдукевича, Яна Бонков-ського, Емілії Дукшинської, Юліуса Коссака, Юзефа Брандта й ряду інших художників.

Житомирський краєзнавчий музей має у своїй колекції твори художників Швейцарії (Жан-Етьен Ліотар), Угорщини (Янош Ромбауер),

Австрії (Йозеф Грассі), Німеччини (Рудольф Ернст) та багатьох інших країн. Діють багаті експозиції полотен російських й українських художників XIX-XX ст.

Окрема експозиція краєзнавчого музею присвячена творам народно-прикладного мистецтва поліщуків: вишитим рушникам, одягу, килимам, кераміці й іншим предметам побуту селян поліського краю.

Самостійним відділом обласного краєзнавчого музею є Житомирський музей природи. Його перші експонати були зібрані ще академіком П. А. Тутковським та його однодумцями в другій половині XIX ст. Нині у фондах Музею природи зберігається 12 тис. експонатів, що розповідають про природу Полісся. Тут експонується одна з кращих в Україні колекція опудал птахів і тварин поліського краю, а також мінералів, напівкоштовного й коштовного каміння.

Житомирський Державний музей космонавтики імені С. П. Корольова - це найбільший український музей історії космонавтики (третій за багатством експозиції музей космонавтики в країнах СНД). Він складається з двох частин: Меморіального будинку-музею С. П. Корольова та павільйону космічної техніки "Космос". У фондах музею знаходиться понад 7 тис. експонатів, з них 1,5 тис. унікальні (не мають аналогів).

Меморіальний музей відкрито у будиночку, в якому народився й провів дитинство майбутній Головний конструктор перших штучних супутників Землі і космічних кораблів Сергій Павлович Корольов. Експозиція музею налічує понад 2 тис. експонатів, що розповідають про життя і наукову діяльність С. П. Корольова.

Павільйон "Космос" присвячений історії прориву людини в космос: від першого штучного супутника Землі й першого польоту людини в космос до наших днів. Тут зібрана унікальна колекція зразків космічної техніки, у тому числі дослідні апарати "Восток", "Венера-7", "Венера-15", супутники "Інтеркосмос", "Електрон", "Ореол-3", космічний корабель "Союз", спускова камера "Союзу-27", зразки ґрунту з Місяця, космічні скафандри, техніка для передпольотної підготовки космонавтів, їжа космонавтів тощо.

Окремий відділ експозиції павільйону висвітлює успіхи української космонавтики. Є відділ філософії світосприйняття космосу та значна бібліотека творів на космічну тематику.

Чернігівщина - край літописних сіверян - посідає почесне місце серед поліських областей за багатством музейно-туристичної спадщини. Цей край у всі часи був потужним осередком українського культурогенезу. Тож нині понад 50 пам'яток й ансамблів Сіверщини включено у національну мережу туристичних маршрутів, що знайомлять з давньоруською, козацькою й

мистецькою спадщиною України.

Серед державних музеїв та історичних заповідників Чернігівської області назвемо найвідоміші: Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів стародавній", Чернігівський обласний історичний музей імені В. Тарнавського, Чернігівський військово-історичний музей, Чернігівський музей народного декоративного мистецтва, Чернігівський обласний художній музей, Літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник "Слово о полку Ігоревім", Батуринський державний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця", Державний історико-культурний заповідник "Качанівка", Вертіївський істо-рико-меморіальний музей М. Кирпоноса, Кунашівський істо-рико-меморіальний музей М. Подвойського, Світанківський музей українсько-чесько-словацької дружби, Ніжинський краєзнавчий музей, музей "Поштова станція", Ніжинський художній музей, Остерський краєзнавчий музей, Сосницький краєзнавчий музей, Сосницький літературно-меморіальний музей О. Довженка, Літературно-меморіальний музей-заповідник М. Коцюбинського, Художньо-меморіальний музей "Садиба народного художника України О. Саєнка", Новгород-Сіверський краєзнавчий музей, Ічнянський краєзнавчий музей, Меморіальний музей Д. М. Ре-вуцького, Менський краєзнавчий музей, Семенівський краєзнавчий музей, Прилуцький краєзнавчий музей, Бахмацький історичний музей, Корюківський історичний музей, Коропський регіональний історико-архітектурний музей, Козелець-кий музей історії ткацтва Чернігівщини тощо.

Чернігів - град легендарного сіверського князя Черна - був заснований ще в VII-VIII ст. Його перші володарі поховані за прадавнім слов'янським обрядом спалення у лодії при повному бойовому озброєнні й поховані в курганах на Болдиних горах, включених у заповідну зону "Чернігова стародавнього". Розбудував місто князь Мстислав - брат-суперник Ярослава Мудрого. За Мстислава Володимировича Чернігів був столицею всього давньоруського лівобережжя від верхів'їв Оки і Волги до Тмутаракані й Сурожа на Чорному морі й за багатством та торговими оборутками змагався з Києвом.

Зараз у Чернігові знаходяться 5 з 25 архітектурних пам'ятників епохи розквіту Київської Русі (XI-XII ст.), що збереглися на території України. Найбільш відомим серед них є Спасо-Пре-ображенський собор з автентичним фресковим розписом XI ст.

У центрі заповідника "Чернігів стародавній" на стародавньому Валу (земляні укріплення давньоруського городища й князівського замку-дитипця)

у респектабельній губенаторській будівлі початку XIX ст. знаходиться обласний історичний музей імені В. В. Тарнавського. Це один з найстаріших і найбагатших музеїв України, створений у 1896 р.

Засновником музею є відомий громадський діяч, колекціонер і меценат В. В. Тарнавський, який усе своє життя розшукував, рятував від нищення й збирав українські старожитності, предмети козацького побуту, археологічну колекцію. Усі ці скарби він у 1896 р. передав у дар рідному місту.

Зараз у фондах Чернігівського історичного музею нараховується понад 150 тис. експонатів, серед яких найціннішими є творіння українського золотарства XVII-XVIII ст., стародруки та археологічні колекції.

Окремим відділом Історичного музею є Музей народного деко ративно-прикладного мистецтва Чернігівщини, який прославився найбільшою в Україні колекцією вишиваних рушників.

Чернігівський художній музей має унікальну збірку творів українського мистецтва XVII-XVIII ст., а також полотна західноєвропейських і російських майстрів пензля.

Державний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця" створено 14 червня 1993 р. в історичному центрі Батурина, який у 1669-1708 рр. був столицею Гетьманщини та його околиць, із включенням місцевого історико-краєзнавчого музею, який міститься в будинку козацького Генерального судді В. Кочубея початку XVIII ст.

У Батурині знаходилася резиденція гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. Саме з Батурина під урочисті марші виступило козацьке військо І. Мазепи на з'єднання з частинами шведської армії короля Карла XII. За підтримку українських державоборчих змагань, очолених гетьманом Іваном Мазепою, Батурин за наказом Петра І у 1708 р. було взято приступом й сплюндровано російською армією О. Меншикова. Така нелюдсько-кривава розправа над усіма мешканцями багатолюдної гетьманської столиці посіяла в душі сум'яття й стримала широкі верстви козацтва від збройної підтримки повстання І. Мазепи проти російської деспотії.

Зусиллями останнього гетьмана України Кирила Розумовсько-го Батурин було відроджено з руїни. Упродовж 1750-1764 рр. він знову виконував функції гетьманської столиці. Але в 1764 р. указом російської імператриці Катерини II Гетьманщину було остаточно скасовано, а Батурин "подаровано" в приватне родове володіння графу К. Розумовському.

У славному Батурині понад широкоплесою р. Сейм збереглися собор Покрови Пресвятої Богородиці - заступниці українського козацтва, збудований у 1789 р. у стилі пізнього козацького бароко, палац останнього

гетьмана України К. Розумовського, збудований упродовж 1799-1803 рр. за проектом італійського архітектора А. Рінальді у стилі класицизму, та гетьманська Воскресенська церква-усипальниця (1803 р.). Експозиція Батуринського історико-краєзнавчого музею знайомить із славними й драматичними подіями історії Гетьманщини та її останньої столиці, долями видатних козацьких чільників, предметами матеріальної культури козацької доби.

Новгород Сіверський історико культурний музей-заповідник "Слово о полку Ігоревім" займає історичний центр міста над Десною - літописної столиці Новгород-Сіверського князівства (з 1097 р.) - уділу князів династії Ольговичів і Давидовичів, одного з найдавніших міст краю (перша згадка датована 1078 р.). Назва музею-заповідника пов'язана з трагічним походом сі-верського князя Ігоря Святославовича (1180-1198 рр.) на половців, оспіваному в "Слові о полку Ігоревім" - шедеврі давньоукраїнської творчості світового значення.

З подіями походу князя Ігоря знайомить експозиція музею "Слово о полку Ігоревім", археологічні знахідки епохи Київської Русі, документи та наукові дослідження пам'ятки давньоукраїнської писемності. Окремий відділ музею присвячений козацьким сторінкам історії краю, зокрема обставинам героїчної смерті славетного козацького полковника Івана Богуна у битві з поляками під стінами міста в 1664 р.

Архітектурним осередком заповідника є Спасо-Преобра-женський монастир, заснований у давньоруську добу (XII ст.) (рис. 5.11). До складу ансамблю монастиря входять Спасо-Преображенський собор, збудований у 1785-1787 рр. за проектом Дж. Кваренги, церква Святих Апостолів Петра і Павла (XVII ст.), церква Св. Іллі (1787 р.) та бурса (1657-1667 рр.).

Рис. 5.11 Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському

Місто Сосниця - батьківщина українського кінорежисера й письменника Олександра Довженка - лежить на півдорозі між Черніговом і Новгородом-Сіверським і тому включена у більшість туристичних маршрутів краєм. У Сосниці в батьківській садибі з 1960 р. відкрито Літературно-меморіальний музей О.Довженка. Його експозиція знайомить з дитячими й юнацькими роками мислителя, його листами і рукописами, нагородами, фото й унікальними особистими речами.

Другим туристичним центром Чернігівщини за популярністю справедливо вважається Ніжин, в якому налічується понад 80 історико-архітектурних пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, містобудування, архітектури та культури. Одних лише культових споруд у місті було 36, у тому числі два монастирі. Серед збережених: п'ятиглавий собор Св. Миколая, побудований у 1668 р. в стилі козацького бароко, Благовіщенський собор (1716 р.) Благовіщенського монастиря, церква АрхістратигаМихаїла(1731 р.), церква Святої Трійці (1733 р.), церква Св. Іоанна Богослова (1752 р.), Хрестовоздвиженська церква (1754 р.), Спасо-Преображенська церква (1757 р.), церква Покрови Пресвятої Богородиці (1765 р.), Введенеька церква (1775 р.) колишнього Введенського жіночого монастиря, церква Всіх Святих (1785 р.), церква Св. Василія (кінець XVIII ст.), Возне-сенська церква (1824 р.).

Серед музеїв Ніжина визнаною популярністю серед туристів користуються краєзнавчий музей, картинна галерея, музей М. В. Гоголя, музей "Поштова станція", музей древньої і рідкісної книги, будівля однієї з перших аптек на лівобережній Україні фармацевта М. Лігди.

Ніжинський краєзнавчий музей знаходиться в купецькій садибі XIX ст., його фонди налічують ЗО тис. експонатів, експозиція розміщена в п'яти залах. Представлені предмети від найдавніших часів (кам'яні знаряддя праці, фрагменти ліпної кераміки давніх слов'ян) до сьогодення. Особливу цінність мають колекції нумізматична, філателістична, орденів і медалей, українських вишиваних рушників XIX-XX ст., предмети козацької доби.

Відділ природи Ніжинського краєзнавчого музею має багаті геологічну й біотичну колекції. Неабияке зацікавлення викликають скам'янілості морських тварин крейдового періоду (віком понад 70 млн років), зокрема зуб з пащі морського хижака-ди-нозавра (вагою 8 кг), кістки мамонта (віком 12 млн років) тощо, а також колекція опудал сучасних тварин Чернігівського полісся.

Музей "Поштова станція" відкритий у приміщенні найдавнішої та єдиної, що збереглася в Україні, поштової станції XVII ст. Його експозиція розповідає

про розвиток поштової справи у періоди Київської Русі, Литовсько-Руської держави, Держави Війська Запорізького, Гетьманщини, УНР, знайомить з унікальними документами, пам'ятками історії й археології.

Київщина - винятковий історико-етнокультурний терен формування українського етносу й української державності. Цей край показав світові дивовижні пам'ятки Трипільської культури з найдавнішими в Європі протомістами IV-HI тис. до н. е., пам'ятки чорноліської культури праслов'ян XII-VII ст. до н. е., укріплені твердині скіфів-орачів VI-Піст, до н. е., поселення зарубинецької культури ранніх слов'ян II ст. до н. є. - II ст. н. е., численні селища, грандіозну систему Змієвих валів й багаті скарби військової здобичі Антського царства III-V ст., городища полян і уличів VI-IX ст. та пам'ятки давньоруської спадщини X-XIII ст. й козацької доби XV-XVIII ст.

Цю багату історико-етнокультурну спадщину краю репрезентують численні історико-краєзнавчі музеї області: Білоцерківський, Березанський, Богуславський, Бориспільський, Броварський, Боярський, Кагарлицький, Фастівський, Яготин-ський, музеї-садиби К. Стеценко у с Веприк і І. Козловського у Мар'янівці, а також Державний музей-заповідник "Битва за Київ у 1943 р." у Нових Петрівцях, Музей героїв Букринського плацдарму в Балико-Щучинці.

А справжньою туристичною славою Київщина завдячує Національному історико-етнографічному заповіднику "Переяслав", що включає в себе Переяславський музей народної архітектури та побуту, Обласному археологічному музею в Трипіллі і Музею трипільської культури в Халеп'ї Обухівського району та Державному історико-культурному заповіднику в Вишгороді.

Історико-етнографічний заповідник "Переяслав" розташований в історичному центрі Переяслава-Хмельницького (до 1943 р. - Переяслав). Ця князівська столиця на берегах річок Трубежа й Альта вперше згадується ще в договорі Київської Русі з Візантійською імперією в 907 р. як одне з трьох найбільших міст Русі. Місто розбудував князь Володимир Мономах, відродилося воно й після монголо-татарського погрому в 1242 р. А за козацької доби Переяслав прославила Переяславська Рада 1654 р., яка ствердила широку автономію Держави Війська Запорізького у складі політичного союзу з Московією.

До складу історико-культурного заповідника "Переяслав" включено такі музеї: історичний, народної архітектури і побуту, космонавтики, меморіальні музеї Григорія Сковороди і ПІо-лом-Алейхема, будинок, в якому кілька років мешкав Тарас Шевченко, діорама "Штурм Дніпра в районі Переяслав-Хмельницького", масштабне полотно М. Дерегуса "Переяславська Рада" тощо.

Переяславський музей народної архітектури і побуту - перший серед українських скансенів, предтеча музею у Пирогово й Шевченківського гаю у Львові. У ньому зібрані селянські хати з різних регіонів України, кузні, колекція вітряків XVIII ст., традиційні предмети побуту й народно-ужиткового мистецтва українців тощо.

Заповідна зона Переяслава охоплює такі пам'ятки, як земляні вали-укріплення давньоруського Дитинця (князівського замку) на мисі при впадінні Альти в Трубеж, що мають висоту 17-18 м й ширину при основі 18 м; ансамбль Вознесенського козацького монастиря XVII-XVIII ст. на чолі з величним Воз-несенським собором, 1695-1700 рр., збудованим у стилі козацького бароко на кошти гетьмана І. Мазепи; церкву Архістратига Михаїла 1646-1666 рр. (інтер'єр храму розписано художниками Київської школи малярства XVIII-XIX ст.) з дзвіницею 1745 р. та церкву Святих Бориса й Гліба у стилі пізнього класицизму (1839 р.).

Музей Трипільської культури V-III тис. до н. є. (Обласний археологічний музей) розташований у Трипіллі, в якому археологом Вікентієм Хвойкою в кінці XIX ст. було відкрито світові перше поселення найдавнішої землеробської культури України.

Село Трипілля лежить на правому березі Дніпра в долині Красної. Назва села пов'язана з характером місцевості: тут сходяться три родючі долини, три поля, розмежовані річками Стуг-ною, Красною та Бобрицею. Саме в долині Бобриці у 1901 р. В. Хвойка розкопав одне з трьох поселень трипільської доби. Інші археологічні пам'ятки села змістовно підкріплюють наукову тезу істориків-автохтоністів про неперервність етногенезу й історико-етнокультурного розвитку українського народу ще з доби міді-бронзи. Адже на території Трипілля збереглися укріплене городище ранньослов'янської зарубинецької культури "Дівич-Гора" (III ст. до н. є. - II ст. н. є.) та давньоруське городище-фортеця Треполь, збудоване за наказом Ярослава Мудрого близько 1032 р. й вперше у літописі згадане у 1093 р.

Обласний археологічний музей Трипільської культури V-III тис. до н. є. розташований на території давнього городища Треполя. Тут експонуються зразки розписної ритуальної й побутової кераміки, сакральні статуетки Великої Богині-Матері трипільців (рис. 5.12, рис. 5.13), кам'яні зернотерки, реставроване лляне вбрання, глиняні прикраси, земляна піч для обпалювання глиняних горщиків і статуеток тощо. Три збільшені скульптури Богині-Матері трипільців висотою 1,5 м встановлені на даху музею, а ритуальна біноклевидна посудина є анімаційною окрасою його інтер'єру.

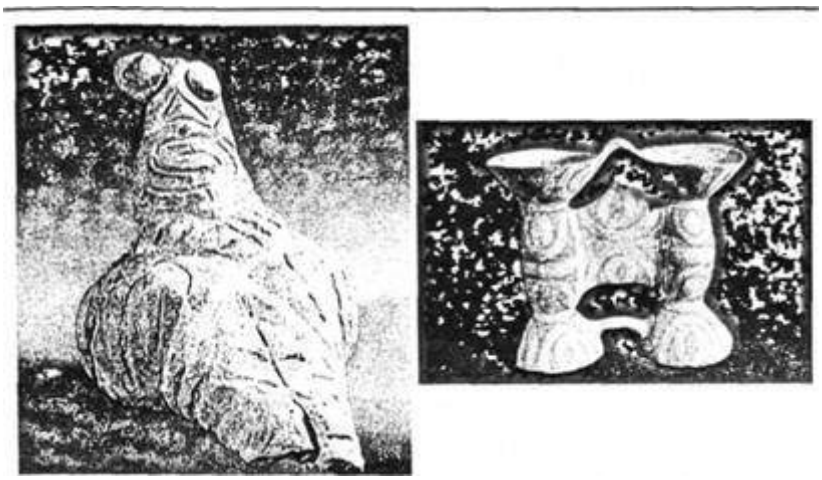

Рис. 5.12 Експонати археологічного музею у Трипіллі: ритуальні предмети племен трипільської культури: скульптурне зображення Великої Богині-Матері трипільців, вкритої магічним татуюванням, яка сидить на троні, та, ймовірно, ритуальна курильниця для жертовного приношення божествам пахощів (середина IV тис. до н. є.)

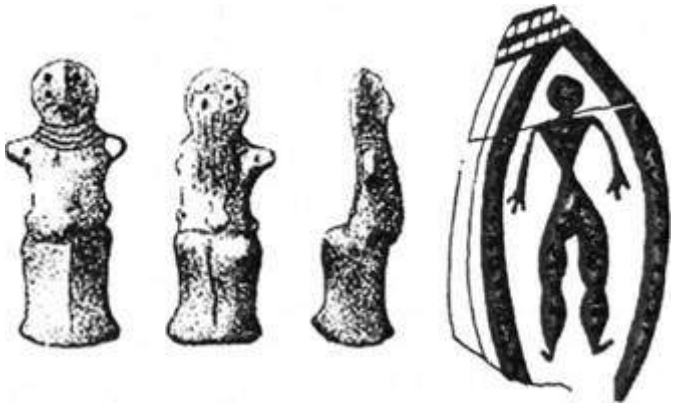

Рис. 5.13 Сакральна фігурка Великої Матері-Рожаниці трипільців та фрагмент художнього розпису трипільської кераміки

Музеї Трипільської культури відкриті також у Халеп'ї, Ржищеві та низці інших поселень Київського Подніпров'я. Стало доброю традицією щоліта на Івана Купала (з 3 по 7 липня) у Ржи-щеві проводити фольклорно-етнографічний "трипільський" фестиваль "Ржищівський вінок", який здобув славу найбільш масового туристично-анімаційного шоу в Середньому Подніпров'ї. У цьому місті створено також оригінальний Трипільський сквер, в якому вишикувані чотири фігури трипільських богинь, реконструйовані й збільшені в десять разів (на повний зріст) Л. Смоляковою, а також височить

5-метрова біноклевидна культова посудина трипільців.

Нині зусиллями археологів Інституту археології НАН України й членами товариства реалізується проект з відкриття на околиці Ржищева на високому правому березі Дніпра скансена - міста-музею трипільців Аррати-Оріяни на базі історичних реконструкцій реальних одно-двоповерхових будинків IV тис. до н. є. з традиційною ужитковою й сакральною керамікою, печами тощо.

Проектом передбачено здійснити історичну реконструкцію чотирьох поселень (трипільської культури, епохи бронзи, селища слов'ян черняхівської культури та давньоруського селища). У поселеннях будуть відтворені ремесла, знаряддя праці, помешкання, традиції та побут минулих поколінь. Тут туристів знайомитимуть зі зразками давнього одягу, прикрас, зачісок і навіть татуювання, а також з обрядами наших пращурів. Поблизу відроджених давніх поселень розміститься науково-музейний центр з бібліотекою та конференц-залом. На базі комплексу передбачено створити міжнародний туристичний центр з готелем у трипільському стилі на 100 місць.

Анімаційну складову скансена першої землеробської культури над Дніпром забезпечуватимуть ентузіасти - шанувальники давньоукраїнської релігії. Ржищівська міська адміністрація вже прийняла рішення про виділення 6 га землі для створення "Трипільського містечка".

Історично-анімаційний комплекс "Трипільське містечко" має стати чільною ланкою діючого археолого-туристичного маршруту "Трипільське намисто Київщини (або Золотий вінок Київщини)": Київ - Трипілля - Ржищів - Канів - Переяслав-Хмельницький - Київ.

Багатою музейною спадщиною володіє Яготин - гетьманська резиденція К. Розумовського, що перейшла у спадок його онуці Варварі, одруженій з князем Рєпніним-Волконським. На запрошення княжни Варвари в маєтку Рєпніних подовгу гостювали Т. Шевченко, М. Гоголь й інші видатні діячі української культури. Зараз у садибі князів Рєпніних відкрито Художній музей диво-квітів Катерини Білокур - простої селянки без будь-якої художньої освіти, яка стала найпрославленішою у світі народною художницею України. Квіти К. Білокур нині прикрашають мистецькі колекції відомих художніх музеїв у понад двадцяти країнах світу.

Найбільший скансен України - Національний музей народної архітектури та побуту в Пирогово - вже був описаний вище, відомості про нього є також у Додатку 3 посібника. Зараз цей скансен відзначається найбільшою кількістю різноманітних анімаційних заходів, фольклорно-етнографічних фестивалів, святкувань та конкурсів-виставок. Скажімо, на

базі п'яти кузнь музею у серпні щорічно організовується День коваля, на який з'їжджаються похизуватися своєю майстерністю кращі майстри ковальського мистецтва з усіх куточків України. Для туристів у дні цього "малого" фестивалю діють безкоштовні май-стер-класи з опанування азів ковальської справи. У Пирогово на виставки-ярмарки традиційно збираються члени Української спілки сільського зеленого туризму тощо.

При підготовці цього розділу ми обмежилися лише згадкою про унікальні зібрання музеїв столиці України, оскільки дуже детальна характеристика Києва, його музеїв і туристичних атракцій наведена в посібнику Є. В. Пайкової [19]; натомість більше уваги зосередили на описі музеїв Карпатського туристичного регіону як таких, що експонують найбільш унікальні й багаті колекції шедеврів української етнокультурної спадщини.

Карпатський туристичний регіон охоплює адміністративні області заходу України, в межах яких простягаються масиви Українських Карпат. До складу регіону входять Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька й Закарпатська області.

На території Львівської області представлена низка музеїв, серед яких особливо слід виділити Державний історико-архітек-турний заповідник у Жовкві, Державний історико-культурний заповідник "Нагуєвичі", історико-краєзнавчий музей у Винниках, Стрийський краєзнавчий музей "Верховина".

Дрогобицький краєзнавчий музей "Дрогобиччина" - це один із значних науково-дослідних і культурно-освітніх закладів Львівщини. Створений у травні 1940 р. В основу фондів музею лягли колекції графа Лянцкоронського, Хирівської єзуїтської школи, а також окремі збірки колишніх Самбірського істори-ко-етнографічного та Трускавецького природничо-етнографічного музею.

Музей "Дрогобиччина" має три відділи: відділ природи, історії, етнографії, відділ пам'яток дерев'яної архітектури, художній відділ.

Унікальним є відділ пам'яток дерев'яної архітектури. У найдавнішій частині Дрогобича, де колись зосереджувалися соляні промисли, збереглися дві видатні пам'ятки української дерев'яної архітектури Галицької школи. Зліва, на пагорбі, височить споруда церкви Св. Юра (1657 р.). Цей храм у розібраному вигляді перевезено з с Надієво Івано-Франківської області і тут складено заново. А праворуч від нього - наметова будівля церкви Воздвижения Чесного Хреста (кінця XV ст.). Храми мають високу художньо-мистецьку цінність унікальних розписів інтер'єрів.

Церкви Св. Юра і Воздвижения Чесного Хреста в Дрогобичі - кращі твори Галицької школи української дерев'яної архітектури.

Літературномеморіальний музей Івана Франка в Нагуєвичах відкритий в 1946 р. в рідному селі мислителя, у невеликому будиночку племінника письменника - Миколи Захаровича Франка. У 1951 р. експозиція була перенесена в більш просторе приміщення, де знаходиться і сьогодні. Музей Івана Франка у Нагуєвичах є філіалом Літературно-меморіального музею у Львові. У 1961 р. було побудовано нове приміщення музею, навпроти колишньої садиби батьків письменника. Матеріали експозиції музею розповідають про життя, діяльність і творчість мислителя - "титана думки і праці".

Художній музей Михайла Біласа в Трускавці відкрито 19 грудня 1992 р. Цей перший в Україні прижиттєвий музей митця світової слави відкрито саме в Трускавці, де автор живе сьогодні, і звідки його родовід.

Народний художник України М. Білас відомий нині як митець текстильної пластики на всіх континентах. Його ім'я записане у понад 100 виданнях та публікаціях різними мовами світу. Він творець чудових килимів, верет, гобеленів, ліжників, а також вишиваних серветок, доріжок, подушок, автор непере-вершених сюжетних панно та аплікацій, іграшок, декоративних квітів.

"Скільки треба мати сонця в душі, тепла в серці й мудрості в руках, шоб виткати таке диво, таку радість для людей, таку неповторність - хай буде благословен Михайло Білас і всі, хто допомагає йому прийти до людей. Трускавець, а з ним і ціла велика Україна, має видатного митця", - написав Іван Драч.

Музей Самбірсько-Дрогобицької Єпархії УГКЦ відкритий 11 жовтня 1998 р. У залах музею експонувалися виставки ікон XVII-XX ст. (збірка музею Унівської лаври), виставка Ірини Сеник (Борислав) - багаторічного політв'язня, поетеси, вишивальниці, виставка "Патріарх Йосиф - громадянин, патріот, Ісповідник Віри" та ін.

Надзвичайно багатий музеями Івано-Франківський край. Серед всесвітньо прославлених музеїв області слід згадати такі:

Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей. Утворений у 1940 р. на базі давніх Покутського і Жаб'ївського краєзнавчих музеїв та приватних колекцій. 31959 р. музей знаходиться в історичній будівлі міської ратуші. Експозиція музею тематично розподілена на три відділи: природи, історії, народного мистецтва. Відділ природи знайомить з біотичним різноманіттям Українських Карпат. Окрасою відділу історії є колекція археологічних пам'яток доби Київської Русі й Галицько-Волинської держави. Унікальними є знахідки з розкопок княжого стольного граду Галича (нині села Крилос) - одного з найбагатших міст Європи в XI-XIII ст. У відділі народного

мистецтва експонуються речі народного побуту, народний одяг, витвори декоративно-прикладного мистецтва (художньої обробки дерева, шкіри, металу, ткацтва, кераміка, вишивка тощо), зібрані з Галицького Подністров'я, Покуття і Гуцульщини. Загальнонаціональну цінність мають ікони та ювелірні вироби XII-XIII ст., ікони XVI-XIX ст., церковна скульптура, стародруки, колекції зброї та нумізматики.

Івано-Франківський художній музей. Знаходиться у ренесансній споруді Колегіального костелу XVII ст. Цей музей є справжньою скарбницею образотворчого і народного мистецтва краю. Його колекція нараховує понад 15 тис. експонатів. Музей знайомить з унікальними пам'ятками галицького іконопису й барокової скульптури, творчістю класиків українського малярства: К. Устияновича, І. Труша, Я. Пстрака, Ю. Паньке-вича, О. Новаківського, О. Сорохтея, О. Кульчицької та ін., а також творами зарубіжних майстрів XVIII - першої половини XX ст.

Художній музей має два регіональні відділи: Музей-пам'ятку дерев'яної архітектури та живопису XVI-XVIII ст. у Рогатині та Художньо-меморіальний музей В. Касіяна у Снятині.

Є в Івано-Франківську й І сторико-меморіальний музей Олекси Довбуша (рис. 5.14). Його архівні матеріали знайомлять відвідувачів з легендарною постаттю ватажка національно-визвольного руху карпатських опришків Олекси Довбуша. Крім того, у музеї розгорнуто експозиції: "Національно-визвольне повстання українських селян під проводом Івана Мухи (XVI ст.)" та "Богдан Хмельницький і Галичина".

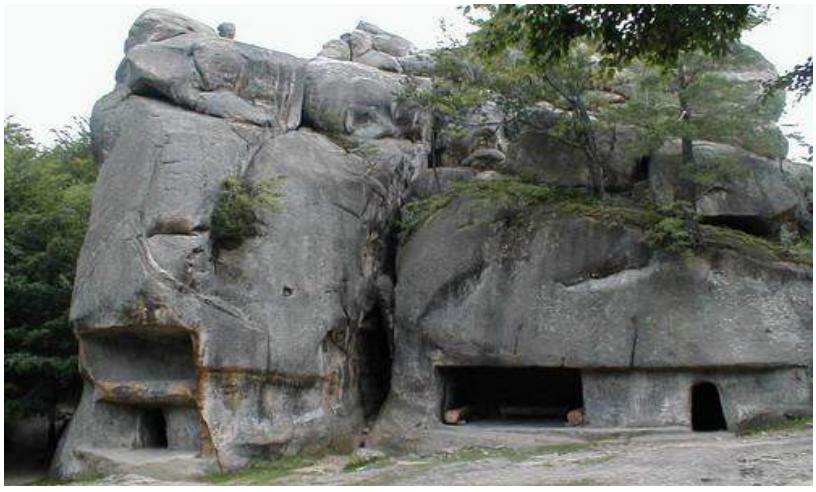

Рис. 5.14 Сучасний вигляд фронтальної частини пам'ятки "Скелі Довбуша" з викутими печерами та слідами врубів фортифікаційних клітей та ґонтових дахів давньоруської фортеці XII-XIII ст.

Діє в обласному центрі Музей визвольних змагань Прикар патського краю. У ньому представлені речі та документи, що охоплюють період від XI до XX ст. й висвітлюють події багатовікової визвольної боротьби українців Карпат і Прикарпаття за незалежність України від чужоземних поневолювачів. Левова частка експозиції музею представлена документами, що знайомлять з жахливими фактами розгулу сталінського терору й етноциду на Прикарпатті (меморіал "Дем'янів Лаз"), із славетними й драматичними сторінками боротьби Легіону українських Січових Стрільців, бійців УНР, ЗУНР, борців ОУН і УПА за незалежність держави у XX ст.

Музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського у Коломиї - це один з найбільших і най-прославленіших етнографічних музеїв не лише України, а й Європи й цілого світу. Музей розміщено в історичній будівлі Українського Дому, збудованого у 1880 р. Колекція цього музею налічує близько 30 тис. оригінальних експонатів - пам'яток матеріальної культури автохтонів Гуцульщини і Покуття від доби Трипілля до сьогодення. Це дає змогу відвідувачам музею простежити культурну неперервність етнічного розвитку на землях Українських Карпат і Прикарпаття впродовж п'яти останніх тисячоліть і на власні очі переконатися у феноменальній сталості художньо-мистецьких традицій мешканців цього самобутнього терену.

Музей має 18 експозиційних залів, побудованих за хронологічно-етнографічним принципом. Окрасою експозиції виступають художні вироби майстрів Гуцульщини з металу та рогу, виготовлені різноманітною технікою: гравіруванням, інкрустацією, гарячим й холодним куванням, плетінням й жируванням. Гуцульська кузнь (наборні пояси, наприклад) чітко відповідає художнім прототипам епохи Хорватського союзу племен й Київської Русі. Чільне місце в експозиції також посідають гуцульські й покутські писанки. Єдиною у своєму роді є музейна колекція гуцульських сирних іграшок-оберегів з виразною давньослов'янсько-язичницькою символікою.

А найоригінальнішим музеєм України, по праву, визнано Коломийський музей "Писанка" (рис. 5.15). Він знаходиться в оригінальній будівлі у формі велетенської писанки (висота - 13 м). Саме на Гуцульщині й Покутті українське писанкарство сягнуло найвищого мистецького рівня й глибини філософського світовідображення. Тож експозиція музею "Писанка" знайомить з багатотисячолітньою історією писанкарства, з різноманітними техніками її розпису та розмаїттям орнаментальних мотивів української писанки.

Рис. 5.15 Музей "Писанка" у Коломиї

Ще один музей Івано-Франківщини, що одразу після свого заснування переріс у відомий центр освітньо-краєзнавчого паломництва мешканців заходу України, - це Історико меморіальний музей Степана Бандери на його "малій батьківщині" в с Старий Угринів Калуського району. Експозиція цього музею знайомить з життям і громадсько-політичною діяльністю найвідомішого провідника Організації Українських Націоналістів - Степана Бандери, ім'я якого на багато десятиліть стало знаковим для всіх українських борців за незалежність рідної землі у XX ст.

Серед "малих" краєзнавчих музеїв Івано-Франківщини назвемо ще музеї "Бойківщина" і "Берегиня".

Експозиція музею "Бойківщина", розташованого у Долині, знайомить з природою, історією, етнографією і культурою підкарпатської Бойківщини - однієї з найсамобутніших етнографічних земель України. А експозиція музею "Берегиня", розташованого у Бурштині, знайомить з етнографією та оригінальною народною культурою ще одного історико-географічно-го краю заходу України - Опіллям.

Багатий на, без перебільшення, унікальні музейні зібрання Закарпатський край. Серед найвідоміших музеїв "Срібної землі" назвемо:

Закарпатський краєзнавчий музей (Ужгород) працює з 1945 р. Зібрання музею нараховують близько 110 тис. експонатів, які знайомлять з самобутньою багатовіковою історією та культурою краю. У музеї діють такі відділи: народного мистецтва (має унікальну колекцію народних музичних інструментів), відділ духовної культури й історії релігії, відділ природи, етнографічний (колекція з двох тисяч народних вишивок), археологічний (найбільша в Україні колекція виробів доби бронзи, нумізматична колекція,

арсенал вогнепальної зброї XIV - початку XX ст., старовинні манускрипти тощо).

Закарпатський музей народної архітектури та побуту (Ужгород) розташований поряд з краєзнавчим музеєм. Це колоритний скансен, що представляє собою ансамбль зразків народної дерев'яної архітектури та виробів народного ужиткового мистецтва населення краю. Тут налічується 7 садиб, 6 хат, церква, дзвіниця, школа, кузня, млин, корчма, зрубані з дерева. Фонд музею налічує понад 14 тис. експонатів.

Оригінальною є Хата-музей "Лемківська садиба", розташована в межах етнографічної Лемківщини у с Зарічево Пере-чинського району. Музей розповідає про життя і побут лемків - найзахіднішої етнографічної групи українського народу. Відведена під музей лемківська хата збудована в 1902 р. з букових колод. До комплексу забудови традиційної лемківської садиби входять: житлова частина (хижа, сіни і комора) та господарські прибудови (стодола, хлів і хлівець), що знаходяться під одним спільним дахом. Саме такий тип забудови характерний для го-рян-лемків. У музеї "Лемківська садиба" зібрані предмети побуту, які знайомлять з традиціями лемківського способу життя і ґаздування.

Подібним міні-музеєм є Кузня-музей "Гамора", розташована у Лисичево Іршавського району. Діюча донині кузня "Гамора" - це унікальний пам'ятник ковальського ремесла початку XIX ст. Оригінальність кузні полягає в тому, що для приведення в дію важких ковальських молотів під час виготовлення залізних виробів використовується сила падаючої води з Лиси-чанки. Для цього річку було перегороджено спеціальною греблею. Водовідвідним каналом струмінь річкової води спрямовується на лопасті коліс кузні, які приводять у рух ковальські молоти вагою до 125 кг.

Із ще одним традиційним закарпатським промислом знайомить Музей історії солекопалень у Солотвино Тячівського району. Музей розташований поряд із Солотвинськими солекопальнями (чи не найбільшими в Європі). Його експозиція знайомить із способами видобування солі від доби бронзи до наших днів, знаряддями праці шахтарів.

Вагомою науково-освітньою установою краю у 1990-ті рр. став Музей екології гір та історії природокористування в Українських Карпатах Карпатського біосферного заповідника. Музей знаходиться у Рахові. Експозиція музею складається з двох відділів: "Природа Карпат" та "Природокористування в Українських Карпатах".

У першому відділі гості біосферного заповідника мають можливість ознайомитися з походженням Карпат, їх геологією, геоморфологією, основними типами ландшафтів, рослинним і тваринним світом. Окрасою

відділу є дві діорами - "Карстова печера" та "Буковий ліс". Перша діорама у найменших деталях (із сталактитами й сталагмітами) відтворює інтер'єр однієї з карстових печер Угольсько-Широколужанського масиву Карпатського біосферного заповідника. А діорама "Буковий ліс" репрезентує фрагмент незайманого букового пралісу на скелях Угольсько-Широколужанського масиву, де деревам 300-500 років, при цьому вони досягають велетенських розмірів.

Наступний відділ експозиції - "Природокористування в Українських Карпатах" - знайомить з історією освоєння людиною Карпатських гір від епохи палеоліту до сьогодення.

Доволі багата музеями Буковина - самобутній історико-етнографічний край у південно-східній околиці Українських Карпат. Тут, передусім, варто згадати головні музеї області:

Чернівецький краєзнавчий музей знаходиться у витонченій кам'яниці XIX ст. Цей музей має давню історію. Першу спробу відкриття краєзнавчого музею на Буковині було зроблено ще в 1863 р. У 1877 р. колекції цього музею були передані Чернівецькому університету. І лише у 1893 р. зусиллями видатного буковинського краєзнавця професора К. А. Ромшторфера було відкрито Крайовий музей, що діяв до Першої світової війни. У 1935 р. Крайовий музей було об'єднано з Промисловим під назвою Музей Короля Кароля II. А після приєднання Буковини до складу Української РСР у 1940 р. шляхом об'єднанння експозицій музею Короля Кароля II і Музею церковного мистецтва було започатковано Обласний краєзнавчий музей.

Нині колекції Чернівецького краєзнавчого музею нараховують понад 82 тис. експонатів, аналогів яким (з огляду на багатовікову ізоляцію Буковини від решти території України) не існує. Це оригінальна нумізматична колекція, що нараховує більше 3 тис. монет, збірка стародруків, колекція холодної та вогнепальної зброї, археологічні знахідки з теренів Буковини й Північної Бессарабії. Справжньою окрасою музею є багата колекція буковинських ікон XVI-XVIII ст.

Чернівецький краєзнавчий музей має два міські філіали та два крайові відділи, а саме: Чернівецький літературно-меморіальний музей Ю. Федьковича, Чернівецький літературно-меморіальний музей О. Кобилянської, Хотинський історичний музей та Кіцманський історичний музей.

Чернівецький обласний художній музей знаходиться в аристократичній кам'яниці, збудованій у 1901 р. за проектом Г. Гесснера за взірцем сецесійних віденських палаців. У інтер'єрах та зовнішньому обрамленні цієї пам'ятки

архітектури поєднано майолікове панно, художнє кування й скульптуру, настельні барельєфи та мозаїчні підлоги й вітражі.

В експозиції художнього музею представлено роботи відомих буковинських майстрів образотворчого мистецтва кінця XIX - першої половини XX ст.: Є. Максимовича, М. Івасюка, Є. Ліпецького, Е. Бучевського, А. Кохановської тощо. Також цей музей експонує колекції буковинських вишиваних сорочок і писанок, народних килимів, буковинських мальованих "хатніх" образів.

Чернівецький музей народної архітектури та побуту - це другий за величиною (після Шевченківського гаю у Львові) скансен Західної України, що знаходиться на околиці Чернівців. Уперше ідею створення на Буковині музею такого типу було висунуто ще в 1906 р. на засіданні наукового товариства у Зальцбурзі (Австрія). Але сучасний музей постав щойно з 1977 р. Нині Чернівецький скансен - просторий архітектурно-ландшафтний комплекс пам'яток народного будівництва Буковини й Північної Бессарабії кінця XVIII - початку XX ст. Загалом, тут зосереджено 35 дерев'яних будівель житлового, господарського й сакрального призначення. Серед них є селянські садиби, кузня, корчма, сільська управа, церкви, дзвіниці. Окрасою експозиції є стрункі млини-вітряки початку XIX ст.

Фонди музею налічують понад 8 тис. етнографічних експонатів (з них більше 1,5 тис. виставлені в експозиції). Окрасою є колекції святкового одягу мешканців Буковини й Бессарабії, налавників, обрядових вишиваних рушників, барвистих килимів, гуцульських кожухів і яскраво декорованих чересів, а також збірка різьблених, кованих й мальованих хатніх скринь.

4 Спелеотуризм

Названі аспекти вивчення і використання печер далеко не вичерпують їхнє господарське значення. Печера — це геологічний об'єкт з багатьма природними феноменами, і проведення спе-леологічних досліджень відкривають нові можливості як в одержанні, так і в інтерпретації інформації, отриманої класичними геологічними методами. Спелеологічні дослідження дають змогу деталізувати літологічний розріз карстоутворюючих порід і встановити особливості тектонічної будови району; вивчення гідрогеології карстових порожнин дає можливість визначити закономірності формування, руху і розвантаження підземних вод і вийти на раціональні схеми їх експлуатації. Спелеологічні дослідження надають суттєву допомогу і при вирішенні інженерно-геологічних завдань. Вони широко використовуються при проходженні тунелів, при будівництві ГБС тощо.

У різних печерах світу протягом тривалого часу вивчалися проблеми функціонування психобіологічної сфери людського організму, зокрема біоритмів, психологічної сумісності, індивідуальної та колективної здатності людини до повного перебування в екстремальних умовах повної ізоляції від звичного середовища.

Один із таких експериментів, в організації якого взяв участь і вітчизняний Інститут медикобіологічних проблем, відбувся у печері Боговина (територія Югославії). Відомий югославський спелеолог Мілутин Велькович виконав спеціальну програму досліджень, розраховану на 2 роки самотнього перебування під землею. Програма нового експерименту вченого отримала назву "Боговина — космосу". Два подібних за метою досліди проведено на Поділлі науково-дослідною лабораторією спелеомедицини Республіканської алергологічної лікарні спільно з Тернопільською обласною комісією спелеотуризму та клубу спелеологів "Поділля". У 1977 р. в Академічному залі Кришталевої печери протягом 29 діб провів комплекс медико-фізіологічних спостережень лікар Ю. Ю. Чижмар. Наступного року в галереї Ветеранів Озерної печери протягом місяця діяла підземна лабораторія.

З 4 лютого по б вересня 1972 р. французький вчений і спелеолог Мішель Сіфр на самоті провів у печері Міднайт (СІЛА, штат Техас) 205 днів. Увесь цей час він щоденно з метою фізіологічних спостережень проводив над собою різноманітні багаточисельні експерименти і тести. Вони були поставлені з метою вивчення 3 важливих проблем: біологічних (фізіологічних) ритмів, психологічного часу і фізіологічних процесів,

пов'язаних зі сном людини.

Проведені М. Сіфром біологічні (фізіологічні) експерименти мають певне прикладне значення, насамперед, у галузі космічної медицини. Нині в Україні створено кілька підземних лікарень і клінік. Спеціалісти спелеотерапії провели ряд дослідів у тернопільських печерах — Кришталевій та Озерній. Отримані експериментальні дані свідчать про лікувальні властивості мікроклімату печер і доцільність створення тут алергологічних стаціонарів для лікування хворих хронічними бронхітами, пневмонією, бронхіальною астмою.

Спелеотерапія — це використання мікроклімату печер, шахт для лікування цілого ряду захворювань, один з стародавніх і широко розповсюджених у наші часи методів оздоровлення в багатьох країнах світу.

Початком розвитку в Україні спелеотерапії вважається 1966 р., коли на основі принципів лікування польського спелеокурорту "Велічка" на базі солотвинських соляних шахт директором Ужгородського філіалу Одеського інституту курортології М. Д. Тор-тохіним була організована алергологічна лікарня. Профіль цієї оздоровниці — лікування хворих на бронхіальну астму інфекційно-алергічної форми за спеціально розробленою методикою. Спелеотерапевтичне відділення лікарні складається з комплексу гірських виробок для розташування 250 хворих, які знаходяться на глибині 300 м від поверхні. Соляні поклади Солотвинського родовища, в якому розташоване відділення, відзначаються доволі складною будовою, що зумовлено чергуванням шарів та лінз чистої солі з сіллю, яка в різних масових частках засмічена вулканічною породою, — спелетом.

Основний лікувальний чинник печер — це мікрокліматичні умови, які характеризуються цілим рядом особливостей: постійністю іонного і газового складу повітря, домінуючою роллю від'ємно заряджених іонів, постійністю барометричного тиску і температури, незначною відносною вологістю, відсутністю бактеріальної флори й алергенів, наявністю великої кількості натрієво-хлористих аерозолів. Лікувальний ефект спелеотерапії визначається сумарною дією компонентів мікроклімату. Тривале перебування в печерах (200—300 годин на протязі 5—6 тижнів) створює умови для пониження чутливості організму до алергенів, підвищує насиченість артеріальної крові киснем, нормалізує артеріальний тиск і обмінні процеси.

Українські медики встановили: спелеотерапія сприяє більш швидкому загоєнню опіків, допомагає лікувати шкірні захворювання, недуги кровообігу. Особливо ефективно допомагає спелеотерапія дітям. Якщо в дорослих після курсу лікування спостерігається значне покращення до 90 % від числа приїжджих, то у дітей — до 95 %.

Нині в Солотвино функціонують 2 шахти: №8 і № 9. Розроблений інвестиційний проект відкриття Спелеотерапевтичного відділення в печері Попелюшка Чернівецької області, яка має унікальні мікрокліматичні особливості повітря за вмістом кисню, що прирівнюється до гірського повітря.

На підставі численних наукових досліджень рекомендовано створити на базі Стебницького ДГХП рудника № 1 спелеолікарню. Розроблено техніко-економічне обґрунтування (ТЕО) цього проекту. Проект передбачає поєднання традиційних для Трускавця лікувально-оздоровчих процесів із практично необмеженими можливостями лікування немедикаментозними методами алерго-пульманологічних захворювань у гірських виробітках рудника № 1 Стебницького державного гірничо-хімічного підприємства, який знаходиться на відстані 3,5 км від Трускавця. Планована пропускна здатність першої черги спелеолікарні — 160 місць (луговня № 9 або № 10).

Неабиякого розвитку у наш час набув спелеотуризм як особлива форма екотуризму. В Україні діють спелеоклуби у Києві, Сімферополі, Львові, Тернополі та ряді інших міст. Діяльність цих клубів спрямована на популяризацію печер серед широких верств українських туристів, передусім учнівської і студентської молоді.

Визнаною популярністю серед масових спелеотуристів України користуються окремі туристично облаштовані печери гірського Криму (Мармурова, Червона, Еміне-Баїр-Хосар) й Поділля (Кришталева). Поряд з природними печерами, неабиякою популярністю користуються штучні печери, викуті у скельній товщі працею людських рук. Сюди відносяться славнозвісні об'єкти національного паломництва (печери Києво-Печерської та Почаївської лавр, комплекси давньоруських печерних монастирів Подільського Придністров'я та ранньохристиянських печерних монастирів гірського Криму, Страдчанська печера та печерний монастир с. Розгірче на Львівщині тощо).

А адреналінові маршрути екстремального спелеотуризму нині в Україні прокладені у десятках туристично необлаштованих печер — тобто печер, в яких відсутні сліди людського втручання й збереглася чарівна природна незайманість. Найбільш масовими об'єктами екстремального спелеотуризму в нашій державі нині є печера лабіринтова печера Млинки, яка обслуговується групою провідників-рятувальників Чортківського спелеоклубу, а також печери Буковини.

Туристично облаштована Кришталева печера знаходиться біля Кривче на вузькому вододільному плато між Циганкою і Семеновим потоком, що впадає в неї. Широкому загалу вона стала відома з 1721 р., коли була описана

в книзі Габріеля Жончинського "Натуральна історія королівства Польського" та її новій редакції "Актуальна історія натуральна королівства Польського" 1745 р. Загальна довжина її ходів — 22 км.

Активні роботи з обладнання Кришталевої печери для відвідування туристами започаткував варшавський археолог Людвіг Савицький на початку XX ст.

У 1931 р. детальне дослідження Кришталевої печери провів інженер Віктор Нехай за дорученням Львівського комітету Державного комітету охорони природи та Центрального правління Подільського туристично-краєзнавчого товариства в Тернополі. У 1933 р. він видав книгу "Путівник по печері в Кривче", в якому подав опис і карту дослідженої частини печери.

Місцевий поміщик Мельзерув, якому належали ці землі, люб'язно подарував Подільському туристично-краєзнавчому товариству (ПТКТ) ділянку землі біля входу в Кришталеву печеру, а також дві мальовничі башти, що залишилися від замку Кацьких XVII ст. В одній з замкових башт був обладнаний туристичний притулок на 20 осіб для відвідувачів печери. Відтак, ще в 1930-ті рр. Кришталева печера стала однією з найбільш відомих печер Центральної Європи. Вона згадується у численних туристичних путівниках, що видавалися різними мовами у тодішній Польщі.

Хоча вхід до Кришталевої печери знаходиться у високому скелястому масиві, проте вона доступна для всіх у будь-яку пору року. Тепер тут є зручний під'їзд і 2,5 км електрифікованої підземної траси для туристів. Працюють досвідчені провідники-екскурсоводи. Спецодяг не вимагається — Кришталева печера суха. Туристична траса включає в себе проходження лабіринту коридорів і великих залів, стіни багатьох галерей і залів покриті жовто-бурими кристалами вторинного гіпсу. Лише в кількох місцях виявлено карбонатні натьоки, сталактити. Найатракційніша ділянка турмаршруту — "Лабіринт Скелета" з химерними натічними формами.

Печера Млинки — найпопулярніший спелеотуристичний об'єкт Тернопільщини. Екскурсійний маршрут її лабіринтом щороку проходять численні спортивно-туристичні групи, у Млинках відбуваються змагання з орієнтування під землею та спелеозйомки, навчально-тренувальні заняття спелеотуристів. Екскурсійний маршрут не розрахований на масових відвідувачів.

А втім, найбільш масові потоки відвідувачів припадають на три найвеличніші вапнякові печери України, розташовані в горах Криму: Мармурову, Еміне-Баїр-Хосар й Червону.

Червона печера (татарською — Кизил-Коба) знаходиться неподалік Перевального (ліворуч від траси Сімферополь — Алушта). Це величезна

печерна система загальною довжиною 13,7 км. Унікальність Червоної полягає в тому, що це найповерховіша лабіринтова система України — підземні порожнини розташовані в шістьох лабіринтових поверхах. Всередині Червона печера вражає значною кількістю грандіозних провальних залів і великих галерей та розмаїттям кальцитових натічних форм. Окремі сталактити Червоної досягають 5—8 м. Окрасою печери є ріка Кизил-Коба, що бере початок у її глибинах (див. рис.5.16, 5.17)

Рис. 5.15 Ріка Кизил-Коба

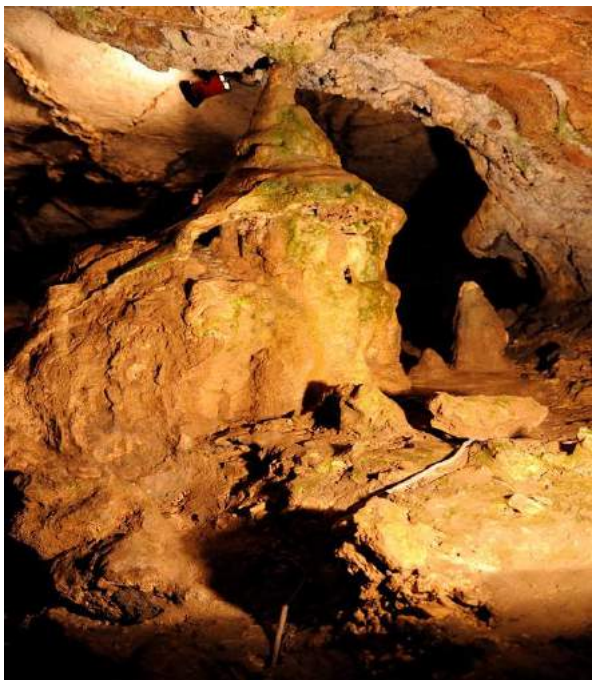

Рис. 5.17 Червона печера

Щороку Червону печеру відвідують тисячі спелеотуристів. Однак, з початку XXI ст. популярність цього атракційного об'єкта дещо спала в зв'язку з обладнанням для масового туристичного відвідування двох наймальовничіших спелеосистем України — печер Мармурової й Еміне-Баїр-Хосар.

Печери Мармурова й Еміне-Баїр-Хосар знаходяться поруч на верхньому плато Чатир-Дагу в межах Кримського державного заповідника. Вони обладнані для цілорічного туристичного відвідування членами Сімферопольського центру спелеотуризму.

Печера Мармурова відкрита сімферопольськими спелеологами в 1987 р. і з дня відкриття взята під охорону Сімферопольським клубом спелеологів. Завдяки цьому вона зберегла свою незайману красу. Вхід у печеру знаходиться на висоті 920 м над рівнем моря. Довжина розвіданих ходів становить 2050 м, глибина — 60 м. Довжина обладнаних екскурсійних маршрутів сягає понад 1 км. (Рис. 5.18)

Рис. 5.18 Мармурова печера

Морфологічно Мармурова складається з трьох частин: Головної галереї, Нижньої галереї і бічного Тигрового ходу. Ці велетенські галереї натічними формами й брилами провально-гравітаційного походження розділяються на окремі зали. Температура повітря всередині печери впродовж року стабільна--1-9 °С.

Екскурсії в Мармуровій печері проходять трьома маршрутами.

Перший маршрут у "Галерею казок" — найкоротший загально-ознайомлюючий. Довжина маршруту в обидва кінці становить 250 м. Екскурсія триває 30 хв. За цей час екскурсанти мають нагоду дізнатися про геологічну історію утворення печери, милуватися й фотографуватися на тлі химерних натічних утворень фантастичного підземного царства. Сталактитові й сталагмітові статуї Мармурової нагадують казкових героїв, скульптури дивовижних звірів, вигадливі форми палаців і замків.

Другий маршрут Мармуровою має назву "До перлинних озер". Він проходить через "Галерею казок", минає найбільший за розмірами зал печери — Зал перебудови (його параметри; довжина — 175 м, висота — 27 м, ширина — 42 м) — і виводить у кінець дальнього залу на гребінь кальцитової греблі. Екскурсія триває одну годину. Під час цієї екскурсії відвідувачі оглядають витончені натічні колони, грандіозні стіни, вкриті печерними "квітами" — коралітами, різноманітні сталактити й сталагміти, печерні озера-ванночки, кальцитову греблю. З неї видно продовження Мармурової печери, її туристично ще не обладнану частину — Палацевий зал.

Третій маршрут Мармуровою проходить через "Галерею казок" і звертає

направо в бічне відгалуження печери — галерею "Тигровий хід". Стеля цієї галереї набагато нижча, але за багатством натічного оздоблення перевершує обидві перші галереї. Тут трапляються і мальовничі натічні колони, і завіси, і кам'яні водоспади, й ажурні ванночки, і печерні "квіти" — геліктіти. Довжина цієї галереї становить 360 м. Тривалість екскурсії — понад годину.

Багато екскурсантів, потрапивши у підземний дивосвіт Мармурової, прагнуть оглянути всю обладнану частину печери. Така екскурсія всіма галереями триває 1 год 40 хв.

Для шанувальників екстремального спелеотуризму за окрему плату проводиться тур у заповідну частину Мармурової печери — Нижню галерею. Ця частина печери довжиною близько 1 км ще не обладнана, і туристів чекає маса несподіванок: вузькі тріщини, якими потрібно протискуватися, кам'яні завали, слизькі мокрі спуски з кам'яних гірок і уступів. У цій частині по-печерному темно і сиро, тому туристам пропонують комбінезони, дають автономне світло — ліхтарі-"коногонки", і вони

3 досвідченими інструкторами відправляються в царство безмовності й тиші.

Подорож триває близько 3 годин. За цей час спелеотуристи знайомляться з трьома заповідними залами: Рожевим, Залом Надій і Люстровим. Тут "сховане" найцінніше печерне багатство: завіси зі звисаючих сталактитів, кам'яні троянди, що покривають стелю і стіни, кристали кальциту, що переливаються при світлі ліхтаря, сотні тонких, прозорих кальцитових трубочок. Зі стелі звисають десятки дорогоцінних "люстр", суцільно покритих коралітовими "квітами".

За оцінкою найвідоміших спелеологів-експертів, Мармурова печера входить у п'ятірку найгарніших печер планети.

У 1992 р. Мармурова печера була прийнята в Міжнародну асоціацію обладнаних печер (штаб-квартира асоціації — Генга, Італія).

Печера Еміне-Баїр-Хосар розташована за 1 км на південь від Мармурової печери. Це попросту унікальний за розмаїттям натічних форм і підземному рельєфу спелеокомплекс планети. За багатством різнобарвних кристалів Еміне-Баїр-Хосар визнана найгарнішою печерою Європи (рис. 5.19)

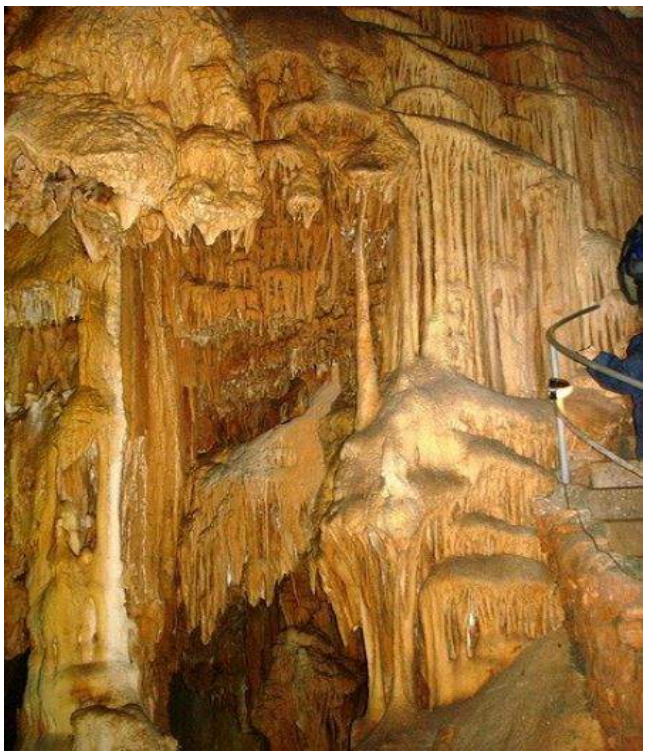

Рис. 5.19 Печера Еміне-Баїр-Хосар

Температура повітря в Еміне-Баїр-Хосар набагато нижча, ніж в Мармуровій, і цілорічно тримається на відмітці +4,5 °С. Тому відвідувачам цього унікального спелеокомплексу перед екскурсією потрібно обов'язково запастися теплим одягом.

Печера відкрита для відвідування у 1994 р., тут обладнано 4 екскурсійні маршрути (тривалістю від 30 хв до 1,6 год). Усі вони починаються біля штучного входу, пробитого в скелі, й проходять через Північну галерею вглиб печери. Екскурсійний маршрут заводить на глибину 60 м у химерний світ кам'яних палаців, водоспадів, дивує палеонтологічними знахідками (у печері знайдені кісти найдавніших тварин: мамонта, шерстистого носорога, печерного ведмедя тощо). В Еміне-Баїр-Хосар працює палеонтолого-мінералогічний музей.

Найцікавіший екскурсійний маршрут веде у важкодоступну частину печери — Верхній Баїр. Він проходить через підземне озеро в зал Ідолів і триває 1,6 год.

На плато Чатир-Даг обладнано центр активного відпочинку, що передбачає не лише спелеоекспедиції у підземний світ Мармурової й Еміне-

Баїр-Хосар, а й гірськолижний і екологічний туризм у Кримських горах. Інфраструктуру рекреаційного центру формують нічліжні будиночки на 2—6 осіб, кафе, бар з банкетним залом на 50 місць, WC, автостоянка. На вершину заповідногоплато Чатир-Даг прокладено зручний під'їзд для приватного й екскурсійного автотранспорту. Взимку відкривається пункт прокату гірськолижного спорядження, працює бугель-ний витяг (200 м), є умови для екстремального позатрасового катання. Працівниками Центру спелеотуризму екотуристам пропонуються походи в необладнані печери (Тисячеголова, Холодна), екскурсія в Тисову ущелину, сходження на величні вершини Чатир-Дагу — Еклізі-Бурун й Ангар-Бурун.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте суспільне значення рекреації у природному середовищі
2. Якими природними краєзнавчо-туристичними ресурсами багата Україна
3. Опишіть історію створення заповідної справи в Україні
4. Як класифікуються об'єкти державного природно-заповідного фонду України
5. Яким чином можна використовувати замки, фортеці і монастирі України в туристичних цілях
6. Що таке музеї та яку суспільну роль вони відіграють?
7. Опишіть історію розбудови музейної мережі нашої держави.
8. Як класифікують музеї України?
9. Охарактеризуйте найвідоміші музеї Вашого краю.
10. Дайте визначення «природна печера» та «спелеологія»
11. Дайте характеристику найвідомішим печерам України
12. Яким чином карстові печери використовують для спелеотуризму та спелеотерапії

13. Охарактеризуйте проблеми та перспективи використання українських печер у туристичних цілях

Тема 6 Види туризму на території України

Мета: Надати характеристику видам туризму на території України; зрозуміти сутність лікувально-оздоровчого та ділового туризму в Україні; засвоїти матеріал про релігійний та паломницький туризм в Україні

План

1. Географія відпочинку і розваг в Україні
2. Лікувально-оздоровчий туризм
3. Діловий туризм в Україні - с/р
4. Релігійний туризм, міста та місця паломництва – с/р

Література

1. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2007р.

2. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. – К.: Альтерпрес, 2003р.

3. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб./ за редакцією проф. Ф.Д. Заставного – К.: Знання, 2006р.

4. Ивченко А.С. Вся Украина. – К.: ГНПП «Картография», 2008 г.

5. Низовский А.Ю. 100 великих чудес Украины. – К.: «Арий», 2010 г.

6. Дивовижна Україна / Авт. – упор.: Т.С. Жабська, Г.С. Тетелтман, К.В. Шаповалова. – Х.: Фактор, 2011 р.

1 Географія відпочинку і розваг в Україні

До відпочинкових видів туризму і розваг, які знайшли поширення на сучасному етапові розвитку суспільства, більшість дослідників відносять сільський зелений, агротуризм, екотуризм, спелеотуризм, водний, кінний, екстремальний (пригодницький, рафтінг, дайвінг, сноубординг, фрірайд, вейкбордінг, польоти на повітряних кулях і дельтапланах, джайлоо-туризм), культурний, науковий, ностальгічний (етнічний). На нашу думку, такі види туризму як спелеотуризм, кінний та водний, в їх класичному розумінні, відносяться до відпочинкового туризму, адже вони мають давню історію розвитку не лише в світі, але і в Україні, а тому їх варто розглядати в групі традиційних видів туризму.

На території України в останні роки знайшли розвиток такі відпочинкові види туризму, як сільський зелений, агротуризм, екотуризм, кінний, екстремальний (пригодницький, рафтінг, дайвінг, сноубординг, фрірайд, вейкбордінг, польоти на повітряних кулях і дельтапланах,), культурний, ностальгічний (етнічний). Дамо їм більш детальну характеристику.

Сільський зелений туризм (rural tourist) згідно словника британця С.Медліка (1993) – відпочинковий вид туризму,сконцентрований на сільських територіях. Початок його розвитку припадає на останню третину XX ст., коли на зміну трьох «S» («Sun-Sea-Sand») – сонце, море і пісок прийшла концепція трьох «L» («Landscape-Lore-Leisure») – пейзаж, традиція, дозвілля. Його головним завданням є надання послуг відпочинку для жителів міста та ознайомлення іноземних туристів з традиціями та побутом місцевих жителів. Разом з тим міських жителів приваблює можливість відпочити від міських, «некомфортних» з психологічної та фізіологічної точки зору, умов. Раніше головними причинами, що гальмували розвиток сільського зеленого туризму, були транспортна віддаленість, погані дороги та відсутність належних побутових умов. В останні роки, коли в особистій власності громадян з’явилась велика кількість легкових автомобілів, в тому числі і позашляховиків, перша причина була легко подолана. Поступово, частина

громадян, що проживають в сільській місцевості налагоджують і належні побутові умови. Зараз, практично в кожному селі і навіть на невеличких хуторах можна знайти приватні будинки, які відповідають запитам туристів не лише з нашої держави, але й іноземців. Це такі вимоги: наявність гарячою та холодної води, каналізації безпосередньо у будинку, можливість користуватися супутниковим телебаченням та надійний телефонний зв'язок.

В умовах перебудови сільського господарства на ринкові відносини, в сільській місцевості, вивільнилася значна кількість працівників. І якраз саме розвиток сільського зеленого туризму може значно, якщо не повністю знизити соціальну напругу на селі. Необхідно, що б у туристично-привабливих селах було мінімум 5-10 будинків здатних прийняти туристів. Навколо них поступово сформується і відповідна інфраструктура: магазини, кафе, аптеки. Буде розвиватися виробництво сувенірів, надання транспортних, екскурсійних та інших послуг.

Умови для розвитку сільського зеленого туризму є по всій території України. Але уже зараз, головними регіонами його швидкого розвитку, є Карпати, Прикарпаття, приморські частини Криму та Одеської області, придністерські частини Поділля та Буковини, територія Шацького НПП. В інших частинах він розвивається значно повільніше.

Значною перешкодою на шляху розвитку сільського зеленого туризму в Україні є відсутність Закону «Про сільський зелений туризм», який уже понад 10 років чекає своєї черги на прийняття Верховною Радою, а також державної «Комплексної програми розвитку сільського зеленого туризму». Прикладом для нас може бути Польща, де сільський зелений туризм розвивається при всебічній державній підтримці.

Агротуризм (farm tourism) – відпочинковий туризм, що передбачає використання дворогосподарства та часткову або повну участь відпочиваючих у власному обслуговуванні. Обов'язковою умовою є винаймання різного роду помешкання. Це може бути власне будинок, тимчасове житло (типу бунгало або стаціонарний намет). Головною метою відпочиваючих в агрооселях є, крім власне відпочинку, знайомство з способами ведення господарства.

Агротуризм у нас знаходиться на початковому етапі свого розвитку і дуже часто ототожнюється із сільським зеленим туризмом. Хоча останній часто включає в себе і елементи агротуризму. Це і спроби, під керівництвом господині, випекти хліб, або приготувати якусь її фірмову страву, подоїти корови, або допомогти господарю по господарству.

Екотуризм – це форма відпочинку, при якій відпочиваючі основну частину активного відпочинку витрачають на знайомство з природою,

правилами та нормами поведінки в ній і навіть беруть безпосередню участь в різноманітних екологічних акціях. Екотуризм може мати як стаціонарну форму, так і експедиційну.

При стаціонарному екотуризмі, відпочиваючі знайомляться з навколишньою природою на заздалегідь розроблених екологічних стежках під керівництвом професійних екскурсоводів. Крім того вони можуть проживати на базах, або в садибах сільського зеленого туризму поблизу заповідних територій різного рангу та відвідувати їх під керівництвом лісників та єгерів.

Експедиційний екотуризм передбачає проживання в різних місцях та різних умовах та знайомство з природою «на сліпу». Група відпочиваючих вибирає певний район відпочинку і проходить його як класична група туристів-пішохідників, але головну увагу звертає на екологічний стан території.

Всі ці види туризму лише починають розвиватися. Поодинокі приклади є на території Хмельниччини (туристичний кластер «Оберіг»), півдня Вінниччини (село Буша), Волинської та Луганської областей.

Екстремальний туризм – туризм, який пов'язаний з великими фізичними навантаженнями і, як правило, з ризиком для власного життя. Розрізняють декілька видів екстремального туризму. Але всіх їх можна поділити на спеціально підготовлені або природні.

Одним із видів екстремального туризму є полювання. Воно, як правило є спеціально підготовлене і передбачає максимальне дотримання правил техніки безпеки і проводиться під контролем єгерів. Планове полювання в Україні проводиться на вовків, оленів, лосів та інших копитних та перелітних птахів. В минулому році було проведено перше ліцензоване полювання на зубра у Вінницькій області.

Рафтінг, як вид туризму практикується на швидких річках в надувних латексних човнах. Екіпаж таких човнів становить від 3 до 10 чоловік. Команда проходить тривале тренування під керівництвом досвідченого інструктора. Під його ж керівництвом здійснюється і сплав. Учасники крім випробування власних сил отримують масу емоційного задоволення.

На території України рафтинг практикується на швидкоплинних гірських річках Карпат а також на порогах Південного Бугу під час повені та паводків.

Дайвінг – вид туризму, який передбачає ознайомлення туриста з підводним світом. Бажаючі займатися цим видом туризму проходять спеціальну підготовку під керівництвом інструктора, але самостійно підбирають свій комплект оснащення, балансувальні вантажі та перевіряє

працездатність редуктора та октопуса.

Цей вид туризму в останні 5-7 років знайшов своє поширення і на території України. В Криму біля селища Чорноморське знаходиться головний район зосередження таких туристів. Дайверів можна зустріти і в інших частинах Криму.

Ще одним видом екстремального туризму є ***сноубординг*** . Сноубординг – спуск по снігу з гірських схилів на спеціально обладнаній дошці. Зараз в Україні підготовлено декілька трас де туристи можуть одержати незабутні враження. Крім того, зараз значного поширення набули спуски по крутих непідготовлених схилах із складним рельєфом – freeskiing. Також набуває поширення лижний альпінізм (ski-mountaineering) – сходження на вершину гору з метою спуску з неї на лижах або сноуборді.

Із сноубордингу проводяться чемпіонати світу та Європи.

Вейкбордінг – це комбінація водних лиж, сноуборда, скейта і серфінгу. Катер буксирує спортсмена, який стоїть на широкій, але короткій дошці. Катер має додатковий баласт, для глибшої посадки і рухається в середньому 30-40 км/год. Після себе він залишає досить значну хвилю, яку рейдер використовує як трамплін. У стрибку рейдер виконує різноманітні трюки. В Києві уже відбулось декілька етапів чемпіонату Європи.

Для людей, які хочуть відчути себе лижниками-першопрохідцями існує такий вид туризму, як ***фрірайд***. Це спуск по схилах гір, де не прокладено спеціальних трас. Головним районом його розвитку є, і, будуть в майбутньому, Українські Карпати. На сьогоднішній день його сміливо можна віднести до найбільш небезпечних видів туризму.

Розвивається в нашій державі і такий вид туризму, як *польоти на повітряних кулях та дельтапланах*. Польоти на повітряних кулях можна здійснити на різноманітних фестивалях. Найбільш популярний із них проводиться щорічно у місті Кам’янець-Подільський. Центром українського дельтапланеризму є село Планерське поблизу Коктебеля.

Все більше в моду, особливо в Карпатах входить ще один підвид ескремального туризму – прогулянки по гірських дорогах на квадроциклах. Практично в кожному селі, де є осередки сільського зеленого туризму, Вам запропонують помилуватися красою гір із сідла квадроцикла. Такі ж послуги можна зустріти уже і в придністровській частині Поділля. Тут також можуть запропонувати і прогулянку на скутері.

Значного поширення в останні роки набув ***культурний туризм***. Це участь людей з різних регіонах в різноманітних фестивалях, іграх, концертах відомих зірок естради, іграх КВК і тому подібне. Такі заходи збирають тисячі а деколи і десятки тисяч людей. Найбільш відомими фестивалями у нас є

«Таврійські ігри» та «Республіка Казантип», рицарські турніри у фортецях Кам'янця-Подільського, Меджибожа та ряду інших фортець.

Науковий туризм – вид туризму, що включає поїздки з метою участі в різних конгресах, симпозіумах і нарадах науковців, а також участь у різноманітних наукових експедиціях людей які не є науковцями але мають бажання, за окрему оплату, брати у них участь. Це учасники археологічних розкопок, екологічних експедицій і навіть антарктичних станцій.

Швидкими темпами розвивається в Україні і ***ностальгічний туризм***. В перекладі з грецької це означає «туга за батьківщиною, духовна слабкість за минулим». На сьогоднішній день, за перспективністю розвитку він поступається тільки сільському зеленому.

Все більше іноземців мають бажання відвідати історичну батьківщину своїх батьків, дідів, прадідів, або ж відвідати місця поховань своїх славетних одноплемінників. Прикладом на Поділлі, може бути щорічне масове паломництво брацлавських хасидів до Умані, Брацлава, Меджибожа, Славути, Полонного та інших міст регіону, на могили Беш Тови та його проповідників (цадиків). В карпатському регіоні спостерігається значне пожвавлення відвідувань захоронень австро-угорських вояків часів першої світової війни.

Одним із підвидів ностальгічного туризму є етнічний туризм. Основні райони його масового розвитку це прикордонне Закарпаття, Львівщина, Волинь. Це як правило відвідування родичів, які опинились по різні сторони кордону.

В період значної політизації суспільства почав розвиватися так званий соціополітичний (в деяких дослідників, соціальний) туризм. Це поїздки великої кількості людей в різні регіони нашої держави для участі в масових заходах різноманітних партій і блоків. Такі поїздки оплачуються політичними партіями. Учасники таких заходів мають можливість ознайомитися з історичними та культурними цінностями цих міст.

Пік розвитку такого туризму прийшовся на 2004-2007 роки. Зараз спостерігається спад. Але ще певний час він буде існувати.

Україна має необмежені можливості для розвитку такого виду туризму як промисловий. ***Промисловий*** (в деяких публікаціях зустрічається як індустріальний) туризм – це відвідання кар'єрів, шахт, промислових підприємств з метою ознайомитись з їх роботою, або наслідками впливу на навколишнє природне середовище. Цей вид туризму найбільш динамічно розвивається в старих промислових районах. Але і інші регіони мають можливості для його розвитку. Наприклад, майже щодня відбуваються екскурсії у навчальний центр Хмельницької АЕС (м. Нетішин), а щоб

попасти на екскурсію на головну підприємство «Рошен» – Вінницьку кондитерську фабрику, необхідно записуватися на чергу за місяць – півтора наперед. Також, систематично здійснюються екскурсії на територію Чорнобильської АЕС.

2Лікувально-оздоровчий туризм

У Законі України «Про туризм» указано на існування лікувально-оздоровчого туризму як окремого виду, однак дефініції його не визначено. Варто зазначити, що в науковців також немає спільної думки щодо трактування терміна «лікувально-оздоровчий туризм». Так, деякі українські та зарубіжні вчені вважають, що цей вид туризму: є складовою частиною іншого виду туризму – наприклад, рекреаційного, тобто «подорожі з метою відпочинку, оздоровлення і лікування»; медичного, «головною метою якого є лікування чи перебування у медичних закладах та який складається з лікувально-оздоровчого, оздоровчого та лікувального туризму»; є тотожним таким поняттям, як «санаторно-курортний туризм», здійснюваний з загальнооздоровчою, лікувальною цілями; «оздоровчий відпочинок», який, залежно від засобів впливу на організм людини, поділяється на клімато-, бальнео-, море-, грязелікування»; «оздоровчий туризм», до складу якого входить «відпочинок з обов'язковим профілактичним лікуванням»; «оздоровлювально-пізнавальний» як поєднання цілей оздоровлення і пізнання; «курортно-лікувальний» як пересування людей, зумовлене потребою поліпшити стан здоров'я; є сукупністю двох видів туризму, наприклад: «лікувального (для лікування в санаторно-курортних закладах) та оздоровчого (для відпочинку та профілактики захворювань)»; є поєднанням трьох видів туризму: «рекреаційного, реабілітаційного і зеленого» ; є єдиним поняттям, що характеризує здійснення подорожі з метою оздоровлення та профілактики різноманітних захворювань організму людини під час відпочинку. Отже, незважаючи на неоднозначність думок науковців щодо тлумачення терміну «лікувально-оздоровчий туризм», усі вони враховують діяльність, пов'язану з ним як туристичну. Однак в нормативно-правових актах України з цього питання існують певні суперечності, які стосуються і статусу осіб, на яких розраховано лікувально-оздоровче обслуговування, так і закладів, у яких воно відбувається. Відповідно до Законів України «Про

курорти», «Основи законодавства України про охорону здоров'я» особи, які прибувають до санаторно-курортних закладів, вважаються не туристами, а хворими. Проте, згідно з міжнародною системою цілей туристичних поїздок подорожі з лікувально- оздоровчою метою відносяться саме до сфери туризму. За даними Всесвітньої туристичної організації, їх частка складає чверть від загальної кількості міжнародних прибуттів туристів, що дає підставу зараховувати лікування й оздоровлення до основних потреб в туризмі. Відповідно до Законів України «Про курорти», «Основи законодавства України про охорону здоров'я» санаторно-курортні заклади вважаються закладами охорони здоров'я, що забезпечують надання послуг лікувального, профілактичного та реабілітаційного характеру хворим. Проте згідно з міжнародною класифікацією санаторії, профілакторії, пансіонати, будинки та бази відпочинку відносяться до категорії спеціалізованих засобів розміщення туристів. Однак у чинному українському законодавстві про туризм також існують розбіжності щодо визначення перелічених закладів. Наприклад: 1. Згідно з національним стандартом ДСТУ 4268:2003 до складу спеціалізованих засобів розміщення, які, крім послуг проживання, виконують ще яку-небудь функцію (наприклад, лікування, оздоровлення, транспортування тощо), входять «санаторії, будинки реабілітації, оздоровчі ферми». Згідно з національним стандартом ДСТУ 4527:2006: санаторій визначено як «готель, розташований на території курорту або рекреаційної зони, який забезпечує надавання послуг лікування у регламентованому режимі»; профілакторій – «аналогічний готелю засіб розміщення, як правило, відомчого підпорядкування, призначений для організування відпочинку та загального оздоровлювання, який має умови для надавання послуг профілактичного лікування професійних хвороб»; пансіонат – «аналогічний готелю засіб розміщення оздоровлювального призначення, розташований у заміській або у рекреаційній зоні з регламентованим режимом харчування та відпочинку»; будинок відпочинку – «аналогічний готелю засіб розміщення, зазвичай цілорічного функціонування, розташований у рекреаційній зоні, і який забезпечує умови для відпочинку з надаванням послуг оздоровчо-лікувального характеру у регламентованому режимі»; база відпочинку – «аналогічний готелю засіб розміщення з мінімальними зручностями, зазвичай сезонного функціонування, розташований у рекреаційній зоні, який забезпечує умови для відпочинку» 3. Згідно з інструкцією до форми статистичної звітності 1-КЗР «Звіт про діяльність колективного засобу розміщування» спостереження проводяться за такими групами закладів: санаторії (які за ДСТУ 4527:2006 є готелями), санаторії- профілакторії, пансіонати з лікуванням, бальнеологічні лікарні, грязелікарні,

бальнеогрязелікарні (таких термінів за стандартом не існує взагалі), пансіонати, будинки і бази відпочинку (які віднесені до категорії аналогічних готелям засобів розміщення). Отже, хоча в туристичному законодавстві України є суперечності стосовно належності розглянутих засобів розміщення до певних категорій, однак усі вони враховуються закладами, у яких обслуговують туристів, а не хворих. Що ж до визначення термінів «турист» і «хворий», «засоби розміщення туристів» і «заклади охорони здоров'я» за чинним українським законодавством про туризм і курорти, то ці питання, як і всі інші спірні моменти, потребують удосконалення. Сьогодні в Україні нараховується 241 населений пункт, віднесений до курортних, серед яких переважна більшість розташовані в АР Крим (131), за якою слідують Одеська (22), Львівська (18) та Херсонська (12) області. Решта регіонів України має від одного до дев'яти курортних місцевостей.

Так, в Україні, за даними 2011 року, функціонувало 2377 санаторно-курортних та оздоровчих закладів (оформлених як юридичні особи), які розподілені за регіонами вкрай нерівномірно. Якщо в середньому на регіон припадає 88 таких закладів (2377 : 27), то найбільше їх в Автономній Республіці Крим (487 закладів), найменше – Тернопільській області (15 закладів).

В цілому можна виділити таку спеціалізацію курортів України:

- лікування органів травлення (курорти з питними мінеральними водами-Миргород, Моршин, Трускавець, Закарпаття, Березівські мінеральні води, Рай-Єленівка, Одеса (Куяльник), Бердянськ, Сатанів тощо;

- серцево-судинні хвороби, функціональні розлади нервової системи - Південний берег Криму, Конча-Заспа, Пуща Водиця, Ворзель, Слов'янськ, Слов'яногірськ, Одеса тощо;

- лікування органів дихання - Південний берег Криму (особливо Алушта та Ялта), є умови для лікування в Очакові, Слов'янську тощо;

- хвороби кістково-м'язової системи і суглобів, периферичної нервової системи, жіночих і чоловічих статевих органів - грязьові курорти: Саки, Євпаторія, Гола Пристань, Бердянськ, Слов'янськ, Куяльник, Феодосія, Маріуполь, а також курорти з радоновою (Хмільник) і сірководневою мінеральною водою (Немирів) тощо;

- хвороби нирок і сечевивідних шляхів - Трускавець, Березівські мінеральні води, Сатанів та ін.;

- запальні захворювання нирок - Ялта (влітку), Трускавець та ін.;

- захворювання шкіри — курорти на сірководневих мінеральних водах у Львівській області (Немирів) і Закарпатті;

- захворювання на цукровий діабет - Трускавець, Миргород, Березівські

мінеральні води.

Існують і спеціалізовані відділення та санаторії:

- реабілітація після інфаркту міокарда - "Лівадія" (Крим), "Лермонтовський", "Росія" (Одеса), "Карпати" (Закарпаття), "Хмільник" (Вінницька обл.), "Ювілейний" (Слов'янськ), "Металург" (Маріуполь) тощо;
- реабілітація після інсульту - "Лермонтовський" (Одеса), "Хмільник" (Вінницька обл.), "Гай" (Харківська область);

- реабілітація після оперативного втручання на органах травлення - санаторій ім. М. Горького (Одеса), Миргород, Харківська область;
- реабілітація після аварії на ЧАЕС - "Миргород", "Бердянськ", ім. Кірова (Ялта), "Черемош" (Моршин), "Рай-Єленівка" (Харківська область), "Металург" (Маріуполь) та ін.;
- лікування травм хребта і спинного мозку, дитячого церебрального паралічу - санаторій ім. Бурденко (Саки), "Слов'янський" (Слов'янськ);
- неврологічний профіль - "Орлине гніздо" (Ялта);
- хронічний гломерулонефрит - "Запоріжжя" (Ялта) -імітація середньоазіатського клімату пустелі;
- захворювання периферичних судин - "Донбас" (Слов'янськ);
- лікування вібраційної хвороби - "Ударник" (Євпаторія).

Таблиця 6.1 Регіони-лідери з обслуговування клієнтів у лікувально-оздоровчих закладах України у 2008 – 2011 роках (одиниць)

Регіони-лідери з надання лікувально-оздоровчих послуг	2008		2010		2011	
	Кількість закладів	Місце	Кількість закладів	Місце	Кількість закладів	Місце
Україна – усього (27 підрозділів)	3073		3011		237	
АР Крим	553	1	548	1	487	1
Одеська область	432	2	425	2	197	3
Донецька область	357	3	347	3	321	2
Херсонська область	236	4	236	4	127	7
Запорізька область	201	5	213	5	138	4

Миколаївська область	163	6	185	5	135	5
Дніпропетровська область	158	7	132	7	131	6
Львівська область	121	8	109	8	89	8

Згідно з даними таблиці 6.1, лікувально-оздоровча база України катастрофічно зменшується – на 696 підприємств, тобто майже на чверть за останні три роки. Причини закриття цих закладів: капітальний ремонт, реконструкція, зміна власника чи форми господарювання, перебування справ у суді, банкрутство та відсутність коштів на експлуатацію. Крім того, за статистичними даними, у регіонах України простежується негативна тенденція до скорочення туристопотоку, обслуговуваного в санаторно-курортних та лікувальних закладах.

Найпоширенішими лікувально-оздоровчими засобами розміщення в Україні є бази відпочинку, на які припадає 60% їх загальної кількості та 45% ємності; основну частину туристопотоку, що прибуває в ці спеціалізовані заклади, обслуговують санаторії – 44% усіх відпочивальників; найбільша середня тривалість перебування приїжджих також спостерігається у санаторіях – 17,9 діб; найменша – у базах відпочинку (8,2 доби); коефіцієнт використання місткості неоднорідний за окремими типами лікувально-оздоровчих закладів (від 0,46 у санаторіях до 0,10 – у базах відпочинку), що пов’язано із сезонним циклом функціонування останніх; діяльність спеціалізованих засобів розміщення загалом збиткова (за винятком санаторіїв); у структурі доходів стосовно всіх типів лікувально-оздоровчих закладів переважають надходження від реалізації путівок; проте виручка від надання додаткових послуг дуже мала (5% в середньому), що указує на певні недоліки в обслуговуванні. Так, наприклад, серед 453 санаторіїв України тільки 34 мають перукарню (8% від загальної кількості); сауна (лазня) є лише у 114 даних закладів (25%), плавальний басейн – у 117 (26%), тенісний корт – у 83 (18%), тренажерна зала – у 158 (35%); кількість лікарів, особливо тих, що працюють у санаторіях, украй мала – в середньому по вісім осіб на один такий заклад, що негативно позначається на якості надання лікувально-оздоровчих послуг. Висновки та перспективи подальшого дослідження. Туристопотік із лікувально-оздоровчою метою, обслуговуваний на території України, поступово скорочується; санаторно-курортна та оздоровча база, якою завжди славилася наша держава, катастрофічно зменшується; якість надання послуг у лікувально-оздоровчих закладах невисока. Ці негативні тенденції дають підстави зробити висновок про недостатню розвиненість

ринку лікувально-оздоровчого туризму в Україні через неефективне використання ресурсного потенціалу, неналежну підтримку гідного рівня матеріально-технічної бази, відсутність розгалуженої системи рекламування вітчизняних рекреаційних послуг на внутрішньому та світовому туристичних ринках, а також існування певних суперечностей у нормативно-правових актах із туризму та курортів.

3Діловий туризм в Україні

Діловий туризм (бізнес-туризм) - це поїздки (відрядження) співробітників компаній (організацій) з діловими цілями, або організація корпоративних заходів. Діловий туризм включає власне ділові поїздки (відрядження) бізнесменів і підприємців, конгресово-виставковий та інсентив-туризм, проведення подієвих заходів (Event).

Сьогодні замість терміну діловий туризм часто використовується англійський термін-абревіатура - MICE, що точно відображає структуру цього виду туризму: meetings/incentives/conferences/exibitions, що в перекладі означає: зустрічі/інсентив/конференції/виставки .

До основних цілей здійснення ділових подорожей відноситься:

- проведення зустрічей і переговорів з партнерами;
- проведення нарад з керівництвом і колегами, представників філій і дочірніх структур;
- інспекція роботи представництв і філій;
- встановлення і налагодження ділових контактів;
- відвідини професійних заходів (виставок, конференцій і т. ін.);
- навчання співробітників;
- звернення в державні структури різних країн із метою здобуття сертифікатів, ліцензій, дозволів і т. ін.

Діловий туризм дуже прибутковий, оскільки людина, що поїхала в ділову поїздку, може витратити не лише свої фінанси, але і гроші компанії, яка його відрядила. Завдяки цьому бізнестурист має можливість витратити більше грошей, ніж звичайний турист.

Типовий турист, що подорожує зі службовими цілями, - це чоловік середнього віку з вищою освітою, кваліфікований спеціаліст чи керівник, власник бізнесу. Бізнесмени все частіше шукають і знаходять ділових партнерів за кордоном. Але, рушаючи в подібну подорож, вони хочуть не

просто побувати на виставці, семінарі, конференції - вони їдуть за новими можливостями для свого бізнесу. Ділові люди, що працюють у різних сферах, зокрема і в науці, чекають від ділових поїздок не тільки укладення нових вигідних контрактів, а й підвищення творчої активності в результаті зміни обстановки і набуття нових незабутніх вражень про країну перебування, які можуть бути забезпечені лише національною специфікою. Окрім проживання, конференц-залів, екскурсій, замовники хочуть бачити ексклюзивні пропозиції. Наприклад, поїздка в Чорнобиль - модна ідея для гостей з Азії та Америки.

Організація ділових поїздок - дуже складна справа. Проте, вже чимало українських фірм займаються цим бізнесом. Зростає їхній професіоналізм, напрацьовується досвід. Цей факт разом зі зростанням міжнародних контактів вітчизняних бізнесменів дає надію на повноцінний розвиток ділового туризму вже в недалекому майбутньому.

Однією з тенденцій у діловому туризмі є формування спеціалізованих туристичних компаній на різних видах туризму, і, зокрема, поява фірм, що займаються винятково бізнес-поїздками і проведенням виставок, семінарів і конференцій за кордоном, а також фірм, що спеціалізуються на інтенсив-програмах (інтенсив-тури використовуються керівниками компаній для заохочення своїх кращих працівників та стимулювання їх на нові досягнення).

За словами спеціалістів бізнестревел, найчастіше відрядники відвідують Київ та крупні обласні центри: Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Львів, Одесу.

Не зважаючи на те, що західна частина України приваблює багато туристів з усього світу, завдяки тому, що це найбільш екологічно чистий регіон нашої країни, який багатий на мінеральні джерела, цілюще повітря та відомий гірськолижний курорт Буковель, - як напрямок ділового туризму західний регіон користується популярністю в основному ділових людей української столиці. Ймовірно, це пов’язано з тим, що час, затрачений на проїзд з інших регіонів України може зайняти від 16 до 24 годин. Проте, західний регіон часто використовують для мотиваційних поїздок (гірськолижні тури як винагороди для кращих співробітників або партнерів).

Багато компаній у період з квітня по жовтень відправляють своїх співробітників на всілякі корпоративні заходи: тренінги з тімбілдінгу, продаж, маркетингових стратегій і т. ін. Ідеальне місце для таких заходів - АР Крим. Серед найпопулярніших курортних міст ділових туристів: Ялта, Алушта, Новий Світ, Феодосія.

Більшість поїздок здійснюється потягом або ж купуються авіабілети

економкласу.

За даними Держслужби туризму і курортів, найбільше бізнес-туристів прибуває в Україну з Росії та Білорусі. А ось зі сторони мультинаціональних корпорацій інтересу до України як до місця проведення ділових заходів поки що не спостерігається. Серед європейських ділових гостей можна відмітити бізнес-туристів із Польщі, Чехії, Німеччини, Франції. Основна ціль таких візитів - відвідування дочірніх підприємств та компаній-партнерів, що знаходяться в Україні.

Діловий туризм в Україні буде одним із пріоритетних напрямів у рамках програми розвитку туризму до 2022 р.

Після Євро-2012 операторам із в'їздного туризму стало простіше переконувати клієнтів, що Україна - це цікавий і перевірений напрямок, однак очікуваного прориву не відбулося. На думку фахівців туристичної галузі, в таких індустріальних містах, як Донецьк, Дніпропетровськ, Харків, є всі можливості для розвитку ділового туризму після того, як були побудовані об'єкти під Євро-2012 і зараз будуються мультифункціональні комплекси під Євробаскет-2015, які можуть використовуватися як конференц-зали. НСК « Олімпійський» і « Донбас Арена» вже зараз активно використовуються для проведення конференцій і подібних заходів. Потрібно просто запрограмувати і попередити світову спільноту, що у нас такі заходи проводяться.

Однак в Україні існує ціла низка проблем, які заважають швидкому розвитку туризму взагалі та діловому туризму зокрема.

У нас немає стандартів і технічних регламентів, гармонізованих з європейськими, щодо туристичних об'єктів та об'єктів туристичної інфраструктури. Інфраструктурне й інформаційне облаштування цих об'єктів не відповідає сучасним вимогам. Матеріально-технічна база сфери туризму і курортів, зокрема, санаторно-курортних закладів, відверто застаріла. В Україні спостерігається дефіцит кваліфікованих кадрів туристичної галузі з відповідним світовим досвідом.

Ділова людина, особливо іноземний бізнесмен, хотіла б поселитися в Україні не просто в першокласному готелі, а у спеціалізованому бізнес-готелі, обов'язковою складовою якого є диверсифікований бізнес-центр, що має надавати безліч ділових послуг з обов'язковою розважально-ознайомлювальною програмою.

Сьогодні існує нагальна необхідність модернізації засобів розміщення для ділових відвідувачів України. За висновками дослідження міжнародних ділових організацій, столиця й інші місця України виявляються далеко не на висоті за якістю ділової інфраструктури. Менше 20% українських готелів сьогодні відповідають вимогам світових стандартів за рівнем комфорту.

Багато вітчизняних готелів у своїй рекламі стверджують, що вони здатні надати всі послуги, необхідні діловим туристам. Проте часто ці послуги зводяться до їхнього надання в невеличкому приміщенні, що іменується бізнес-центром, де черговий секретар виконує мінімум необхідних послуг для бізнес-мандрівників. Насправді ж бізнес-центр - це організація, що надає цілий набір ділових послуг. Абсолютно очевидно, що роль бізнес-центрів і бізнес-готелів у діловій інфраструктурі України, попит на офісні приміщення і ділові послуги високої категорії постійно збільшуватимуться. Тому вкрай важливо в перспективах розвитку враховувати принципи створення сучасної туристської інфраструктури, важливі й актуальні концепції для формування єдиного інформаційного простору. Для побудови комплексних систем управління бізнес-центрами та бізнес-готелями необхідно на державному рівні обговорити шляхи, засоби і методи підвищення інвестиційної привабливості проектів будівництва бізнес-комплексів і бізнес-готелів.

Сучасний український готель повинен об'єднувати в собі можливості інфраструктури бізнес-центру, центру дозвілля, а також підприємств торгівлі та сфери послуг. Зразковий перелік послуг для ділових туристів включає і телекомунікаційні послуги, тобто можливість отримання та передачі інформації, спілкування і хорошу технічну оснащеність місця тимчасового мешкання. Технічні рішення надання телекомунікаційних послуг повинні враховувати всі найновітніші та популярні способи обміну інформацією.

Послуги українських бізнес-центрів мають відповідати найвищим міжнародним вимогам, створювати комфортну звичну обстановку іноземним бізнес-туристам, не створювати в них почуття дискомфорту. Адже, головне для бізнесменів, які знаходяться далеко від рідних пенатів, - тримати руку на пульсі свого бізнесу. Це означає, що в номері для такого туриста має бути створений свого роду міні-офіс: просторий стіл з хорошим освітленням, комп'ютер із виходом в Інтернет, багатофункціональний телефон прямого зв'язку, необхідно передбачити можливість встановлення в номері факсу з індивідуальним номером. Потребує особливої уваги і побут ділових постояльців. Зайнята людина повинна повноцінно відпочивати, мати гарний вигляд і не відволікатися на побутові дрібниці. Дослідження показують, що якість обслуговування в готелях ділові туристи оцінюють в 4 рази вище, ніж адекватність і поміркованість ціни, і в 1,2 разу вище, ніж якість самого турпродукту .

Комплекс проблем, пов'язаних із прийманням ділових туристів у наших готелях, може бути вирішений, передусім, за допомогою створення крупних національних готельних ланцюгів, а згодом і міжнародних ланцюгів, включаючи готелі високих категорій. Враховуючи, що в даний час українські

готелі знаходяться в різних формах власності й управління, широке застосування має знайти франчайзинг, який не потребує зміни форми власності. Організація, здатна виконати функції консолідації готелів у ланцюзі, не обов'язково повинна мати свої власні підприємства розміщення. Звісно, в цьому випадку центральною проблемою стає пошук інвестицій. Очевидно, що здійснення подібної акції вимагає великої організаційної підготовки та розробки відповідного проекту. Об'єднання готелів під єдиним управлінням дасть колосальну вигоду як власникам об'єктів, так і їхнім операторам. Головна перевага, яку одержує готель, що входить у ланцюг - зниження загальних витрат. Крім того, це дозволить ланцюгам проникнути і на міжнародні ринки, розширюючи сферу свого впливу.

Створення сучасного готельного ланцюга в Україні, об'єднаного єдиним брендом і високим рівнем якості, пов'язане з певними проблемами: певний ризик через бюрократичні процедури, можливі фінансові збитки.

В умовах ринкової економіки при обмеженості фінансових ресурсів українських підприємств туристичного комплексу, особливої актуальності набуває питання пошуку джерел їхнього фінансування. Перспектива розвитку цього комплексу визначається, насамперед, характером інвестиційної політики в країні. Управління інвестиційною привабливістю та податкове стимулювання є важливими чинниками, що впливають на залучення як іноземних, так і внутрішніх інвестицій у туристичну галузь.

Великий дефіцит у нашій країні і відповідних кадрів організації ділового туризму. Необхідна підготовка висококваліфікованих працівників відділів конференц-сервісу готелів, які були б здатні на відповідному рівні обслуговувати не лише форуми, конференції, семінари, конгреси, презентації тощо, а й організовувати корпоративні заходи культурно-розважального напряму, тобто «дні компанії», свята, вечірки, поїздки містом тощо. Співробітники готелів повинні поважати індивідуальні відмінності ділових туристів, тому в кожному конкретному випадку орієнтуватися на специфіку цільової групи, враховуючи потреби, побажання і фінансові можливості.

Ефективно організувати дозвілля у готельних закладах неможливо без талановитих фахівців-аніматорів. Головною проблемою для молодих спеціалістів є, зазвичай, відсутність практичного досвіду, гнучкості та творчого мислення, невміння використовувати набуті знання та навички у практичній діяльності. Тому сьогодні до організаторів дозвілля в туристичній галузі висуваються такі вимоги: вища освіта, досвід роботи, бажання вдосконалювати свою кваліфікацію, наявність відповідних особистісних якостей. З метою підвищення кваліфікації організаторів дозвілля в туристичних комплексах проводяться різноманітні курси, проектні семінари,

практикуми, тренінги, діють творчі лабораторії та школи.

Ефективне управління та створення в регіонах і в Україні в цілому сучасної та високоефективної туристичної та курортно-рекреаційної індустрії сприятиме економічному та соціальному розвитку багатьох регіонів, забезпечить створення нових робочих місць і комплексне залучення інвестицій, сприятиме відродженню та збереженню пам'яток культурної спадщини, відповідальному ставленню до навколишнього середовища, корінним чином змінить стиль та якість життя наших громадян. Комплексний підхід до управління рекреаційно-туристичною сферою може забезпечити необхідну охорону, збереження і використання історико-культурного та природного середовища та перетворення рекреаційно-туристичної сфери в один із пріоритетних напрямів регіонального розвитку та структурної розбудови національної економіки.

Поміж тим, Україні вкрай необхідне підвищення іміджу та авторитету в туристському співтоваристві, залучення до світового інформаційного простору. За кордоном бракує інформації як про Україну взагалі, так і про туристичні послуги, що в ній надаються. Для цього потрібно спрямувати зусилля на розвиток інформаційно-рекламної та виставкової діяльності, організацію міжнародних і регіональних туристських салонів, ярмарків, бірж в Україні, а також рекламу України - туристичної по всьому світі.

Діловий туризм в Україні має розвиватися на ґрунті особливої української національної специфіки, на усвідомленому рівні відтворення національного середовища, певному колориті й атмосфері. За таких умов нудна і виснажлива поїздка перетвориться на свято, здатне реально підвищити працездатність і творчу активність. Головними тут для країни, що приймає, є приязне ставлення бізнес-туристів до України і бажання відвідати її ще раз. На жаль, нинішні умови ділового туризму в Україні такого бажання в багатьох випадках не викликають.

Виходячи з тенденцій міжнародного ділового туризму, актуальності та перспективності даної галузі, в Україні 2005 р. була створена Міжнародна асоціація ділового туризму й торгівлі, а у лютому 2007 р. - Асоціація ділового туризму України, які покликані об'єднати фірми й організації, що працюють у даній сфері. Пріоритетними завданнями цих асоціацій є:

- привернення уваги українського та іноземного туриста до можливостей ділового туризму в Україні;
- розвиток міжнародної концепції ділового туризму в Україні;
- розвиток потужної сучасної ділової інфраструктури в Україні;
- надання консалтингової, маркетингової і юридичної допомоги;
- створення мережі регіональних центрів ділового туризму;

- сприяння залученню інвестицій для розвитку інфраструктури туристичного бізнесу в українських регіонах;

- встановлення ділових контактів зі спорідненими закордонними організаціями;

- розробка нових програм і проведення заходів, спрямованих на вдосконалення середовища для ведення бізнесу в Україні, взаємну підтримку суб'єктів ринку ділових поїздок і послуг, розвиток в'їзного ділового туризму тощо.

Отже, сучасний туризм із діловою метою стає найбільш перспективним видом туризму через свою позасезонність, прогностичність, орієнтацію на клієнта з високим рівнем доходу. При цьому головним гальмом розвитку ділового туризму є відсутність належного готельного господарства. Інфраструктурне й інформаційне облаштування туристичних об'єктів не відповідає сучасним вимогам. Матеріально-технічна база санаторно-курортних закладів відверто застаріла. Відчувається дефіцит кваліфікованих кадрів туристичної галузі з відповідним світовим досвідом. Відсутня скоординована система просування українських турпродуктів на світовий ринок, бракує реклами українських курортів. І, звісно, особливої актуальності набуває питання пошуку джерел фінансування розвитку туристичної галузі взагалі та ділового туризму зокрема.

Входження нашої держави до дедалі більшої кількості міжнародних організацій, проведення тут європейських і світових форумів, спортивних змагань і чемпіонатів дають змогу швидко змінити ситуацію на краще. Україна має всі можливості стати діловою туристичною державою світового рівня.

4 Релігійний туризм, міста та місця паломництва

Традиційно релігійні пам’ятники використовувались лише як екскурсійні об’єкти. Зараз відвідування культових споруд набувають риси паломництва. При цьому, значно розширився круг об’єктів релігійного паломництва. До матеріальних ресурсів релігійного туризму увійшли не лише культові споруди, але й святі джерела, дерева, скелі, тобто об’єкти природничого походження.

Україна має унікальні передумови щодо розвитку релігійного туризму як екскурсійного, так і паломницького напрямів. Це зумовлено багатою історією розвитку християнства на території країни.

Одну з найвизначніших ролей у розвитку релігійного туризму в Україні відіграє Свято-Успенська Києво-Печерська лавра , яка є національною святинею українського народу. У 2001 р. в Україні відбулося урочисте відзначення її 950-річчя. Києво-Печерський монастир стає центром паломництва з кінця XI ст. Цьому передували канонізація Феодосія, княгині Ольги, Антонія Печерського та інших преподобних Печерського монастиря. Головним храмом Лаври з найдавніших часів був Успенський собор, в якому зберігалась найголовніша його святиня – чудотворна ікона Успіння Божої Матері, що знаходилась над царськими воротами головного престолу. Її було принесено в Київ ще в 1073 р. грецькими майстрами. У храмі також знаходились мощі святителя Михайла, першого митрополита Київського, гробниця з частками мощів всіх преподобних печерських, гробниці преподобного Феодосія, срібна рака з главою св. Рівноапостольного князя Володимира, ікони з мощами помісних та загально славних святих. Наявність зазначених святинь, подвижницька діяльність духовних провідників Лаври, високий духовний та інтелектуальний рівень ченців – все це зробило Києво-Печерську лавру осередком духовності і центром тяжіння до неї

православних віруючих з усіх кінців Київської Русі.

Після монголо-татарської навали паломництво взагалі припинилося і почало відновлюватись лише з XIV ст., після відкриття мощів у печерах. З відбудовою головних святинь Києва: Успенського, Софійського, Михайлівського соборів, Десятинної церкви, спорудженням нових храмів паломницький потік до Лаври зростає. Стабілізація відносин між Польщею і Росією, відродження Києво-Печерської лаври канонізація Петром Могилою Печерських подвижників сприяли тому, що Київ у другій половині XVII ст. став духовним центром, другим Єрусалимом не лише для України, а й усього християнського православного світу.

Києво-Печерська лавра, яка відігравала величезну роль в історії України в поширенні серед народу духовності, християнської моралі, культури, освіти, прискорила також розвиток мандрівництва, який здійснювався у двох напрямах – на Схід, до Святої землі і з усього православного світу до Києва і його знаменитого монастиря – Києво-Печерської лаври.

Саме Лавра, яка у XIX ст. щороку приймала десятки тисяч богомольців-прочан, виробила досить розгалужену систему їх обслуговування, до якої долучилися і підприємницькі заклади, що нагадувало початок формування в Україні одного з видів туризму – релігійного.

Також значний потенціал для розвитку такої специфічної галузі бізнесу як релігійний туризм містить Житомирщина. На території області знаходяться визначні пам’ятки історії та культури – це Овруцький Св. Василівський храм (окремим фрагментам стін храму нараховується понад 900 років), римо-католицький монастир Кармелітів Босих у м. Бердичеві вважається неперевершеним архітектурним ансамблем на теренах всієї України, Чоповицький православний монастир відомий своїм чудодійним джерелом далеко на межами області, є місцем паломництва віруючих з усієї України.

На Тернопільщині релігійний туризм – окремий потужний напрямок. На нашій планеті не так багато місць, де кілька разів являлася Матір Божа. Відвідання двох святинь світового значення в Почаєві і Зарваниці подія непересічна як для паломника, так і просто мандрівника.

У духовному центрі української греко-католицької церкви – Зарваниці після часу заборон тільки недавно відновилися храми, будуються нові, без перебільшення, шедеври церковного мистецтва. Один з них – собор Зарваницької Божої Матері, котра вперше явилася тут 1240 року . У Почаївській лаврі все лишилося, як колись, – специфіка православної віри зберегла її устрій, а територія й донині має виразний оборонний характер – у сонячну днину величний і охайний золотокупольний комплекс можна бачити

за багато кілометрів.

Івано-Франківська область також відома багатою сакральною і духовною спадщиною. Територію області здавна населяли народи з різним релігійним віросповіданням. Збережені церкви, костьоли, синагоги, монастирі та скити є окрасою області та передумовою для розвитку релігійного та паломницького туризму.

На сьогодні в області нараховується 50 дерев'яних церков, які охороняються державою. Найдавніші з них — Благовіщенська церква (1587 рік) у місті Коломия, Успенська церква (1623 рік) в селі Пістинь Косівського району, Різдва Богородиці (1678 рік) у селищі Ворохта на Яремчанщині. А в селі Росільна Богородчанського району знаходиться дерев'яна церковця, зведена без жодного цвяха.

Найяскравішим зразком дерев'яного будівництва є церква Святого Духа з укріпленнями в місті Рогатин (1676 рік). Іконостас Святодухівської церкви, створений у 1650 році, вважається перлиною українського малярства.

Знаковими об'єктами для розвитку релігійного туризму є:

• Манявський скит, пам'ятка архітектури XVII ст., поблизу с. Манява Богородчанського району. Заснований у 1606 р. Й. Княгиницьким, вихованцем Афонського монастиря. Скит Манявський – аскетичний чоловічий монастир східного обряду (український Афон), визначний осередок духовності, культури і мистецтва України. Зараз це відреставрований ансамбль кам'яних і дерев'яних споруд, обгороджених високою кам'яною стіною з вежами і бійницями – вдалий синтез гірського рельєфу і фортифікаційних забудов.

• Гошівський монастир отців Василіян і церква Преображення Господнього на Ясній Горі у с. Гошеві Долинського району, заснований у 1570 році. Є місцем паломництва християн з різних країн світу, які йдуть сюди, щоб помолитися чудотворній іконі Божої Матері;

• Монастир XVII ст. у с. Погоня (Тисменицький район);

• Караїмський цвинтар у Галицькому районі;

• Приміщення Музею народного мистецтва і побуту Гуцульщини у м. Косів.

Крим також має унікальні передумови щодо розвитку релігійного туризму як екскурсійного, так і паломницького напрямів. Це зумовлено унікальною для України конфесійною мозаїчністю півострова. За матеріалами Комітету по справам релігії АРК, на початок 2002 року в Криму було офіційно зареєстровано 48 конфесій.

Сьогодні загальна кількість християнських культових споруд в Криму, включаючи монастирі, печерні міста та храми, складає 404 одиниці. Серед

них 93, 6% становлять православні храми та монастирі, 4,2% – споруди вірмено-григоріанської церкви, 2,2% – об'єкти культу католиків, протестантів та баптистів.

Поширенню релігійного туризму в Криму сприяє не лише потенційно високе різноманіття культових споруд християнства, але й те, що на кримському підґрунті широко розповсюджена культура ісламу, реанімується караїмізм та нетрадиційний іудаїзм в обличчі кримчакської релігійної спільноти. На початок 2001 року забезпеченість культовими спорудами кримських мусульман становила 47,4% проти 53,0% в православному середовищі. Тобто матеріальна складова релігійності в Криму приблизно однакова у мусульман і православних християн.

Матеріальний потенціал релігійного туризму в Криму можна розглядати як сукупність культових об'єктів пізнавального, паломницького та природничо-сакрального змісту.

До об'єктів пізнавального змісту відносяться релігійні пам'ятники антропогенного походження, що використовуються як екскурсійні. До складу таких пам'ятників треба віднести діючі храми, які мають історичну або архітектурну унікальність. Найбільш насичена християнськими пам'ятниками територія Севастопольської міської Ради. Тут потенційно цікавими для релігійного туризму можуть бути і античні і сучасні храмові споруди. Наявність поблизу Севастополя храмів античного віку пов'язана з історією проникнення християнства в Крим, який у першому столітті н. е. був віддаленою провінцією Римської імперії. Сюди відсилалися первісні християни, які активно вели проповідницьку діяльність. Вже наприкінці першого століття н. е., за свідоцтвом Клімента Римського, у Херсонесі налічувалося приблизно дві тисячі християн, які побудували багато храмів. Деякі з цих храмів у руйнованому вигляді збереглися до наших часів і сконцентровані на території Херсонеського заповідника.

Саме у м. Севастополі також переважають православні храми, яких 13. Всі вони діючі. Серед цих храмових споруд найбільш перспективним для релігійного туризму вважається Собор Св. Володимира, зведений в пам'ять оборони Севастополя 1854-1855 рр. Цей храм є місцем упокоєння чотирьох адміралів: Лазарева, Корнилова, Нахімова та Істоміна. Собор є зразком російського зодчества та живопису і побудован за проектом академіка архітектури А.А. Авдєєва.

Серед культових споруд паломницького змісту найбільш цікавими в Криму є монастирі. Зараз на півострові 9 діючих монастирів, серед яких 8 конфесійно належать до православної і 1 – до вірмено-григоріанської церкви. При цьому серед православних діючих монастирів два жіночих: Свято-

Троїцько Параскевський, заснований у 1864 р. архієпископом Олексієм неподалік с. Тополівки (раніше Топли) Білогірського району та Свято-Георгієвський Катерлезський монастир, заснований наприкінці 18 ст. поблизу м. Керч.

Серед діючих монастирів Криму найбільш давнім вважається православний Свято-Георгієвський монастир, який побудовано у 891 році на місці язическої каплиці поблизу сучасної Балаклави.

На території Бахчисарайського району розташовані своєрідні пам'ятники, які отримали назву "печерні міста". Більшість з них мають залишки християнських культових споруд, в тому числі і монастирських.

Слід зазначити, що жіночий Свято-Троїцько Параскевський монастир також був заснований поблизу цілющого джерела Св. Параскеви (Чокрак-Саликсу або Джерело живої води). Паломництво до нього відбувається щороку 26 липня – в день Св. Параскеви .

Серед ресурсів природничо-сакрального змісту можна виділити сакралізовані джерела, скелі, гори, дерева. Такими є джерела Ай-Олексій (Св. Олексій), Ай-Андрит (Св. Андрій), Ай-Настасі (Св. Настасія), Ай-Ян-Петрі (Св. Іоан и Св. Петро) поблизу с. Генеральське, що неподалік від Алушти; Ай-Йорі (Св. Георгій) над с. Ізобільне; Ай-Лія.

Деякі міста України є важливими релігійними центрами для іудеїв, а особливо для окремої течії іудаїзму – хасидизм.

Незалежно від свого місця проживання, щороку хасиди з усього світу здійснюють паломництво до своїх святинь, які залишилися в Україні. Головними місцями паломництва є Меджибіж й Умань - історичні центри хасидизму . Меджибіж освячений двадцятилітнім перебуванням тут Баал Шема, а в Умані, на околиці містечка, стоїть могила одного з найвизначніших послідовників Бешта, духовного лідера брацлавських хасидів Ребе Нахмана з Брацлава, що помер і був похований 1810 року. Щорічно до Умані злітаються й приїжджають тисячі хасидів, передусім, звісно, брацлавські, поважні сивобороді патріархи зі своїми синами й онуками, але лише особи чоловічої статі, щоби поклонитися могилі Ребе і відзначити спільно свято Рош-га-Шана – єврейський Новий рік, який зазвичай припадає на вересень - початок жовтня за іудейським місячним календарем. Щороку до Умані приїжджає близько двадцяти тисяч іудейських прочан.

До релігійних ресурсів крім матеріальних слід також віднести і духовні ресурси, такі як дива, які творяться в певних місцевостях, укріплюють вірян, а також благодать, яку відчувають віряни під час знаходження в святому місці.

З даної точки зору унікальним є Миколаївський храм в с. Кулевча Одеської області, де знаходяться багато святинь, які здатні дивовижно укріплювати віру православних християн. Тут знаходяться мироточтвий хрест, Казанська ікона Божої матері, біля якої на засохлих гілках лілії без води проростають живі квіти, Іверська ікона Божої матері, що кровоточить, Ікона Спаса Нерукотворного, що самооновилася, а також ікони цілителя Пантелеймона і мученика Георгія, образи яких відбилися на склі кіоту.

Особливості організації релігійних турів в Україні

В основі релігійного туризму в Україні лежить самодіяльний туризм віруючих. Релігійний туризм на території країни знаходиться в стадії розвитку. Вітчизняні турфірми ще не мають досатньо досвіду грамотної організації турів з релігійною метою, проте вони намагаються черпати досвід у закордонних організаторів паломницьких і пізнавальних турів.

Стрімкому розвитку паломницького туризму в нашій країні сприяє наявність безліч православних святинь, низька вартість таких програм і, зрозуміло, потреба сучасної людини в духовній підтримці. Відроджувана традиція паломництва до туризму як такого має достатньо непряме відношення. Скоріше, виниклий попит породив пропозицію. Більшість туркомпаній реалізує якийсь атракціон під назвою паломницький туризм. Служби при храмах, навпаки, прагнуть зробити поїздки якомога дешевшими, доступнішими для немолодих і малозабезпечених віруючих.

З одного боку, туристичні фірми можуть продавати вже створені тури, виконуючи, таким чином, послуги турагента.

З іншого боку, українські турфірми самі створюють і реалізують турпродукт. Це відбувається таким чином. Виникає ідея про відвідини тих або інших місць. Іноді це може бути пов'язано також з бажанням самих співробітників фірми побувати в недостатньо добре вивчених ними частинах тієї або іншої країни або території. Після цього вивчається інформація про місця, по яких пройде створюваний маршрут. Досліджуються об'єкти передбачуваних відвідин, ситуація в туристичних секторах – розміщення, , транспорт. Розглядаються релігійні об'єкти, ашрами, центри, які можуть представляти інтерес для туристів. Інформація може черпатися як з наукової літератури, путівників, мережі Інтернет і т.д.. так і по відгуках фахівців, людей, що вже відвідали ці місця. Далі робочий проект (вербальна модель) туру прямує партнерам в приймаючій країні в особі туристичних підприємств.

Християнські православні паломницькі тури пропонують організації

Києва, Івано-Франківська, Одеси та інших туристичних центрів України. Зокрема, в Одесі під егідою Московського патріархату формуються паломницькі тури на теплоході «Дмитрий Шостакович», що з цією метою переобладнаний для задоволення релігійних потреб віруючих. Він може взяти на борт 500 пасажирів, що за маршрутом Одеса-Стамбул-Салоніки-Хайфа прямують до Святої Землі, перебування в якій розраховане на 3 дні. Під егідою Київського патріархату Української православної церкви київська турфірма «Вояжер-2000» пропонує 7-денний тур, що включає як відвідування основних християнських святинь та відправлення культів, так і екскурсійне обслуговування в Єрусалимі (з виїздом на Мертве море). Тур спланований як кільцевий, з поселенням в Єрусалимі, Тіверії та Натанії й численними радіальними виїздами.

Варто відмітити діяльність паломницького відділу Києво-Печерської Лаври, створеного в 1997 році. З 1998 року відділ організовує поїздки на Святу Землю і г. Синай, з 2000 року проводяться поїздки до святинь України, Росії і Білорусі. З 2003 року до них додались відвідини святинь православної Греції і Єгипту. З 2005 року відділ дає можливість православним паломникам відвідати святині Туреччини (Константинополь), Грузії, Румунії, з 2006 року – святині і монастирі Сербії і Чорногорії, а з 2007 року – Німеччини, Франції та Італії.

Паломницька служба Свято-Воскресенського храму в с. Зазим'я (Київська обл.) «Путник» організовує багато паломницьких турів по святинях Криму і Одеської області. Наприклад, 10-денний тур, що є поєднанням відпочинку на морі і відвіданням Кримських святинь.

Організація паломницьких турів цією службою має наступні особливості:

- всі поїздки супроводжує православний екскурсовод, що має довгий досвід супроводу паломницьких груп
- подорож здійснюється на комфортабельних автобусах з відкидними сидіннями на 20, 45 і 60 місць.
- в автобусах доступний перегляд православних фільмів
- немає нічних переїздів, пропонуються різні умови ночівлі: в храмі або монастирі; в багатомісних кімнатах; в маломісних кімнатах; в номерах муніципальних готелів

Туроператор Континент-Лайн (м. Суми) здійснює регулярні паломницькі тури до Святоуспенської Святогорської Лаври і Почаївської Лаври з відвіданням богослужінь. Вартість туру від 220 грн.

Тернопільська турфірма «Окраїна» пропонує паломницькі тури святинями волині. Прикладом такого туру є дводенний тур «Православні

святині Волині».

На ринку України також представлені мандрівки до святих міст мусульман Мекки і Медини для здійснення хаджу. Цим займається російська турфірма «Русь-Тревел» (офіс в м. Сімферополь). Вартість мандрівки від 2400$.

Характерною особливістю ринку релігійного туризму в Україні є його чітке розмежування на релігійний туризм екскурсійного та паломницького характеру. Турфірми більш орієнтовані на екскурсійні тури і до відвідання релігійних святинь додають певні історичні місця, музеї, або навіть відпочинок на морі. Якщо ж розглянути діяльність релігійних організацій, то вони роблять акцент на духовних потребах вірян. Проте слід зауважити, що як в тих організаторів, так і у інших рівень комфорту і продуманість важливих моментів на сучасному етапі є досить високими.

Перспективи розвитку релігійного туризму в країнівитку релігійного туризму в країні

Невід'ємною складовою світового туристичного процесу є вітчизняна галузь. Попри всі політичні та соціально-економічні негаразди останніх років індустрія туризму стала тією галуззю народного народного господарства України, яка з року в рік без залучення державних дотацій стабільно нарощує обсяги виробництва туристичного продукту.

Пріоритетним видом туризму для України залишається іноземний (в'їзний) туризм як вагомий чинник поповнення валютними надходженнями державної скарбниці та створення додаткових робочих місць.

Метою розвитку туризму в Україні є створення сприятливого організаційно-правового й економічного середовища для розвитку цієї галузі, формування конкурентноспроможного на світовому ринку вітчизняного туристичного продукту на основі використання природного та історико-культурного потенціалу України, забезпечення її соціально-економічних інтересів і екологічної безпеки.

Релігієзнавчий туризм має особливе значення для розвитку внутрішнього туризму в Україні, оскільки викликає великий інтерес з боку не лише віруючих, а й інших верств населення. Адже цілком закономірним наслідком тривалого панування в суспільстві атеїстичних ідей та ідеологічних приписів в оцінці релігійних явищ, антирелігійної пропаганди і порушення конституційного принципу свободи совісті є посилена увага до тих явищ, які довгий час перебували під забороною.

Туристично-екскурсійна робота в таких умовах була одним із небагатьох джерел отримання знань про історію розвитку релігії в Україні, яка є духовним стрижнем національної культури і об'єднавчою основою нації.

Володіння цим масивом знань є необхідною умовою подальшого розвитку суспільства і збереження його культурних надбань.

Релігійна традиція українського народу та наявні сакральні ресурси сприяють формуванню стійкого попиту на паломницькі тури та формуванню в нашій країні ринку релігійного туризму.

Розвиток загального інтересу до релігійного туризму не обійшов і Україну. Спостерігається процес становлення туристичних фірм по організації релігійних і паломницьких турів, а також деяких паломницьких служб, організованих при монастирях, церквах, а також інших релігійних організаціях. Тільки за останні три-чотири роки в Україні значно збільшилася кількість туристів, що здійснюють паломництво до святинь України, а також прямуючих за кордон з релігійно-пізнавальною метою. Основні маршрути таких поїздок пролягли до Ізраїлю, Італії, Греції, Кіпру, Туреччини, Єгипту, Саудівської Аравії, Індії, Китаю, на Тибет.

Попри суспільно-політичні перетурбації в Україні, туризм демонструє феноменальну життєздатність і динамізм, у чому вкотре переконують статистичні дані, оприлюднені Державною службою туризму і курортів.

За даними Адміністрації Держприкордонслужби України протягом 6 місяців 2008 року Україну відвідали 11,3 млн. іноземних туристів, що на 19 % або на 1,8 млн. осіб більше, ніж за аналогічний період 2007 року.

Варто відзначити, що змінилася тенденція у сфері релігійного туризму. У першому півріччі 2008 р. спостерігається зростання цього сегменту на 59% (+105,84 тис. осіб), тоді як відповідний період 2007 р. показав зменшення на 15% у порівнянні з 2006 р. Збільшення потоків організованого туризму спостерігаються з Польщі (збільшення на 235,5%, або на 143,3 тис. осіб), Росії (збільшення на 49,7%, або на 47 тис осіб), Німеччини (збільшення на 42%, або на 8,7 тис. осіб).

Релігійний туризм виконує ряд важливих функцій, серед яких пізнавальна, естетична, виховна. Пам’ятки церковної історії і культури є засобом утвердження національної свідомості і самосвідомості, відтворення історичної пам’яті, виховання патріотизму, розвитку естетичних і художніх смаків.

Шляхом розробки національної мережі релігійних маршрутів, багато з яких мають міжнародне значення, туристичні фірми України спільно з церковними громадами різних конфесій здійснюють „невидимий експорт” церковної культури як невід’ємної складової національної культурної спадщини. В той самий час „невидимий імпорт” церковної культури інших країн сприяє більш чіткому усвідомленню своєї національної культурної самобутності. Таким чином, історико-культурні пам’ятки, що є об’єктами

релігійного туризму, перетворюються на культурне надбання людства і є внеском України у скарбницю світової цивілізаці

Контрольні питання

1. Надайте характеристику географії туризму відпочинку і розваг в Україні
2. Надайте характеристику лікувально-оздоровчому туризму в Україні
3. Охарактеризуйте перспективи розвитку ділового туризму в Україні
4. Надайте характеристику стану релігійного туризму в Україні.
5. Особливості організації релігійних турів в Україні

Тема 7 Область (місто) – туристичний центр світового значення

Мета: Розглянути Запорізьку область як туристичний центр; сформувати поняття про музейну спадщину Запорізької області; надати характеристику основним об'єктам туризму Запорізької області

План

1. Основні об'єкти туризму Запорізької області, міста Бердянська, де знаходиться навчальний заклад
2. Музейна спадщина Запорізької області та міста Бердянська – с/р
3. Сакральні об'єкти Запорізької області та міста Бердянська – с/р

Література

1. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2007р.

2. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. – К.: Альтерпрес, 2003р.

3. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб./ за редакцією проф. Ф.Д. Заставного – К.: Знання, 2006р.

4. Ивченко А.С. Вся Украина. – К.: ГНПП «Картография», 2008 г.

5. Низовский А.Ю. 100 великих чудес Украины. – К.: «Арий», 2010 г.

6. Дивовижна Україна / Авт. – упор.: Т.С. Жабська, Г.С. Тетелтман, К.В.

Шаповалова. – Х.: Фактор, 2011 р.

1. Основні об'єкти туризму Запорізької області, міста Бердянська, де знаходиться навчальний заклад

В області склалась така структура галузі культури та мистецтва області:

станом на 1.01.2006 р. в області працюють 70 ***початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів,*** в яких навчаються 10259 учнів. Протягом 2006 навчального року управлінням проведено 7 обласних конкурсів, 2 фестивалі , в яких взяли участь понад 2300 учнів та 150 викладачів. Продовжено державну атестацію шкіл – регіональною експертною радою в 2006 р. атестовано 54 навчальних заклади.

2 навчальні заклади I – II рівнів акредитації: музичне училище ім.П.Майбороди та Мелітопольське училище культури, які на високому організаційному рівні забезпечують підготовку спеціалістів згідно з вимогами нормативно -правової бази. В 2006 р. колективи та окремі виконавці учбових закладів стали учасниками та переможцями 14 Всеукраїнських та Міжнародних конкурсів і фестивалів. Більш 300 концертів проведено творчими силами училищ для громадян міста та області. 60% випускників вступили до галузевих вищих навчальних закладів III – IУ рівнів акредитації.

21 музей державного підпорядкування (краєзнавчий, художній, національний заповідник "Хортиця" та ін.) з загальною кількістю близько 330,0 тис. предметів основного фонду. У 2006 р. надійшло 8061 нових експонатів, проведено 146 виставок за різною тематикою: "Болгарська хата" в Бердянському міському краєзнавчому музеї (до 145-річчя переселення болгар з Бессарабії у Таврію), "Різдвяна", "Анна Франк. Уроки історії", "Розгойдані дзвони пам'яті" (про голодомори в Україні), "Природа. Людина. Натхнення" тощо (обласний краєзнавчий музей), "Серіал", "Скарби

народного мистецтва", "Художники Закарпаття" (обласний художній музей); "Запорозьке козацтво за часів Нової Січі та П.Калнишевського" (Національний заповідник "Хортиця"), "Приморську - 185", "Коріння нашого роду" (Приморський районний краєзнавчий музей), виставки з археологічних колекцій (історико-архітектурний музей-заповідник "Садиба Попова" тощо. Музеї відвідало 553,4 тис. відвідувачів, надано послуг на 1055,45 тис. грн. Музеї діють відповідно до законів України "Про музеї та музейну справу", " Про охорону культурної спадщини", є привабливими для туристичного відвідування. Але більшість музейних експозицій тематично складні та побудовані на застарілих методологіях і технологіях.

513 бібліотек (в м. Запоріжжі – Центральна бібліотека ім.Н .Крупської та 20 міських бібліотек). Загальна кількість читачів складає 590,5 тис. чоловік,

в т. ч. у сільській місцевості

– 210,1 тис. Кількість бібліотечних фондів налічує 9365,0 тис. примірників.

установи культури клубного типу: парки культури та відпочинку, центри дозвілля, палаци та будинки культури, сільські клуби (наприклад, культурний центр "Народний дім"). У м. Запоріжжі – 14 палаців культури. За 2006 р. проведено понад 50 тисяч культурно-мистецьких акцій, які відвідали 70% населення області. При клубних установах працює 3,5 тис. творчих формувань, в т. ч. 1,5 тис. дитячих, які об'єднують майже 57,0 тис. учасників, з них 50% дітей та підлітків.

заклади кіно: кінообслуговування населення області забезпечують 24 демонстратори (12 кінотеатрів, 12 сільських кіноустановок). Продовжується формування мережі підприємств кіногалузі області недержавної форми власності. На поліпшення кінообслуговування населення області направлена діяльність КП "Запоріжкіно", фільмофонд якого складає понад 22 тисяч фільмокопій.

обласна філармонія, 3 обласних та ряд міських театрів (український музично-драматичний, театр юного глядача, театр ляльок, театр-лабораторія "Ви", театр-кабаре "Александровский уезд" тощо). Підтримуються академічні напрямки мистецтва та впроваджуються новаторські підходи у вирішенні театрально- творчих завдань: в обласному академічному українському музично-драматичному театрі ім. В.Г. Магара здійснено постановку творчого проекту "Під відкритим небом " за М.Гоголем. "Тарас Бульба" на о.Хортиця . Обласними театрами і філармонією у 2006 р. проведено 1204 вистави і концерти, обслуговано 231 тис. глядачів. Здійснено постановку 15 прем'єрних вистав. В театрально-видовищних установах відбулось 99 благодійних заходів, які відвідало 38,5 тис. глядачів пільгових категорій. Доходи від реалізації культурних послуг складають – 1612,9 тис. грн..

Запорізький край винятково багатий на пам'ятки історії та культури. На державному обліку перебуває ***8031 історико-культурних пам'яток***, в т. ч. 1677 – історії, 6276 – археології, 78 – монументального мистецтва.

До Державного реєстру національного культурного надбання України внесено 18 пам'яток області:

8 памяток археології (надзвичайні пам'ятки світового значення - залишки давніх стоянок, поселення, городища, поховальні комплекси, кургани, ґрунтові могильники Канат-Могила та Поповські могили у Бердянському районі; Куляб-Могила у Михайлівському, Солоха та Мамай-гора у Кам'янсько-Дніпровському, Цимбалові могили у Великобілозерському районах, а також археологічний комплекс пам'яток "Лиса Гора" у Василівському районі та 3 пам'ятки історії (включаючи Дніпрогес),

3 заповідники: *Національний заповідник "Хортиця", державний історико-археологічний музей-заповідник "Кам'яна Могила" (м. Мелітополь), історико-архітектурний музей-заповідник "Садиба Попова" (м. Василівка)*.

Острів Хортиця (м.Запоріжжя) – унікальна комплексна історико-культурна та природна пам'ятка, що охоплює період від мезоліту до XX століття, всесвітньо відома як колиска Запорозького козацтва та осередок першої в світі демократичної республіки. У відповідності до розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2005 р. N 373-р. схвалена Концепція Державної програми розвитку національного заповідника "Хортиця" на 2006 – 2010 рр.

З давніх часів Хортиця набула значення духовного, державного і політичного символу Українського народу. Саме на Хортиці збирались давньоруські князі, щоб об'єднавшись боротися із своїми ворогами. Острів Хортиця став колискою українського козацтва, оплотом запорозьких вольностей та уособленням національного духу. Запорозька Січ – унікальне явище в історії нашої країни і всього людства. Після затвердження її як військово-політичного центру українського козацтва, вона згодом перетворилася в столицю найдемократичнішої для свого часу козацької республіки й відіграла значну роль у формуванні військових, політичних, господарських і культурних засад української державності.

Історико-культурний комплекс "Запорозька Січ" покликаний стати моделлю військового та адміністративно-політичного центру запорозького козацтва, який даватиме повну уяву про матеріальну і духовну культуру запорозького козацтва на всьому історичному періоді його існування. Комплекс "Запорозька Січ" поєднує у своєму складі музейно-експозиційні та рекреаційні об'єкти.

Національний заповідник " Хортиця", розташований на острові та прилеглих до нього територіях, займає площу 2386,86 гектара. На острові завдовжки 12 і завширшки 2,5 кілометра розміщено комплекс із 70 унікальних пам'яток історії та археології, що охоплюють період від мезоліту до наших днів, з них 36 пам'яток пов'язано з історією запорозького козацтва.

Музейний фонд заповідника становить майже 34 тис. одиниць зберігання. Це археологічні колекції, предмети декоративно -ужиткового мистецтва, скульптури, кераміки, вироби з дерева, металу, скла, кістки, шкіри тощо.

На території заповідника знаходиться державний геологічний заказник "Дніпровські пороги" загальною площею 1383 гектари, який належить до природно-заповідного фонду України.

Унікальною особливістю є те, що на острові представлені ландшафти всіх географічних зон України - від степової до гірської. З 1052 видів вищих рослин 657 належать до дикорослих аборигенів, 11 з них занесено до Червоної книги України, 41 - реліктові та ендемічні рослини.

Державний історико-археологічний заповідник **“Кам’яна Могила”** (Мелітопольський район): на території 15 га заповідника знаходиться пісковий пагорб площею 3 га, який є унікальною пам’яткою стародавньої історії та культури. У гротах та печерах цього пагорбу, яких на сьогодні відкрито 60, було знайдено петрогліфічні комплекси – унікальні зразки первісного мистецтва віком до 14 млн. років.

Історико-архітектурний заповідник “Садиба Попова” (Василівський район) – диво містобудування, музей замкової архітектури пізнього класицизму, побудований в 1884 р . Аналогів високоякісного мурування стін з цегли, за свідченнями фахівців, немає ні в Україні, ні в країнах СНД, ні взагалі в Європі.

Заповідник **“Кам’яні Могили”** (Розівський район). Засновано 5 квітня 1927 р. як особливу природоохоронну територію місцевого значення. Його площа складає близько 400 га, з них 300 га у складі Донецької області і 100 га в Запорізькій. Зараз він є одним з чотирьох відділів Українського державного степового природного заповідника, який підпорядкований Президії НАН України. Район урочища “Кам’яні Могили” у геологічному, біологічному, художньо-емоційному та історичному аспектах є водночас унікальним і репрезентативним.

Далеко за межами України відомі також нерухомі речові пам’ятки із числа археологічних знахідок курганів Камянського городища, ряд меморіальних місць, пов’язаних із всесвітньо відомими історичними постатями Нестора Махна, Дмитра Донцова та ін. Додає позитивного туристичного іміджу регіону унікальна споруда греблі Дніпрогесу та органічно пов’язаний з нею район соцміста Запоріжжя, спроектований всесвітньо відомими архітекторами братами Вєснєними.

За сприяння управління культури і туризму облдержадміністрації в області стало традиційним проведення різноманітних **фестивалів, конкурсів всеукраїнського, міжнародного та обласного значення:**

І Міжнародний юнацький конкурс піаністів Володимира Віардо; Міжнародний кінофестиваль “Бригантина” (в м. Бердянську на базі кінотеатру “Космос”, в якому беруть участь відомі зірки кіно і театру Росії, України та Білорусії);

Всеукраїнський фестиваль дитячого та юнацького виконавського мистецтва “Акорди Хортиці”; Всеукраїнський фестиваль дитячої естрадної творчості “Топ-Топ”; регіональний конкурс на вищу театральну нагороду Придніпров’я “Січеславна – 2006”; обласний фестиваль народної хореографії ім. Ю . Большакова; обласний пісенно-поетичний фестиваль “Мамині джерела”, Всеукраїнський фестиваль мистецтв національних культур “Ми – українські”, Всеукраїнський фестиваль народного мистецтва “Хортиця” за участю провідних мистецьких колективів України, відбірковий тур Всеукраїнського фестивалю сучасної пісні та популярної музики “Червона Рута” тощо.

В регіоні діє обласна інспекція з охорони пам’яток історії та культури. Управління культури та туризму взаємодіє із 127 суб’єктами туристичної діяльності та 60 громадськими організаціями національних меншин.

Відповідно до розпорядження голови облдержадміністрації здійснюється матеріальна підтримка працівників культури та мистецтва, обласних організацій Національних творчих спілок України, впроваджені обласні премії та творчі стипендії за внесок у розвиток культури Запорізького краю (В 2006 р. – на загальну суму 33,0 тис .грн.)

За поданням Міністерства культури і туризму України в 2006 р. відзначено державною нагородою – званням “Заслужений художник України” – голову Запорізької організації Національної спілки художників України Гресик І.С. За поданням облдержадміністрації за результатами роботи в 2005 р. державними нагородами відзначені 3 працівника галузі.

З точки зору гендерного аспекту в історико-культурній галузі переважна більшість працівників – жінки, середня зарплата яких істотно нижча, навіть найнижча, від зарплат в інших галузях області, що негативно впливає на обслуговування споживачів культурних послуг, серед яких переважають діти та молодь.

Природні ресурси

Запорізька область має унікальне економіко-географічне положення. Вона розташована у південно-східній частині України на півдні Східноєвропейської рівнини на чорноземах степової зони. Область межує з Херсонською, Дніпропетровською та Донецькою областями. Південні кордони області омиваються водами Азовського моря, берегова лінія якого в межах області перевищує 300 км.

Територія області займає 27,2 тис . км2, що становить 4,5% території України. Протяжність з півночі на південь становить 208 км, а зі сходу на захід – 235 км. Є досить розвинута система залізничного, автомобільного, водного та авіаційного сполучення

Клімат – помірно-континентальний, характеризується чітко означеною посушливістю. Середньорічні температури: літня – +22° С , зимова – -4,5° С. На рік у середньому припадає 225 сонячних днів; рівень опадів становить 448 мм.

Умовно область поділяється на три природно-сільськогосподарські зони: степову (50,8%), степову посушливу (34,8%) та сухостепову (14,4 %) зони.

Територія Запорізької області поділена на два водозабірних басейни: басейн ріки Дніпра і басейн Азовського моря. Басейн р. Дніпра (третьої за розміром ріки в Європі) охоплює північно-західну частину області та складається з Каховського й Дніпровського водосховищ, трьох середніх річок (річки Молочної, Конки, Гайчура) і 118 малих річок з 28 водосховищами та 849 ставками.

Басейн Азовського моря омиває південно-західну частину Приазовського взгір'я і східну частину Причорноморської низини; практично всі відтоки басейну відносяться до малих. Найбільші серед них – річки Молочна, Берда, Збиточна та Великий Утлюк.

Північна частина Азовського моря розглядається як ціннісна рибогосподарська та рекреаційна зона області. Узбережжя багате на мінеральні лікувальні ресурси: лікувальні грязі (озера “Велике” та “Кирилівське”), мінеральні води (“Бердянські” та “Кирилівські”).

Водні ресурси р. Дніпра є основним джерелом водопостачання на промислові об'єкти області, враховуючи такі енергетичні гіганти, як Запорізька атомна електростанція й Запорізька теплова електростанція, забезпечення питною водою близько 50% населення області (у перспективі – до 90%), зрошування земель та задоволення інших потреб. Крім того, р. Дніпро є джерелом електроенергії: працює Дніпровська гідроелектростанція. Дніпро також використовується як транспортна артерія й цінний курортно-рекреаційний ресурс.

На території заповідника “Хортиця” знаходиться державний геологічний заказник “Дніпровські пороги” загальною площею 1383 гектари, який належить до природно-заповідного фонду України. Унікальною особливістю є те, що на острові представлені ландшафти всіх географічних зон України – від степової до гірської. З 1052 видів вищих рослин 657 належать до дикорослих аборигенів, 11 з них занесено до

Червоної книги України, 41 – реліктові та ендемічні рослини.

Запорізька область має 310 територій і об'єктів природно-заповідного фонду, у тому числі Заповідник “Хортиця”, кургани III – I тис. до н. е. в м. Біленькому, історико-архітектурні пам'ятки V– III ст. до н. е. у селах Великій Знам'янці і Балках, частину філії Українського степового заповідника “Кам'яні Могили”, Дніпрогес. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України, до курортних віднесені такі населені пункти області: м. Бердянськ, с. Новокостянтинівка та с. Строганівка (Приазовський район), м. Приморськ, с-ще Кирилівка (Якимівський район).

З півночі на південь через територію області протікає р. Дніпро з Каховським та Дніпровським водосховищами, 118 малих та середніх річок протяжністю більше 10 км кожна, що надає можливості розвитку водного туризму та мережі яхт-клубів.

Південні межі області омиваються водами Азовського моря із береговою лінією, що в межах області перевищує 300 км. Причому, лікувальні води і грязі на території області поширені уздовж всього узбережжя Азовського моря. Акваторія р. Дніпра, залишки колишніх плавнів історичного Великого Лугу є стабілізуючим рекреаційним фактором індустріального осередку регіону.

Основне родовище “Озеро Велике” розташоване на Бердянській косі. Середньорічний видобуток грязей складає тут 634 тонн. Використовуються вони санаторіями курорту “Бердянськ”. Запаси лікувальних грязей ДКЗ України не затверджувалися.

Родовище “Кирилівське” розташовано в гирлі річки Тащенаку, що впадає в Молочний лиман. Затверджені ДКЗ України; їх запаси на термін 50 років перевищують 40 тисяч кубічних метрів. Середньорічний видобуток їх сягає 99 кубометрів. Грязі використовуються санаторієм “Кирилівка”.

В районі м. Приморська розвідані та затверджені запаси лікувальної грязі Великого та Малого лиманів в кількості 250,6 тис. кубометрів, що дає змогу перспективного розвитку міста як курорту.

Мінеральні лікувальні води. Родовище “Бердянське” розташоване на території курорту “Бердянськ” і включає ділянки “Лазурний”, “Бердянськ”, “Нива”, “Азов-1” і “Азов-3”. На родовищі використовуються ропні і високомінералізовані води для бальнеологічних цілей зовнішнього застосування. Води середньої мінералізації поряд із зовнішнім із зовнішнім застосуванням використовуються як лікувально-столові після їх розведення до мінералізації 5 г/дм3 (за лікувальними властивостями вода аналогічна “Миргородській”).

Загальні запаси мінеральних вод на родовищі затверджені ДКЗ СРСР

у кількості 3532 м3/доб. Середньодобовий водовідбір складає біля 300 м^3, тобто біля 10 % затверджених запасів.

Родовище “Кирилівське” розташовано на території санаторію “Кирилівка”. На родовищі використовуються ропні води і води середньої мінералізації. Запаси ропних вод затверджені в кількості 699 м^3/доб., середньої мінералізації – 360 м^3/доб. Водовідбір відповідно складає по 7 м^3/доб. Значні запаси мінеральних лікувальних ресурсів дозволяють розвивати на узбережжі Азовського моря в Запорізькій області курортно-оздоровчу зону.

У Запорізькому краї існують сприятливі умови для багатьох видів тварин; більшість видового складу є мисливськими , – це такі, як: олень благородний, дикий кабан, косуля, муфлон, лань , заєць-русак, лисиця, вовк, єнотовидна собака. Наявність великої кількості водно-болотних угідь обумовлює існування різних видів качок, куликів. В угіддях області зустрічається лебідь-шипун, білолобий та сірий гуси, лиска, фазан, сіра куріпка, перепілка і багато інших видів птахів.

Загальна кількість мисливських угідь в області складає 2559,128 тис. га. Надано у користування 2156,486 тис. га угідь, з них Українському товариству мисливців і рибалок – 1,835 тис. га, Держлісгоспам – 713,310 тис. га, Товариству військових мисливців та рибалок – 14,086 тис. га, трьом колективним сільськогосподарським підприємствам разом – 17,709 тис. га. Мисливські угіддя надані користувачам на 15 років відповідно рішенню Запорізької обласної ради від 26.12.97 № 4. З метою збереження цінних видів флори та фауни в області на території 54,9 тис. га створено 310 об’єктів природно-заповідного фонду, що складає 2,02 % загальної площі області. Після створення національного природного парку “Приазовський ”, площа природно-заповідних територій області зросте більш ніж вдвічі і приблизно складатиме більше ніж 6,5 % від загальної площі області.

Курортно-рекреаційні ресурси

Запорізька область розташована у південно-східній частині України на півдні Східноєвропейської рівнини на чорноземах степової зони. Окрім потужного промислово-енергетичного потенціалу, вона має цінні природні та історико-культурні ресурси для сталого розвитку туристичної та курортно-рекреаційної сфери.

Своєрідністю краю є унікальне поєднання природних умов, ландшафтів, різноманітних рекреаційних ресурсів із рядом емоційно потужних пам’яток історії, археології, монументального мистецтва та архітектури. Сприятливий клімат, чудові прибережні пейзажі Дніпра,

джерела мінеральної води і лікувальні грязі, ласкаве, тепле Азовське море приваблюють туристів.

У межах області розвідані та використовуються мінеральні води та лікувальні грязі практично всіх відомих бальнеологічних типів. В оздоровчих і лікувальних цілях широко використовується озокерит та спелеотерапія. М. Бердянськ, м. Приморськ і смт. Кирилівка користуються великою популярністю у курортників.

Всього на Азовському побережжі та в акваторії р. Дніпра функціонує близько 600 оздоровчих закладів. В ряді районів створено садиби зеленого туризму.

У загальній кількості оздоровчих закладів 66 % перебувають у колективній власності, 20,6 %– державній, 5,7 % – комунальній та 7,7 % – у приватній. Причому в останні роки, питома вага оздоровчих закладів, що знаходяться у приватній власності, збільшується. В цілому це позитивно впливає на поліпшення якості послуг, але призводить до подорожчання вартості відпочинку. Зокрема, з 1995 р. вартість санаторно–курортних послуг збільшилась майже у 18 разів.

Рекреаційний потенціал Запорізького Приазов'я створює передумови для перспективного розвитку курортного господарства. На сучасному етапі ця територія є рекреаційним резервом і знаходиться, в більшості, на шляху екстенсивного освоєння. На розвитку рекреаційної сфери значно позначилась загальна криза в господарстві країни. Нестача коштів у більшої частини населення на відпочинок та оздоровлення призвела до скорочення кількості рекреаційних закладів чи неповного їх завантаження.

На сучасному етапі йде процес становлення як функціональної, так і територіальної структури Північного Приазов'я. Основним елементом ієрархічної системи територіальної структури Запорізького Приазов'я є курорт. У межах Запорізького Приазов'я сформовано три курорти: "Бердянськ", "Кирилівка" та "Приморськ". Одночасно тут склалися і рекреаційні угіддя стихійного тривалого і короткочасного відпочинку локального значення (Новопетрівські і Луначарські – Бердянського адміністративного району; Орловські – Приморського району; Радивонівські – Якимівського району; Чкалівські, Ботієвські і Степанівські – Приазовського району). Вони мають вигідне географічне положення і сприятливі природні передумови для організації рекреаційної діяльності.

Так, розміщений на південному сході Запорізької області **Бердянський грязьовий приморський курорт** територіально об'єднує Бердянську косу з її кореневою частиною, курортну зону м. Бердянська, а в

перспективі може приєднати Луначарські і Ново-петровські рекреаційні угіддя стихійного тривалого і короткочасного відпочинку локального значення, що розташовані відповідно на захід та на схід від меж міста.

Особливо сприятливі соціально-економічні передумови має **Бердянський курорт**. Основу його складає достатньо розвинена транспортна інфраструктура, що забезпечує доступність курорту з усіх напрямків

На сучасному етапі в складі Бердянського курорту можна виділити чотири функціональні зони:

- у кореневій частині **Бердянської коси** на базі природних грязьових ресурсів і мінеральних вод, формується санаторно-лікувальна субгалузь з 17 лікувальними установами місткістю 6,1 тис. чоловік;
- на **Бердянській косі** склалася зона оздоровчого відпочинку. Тут розташовані переважно бази відпочинку (52 установи місткістю 11,0 тис. чоловік) і дитячі оздоровчі установи (119 – місткістю 6,8 тис. чоловік). Є резерви для розвитку комплексу пансіонатів круглорічного використання;
- у районі с. **Луначарське** на рекреаційних угіддях стихійного тривалого і короткочасного відпочинку в перспективі має бути сформована оздоровча субгалузь для дорослого населення;
- у районі сіл **Новопетрівки** і **Куликовського** на рекреаційних угіддях стихійного тривалого і короткочасного відпочинку в перспективі можна створити оздоровчу субгалузь тривалого відпочинку для дітей і дорослих.

Кирилівський бальнеокліматичний грязьовий курорт знаходиться на південному заході Запорізької області і територіально об’єднує селище міського типу Кирилівку, коси Пересип і Федотова. На території курорту, що займає площу 203,3 га, переважає оздоровчий сезонний відпочинок дітей і дорослих, що здійснюється в 113 рекреаційних установах загальною місткістю 19,9 тис. чоловік.

Розширення території курорту “Кирилівка” можливе за рахунок непридатних і малопридатних сільськогосподарських угідь (900 га). Це дозволить територіально охопити курортом Молочний лиман, що є джерелом мулових і сульфідних грязей.

Серед соціально-економічних передумов найбільш сприятливою для розвитку рекреації в межах курорту “Кирилівка” є достатньо розвинена транспортна інфраструктура.

У межах території курорту “**Кирилівка**” можна виділити такі зони:

- район селища Кирилівки представлений 10 базами відпочинку, дитячими оздоровчими установами, санаторієм “Кирилівка”, розрахованим

на одночасне лікування 2,1 тис. чоловік;

- коса **Пересип** представлена 60 базами відпочинку на 12,2 тис. чоловік;
- спортивна база на косі **Федотова** представлена 129 закладами на 12,7 тис. чоловік;
- зона **Радивонівських** рекреаційних угідь для оздоровчого відпочинку 3,4 тисяч дітей в селі Богатир та 1,1 тис. дорослих.

Приморський оздоровчий курорт місцевого значення розташовано на півдні Запорізької області. На сучасному етапі він налічує 24 оздоровчі заклади для дорослих на 7,545 тис. чоловік, та 7 дитячих оздоровчих закладів на 2,320 тис. чоловік.

Степанівські, **Чкалівські** і **Ботієвські** рекреаційні угіддя стихійного тривалого і короткочасного відпочинку розташовані поблизу м. Мелітополя на території Приазовського адміністративного району між Кирилівським і Приморським курортами. Маючи вигідне географічне положення, сприятливі природні рекреаційні передумови, функціонально вільні, непридатні і малопродуктивні для ведення сільського господарства землі, вони можуть існувати, освоюватись самостійно – поза курортом.

До супутніх складових ресурсного потенціалу можна віднести відносно розвинутий транспортно-дорожній комплекс Запорізької області, який дозволяє:

- надавати туристичні послуги для транзитних пасажирів, оскільки через територію регіону проходить ряд стратегічних трас, таких, як: Одеса – Мелітополь – Новоазовськ, Харків – Сімферополь – Севастополь, Бориспіль – Дніпропетровськ – Запоріжжя;
- формувати туристичні поїзди завдяки розгалуженій мережі залізничних доріг, що з’єднує всі основні промислові центри регіону з містами України та країнами СНД;
- здійснювати міжнародні річкові круїзи (р. Дніпро, яка тече по території області з півночі на південь).
- поширити можливості в’їзного туризму, оскільки такі авіакомпанії, як “Lufthansa”, “Austrian Airline Group” та “Eurowings” відкрили свої представництва в Запорізькій області.

Особливу роль у туристичному та готельному бізнесі відіграє глобальна мережа “Інтернет”, яка дозволяє створення регіональних інформаційних порталів туристично-рекреаційного призначення (на цей час існує 2 сайти на туристично-рекреаційну тематику області).

2 Музейна спадщина Запорізької області та м.Бердянська

Музей історії запорозького козацтва

Музей історії запорозького козацтва - музей розташований на острові Хортиця. Поруч з музеєм великий курган (його видно з греблі). Цей курган, як стверджують деякі історики - скіфське поховання. Музей, присвячений історії українського козацтва, звідки відкривається найбільший мальовничий вид на греблю ДніпроГЕСу.

У музеї історії Запорізького козацтва представлені наступніекспозиції:

- Запорізьке козацтво в історичній та художній літературі;
- Період Київської Русі;
- Православ'я на українських землях;
- Новітня історія запорізького краю;
- Нові археологічні знахідки Національного заповідника.

Сьогодні під зводами Музею зібрано більше 30 тисяч предметів, які охоплюють історичний період до нашої ери. Діють експозиції, присвячені найдавнішим часам, періоду Київської Русі, козацької епохи, новітньої історії запорізького краю, а також 4 діорами: Битва київського князя Святослава, Військова рада на Січі, Визволення міста Запоріжжя.

Недалеко від музею на острові Хортиці можна знайти кам'яний стовп, на якому написано, що тут імовірно вбили князя Святослава (сина княгині Ольги). Тут же є і таємничий чорний камінь, який, як вважають, має велику магічну силу.

Запорізький обласний краєзнавчий музей

Музей засновано у 1921 р. відомим краєзнавцем, археологом, етнографом Я. П. Новицьким. Основу тогочасної музейної колекції склали знахідки, зібрані ним під час археологічних та етнографічних розвідок, документи з місцевих архівів тощо. У1939 р. музею надано статус обласного. У 1977 р. музею передано пам’ятку архітектури — будівлю колишньої Олександрівської земської управи (1913 – 1915 рр.).

Сьогодні колекція музею нараховує близько 110 тисяч музейних предметів.

Археологічна колекція в Запоріжжі — одна з найбільших серед обласних музеїв України. Особливий інтерес представляють унікальні пам'ятки доби бронзи та скіфського часу,періодів черняхівської культури і середньовіччя. У залах стародавньої історії краю експонується понад 4300 оригінальних старожитностей.

У залах, присвячених історії запорозького козацтва та історії краю у

XVI – XVIII ст. представлені такі козацькі реліквії як клейноди, холодна та вогнепальна зброя, корабельні гармати та якорі, побутові речі запорожців, монети, документи XVIII ст.

Багатонаціональна культура Запорізького краю останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. відображена у залах «Заселення Запорізького краю». Тут можна побачити одяг, прикраси, реманент та інші речі українців, росіян, греків, духоборів, менонітів, євреїв, поляків, болгар, албанців тощо. Вогнепальна та холодна зброя XVIII – XIX ст. представлена у вітринах, присвячених будівництву Дніпровської лінії укріплень, Вітчизняній війні 1812 р. та Кримській війні.

Виставка «Меблі XIX – початку XX ст.» дає уявлення про побут мешканців повітового містечка Олександрівська.

В 2016 р. в музеї відкрито новий зал «Запоріжжя на зламі імперій», що розповідає про надзвичайно складний та драматичний період в історії України в 1914 – 1921 рр. – Першу світову війну, революцію, визвольні змагання українського народу та історію махновського руху. Серед експонатів — махновська тачанка, зброя, одяг, місцеві газети, фотографії, копії документів.

Історія будівництва першої вітчизняної гідроелектростанції — Дніпрогесу розкривається в залі «Дніпрогес: підкорення стихії». Серед інших, тут представлені унікальні меморіальні комплекси керівників Дніпробуду: автора проекту інженера І. Алєксандрова, начальника Дніпробуду О. Вінтера, головного інженера Б. Вєдєнєєва.

Про історію Запорізького краю напередодні та під час II Світової війни можна дізнатися в залах «Край напередодні та під час II Світової війни».

Зали відділу природи приваблюють численними експонатами флори і фауни степу, лісу та Азовського моря. Особливої неповторності надають експозиціям високохудожні діорами: «Цілинний степ», «Кам'яні могили», «Коса Обитічна», «Старобердянське лісництво».

Сучасна музейна експозиція, створення якої ще триває, розміщена в 15-ти залах відділів природи,археології та історії й 6-ти залах стаціонарних виставок. У виставкових залах музею постійно діють пересувні виставки провідних музеїв України, Росії та інших країн.

Музей історії зброї

Україна - країна з багатою історією, сполучна ланка і витік багатьох західних і східних культур. Її земля пам'ятає скіфів і печенігів, амазонок Причорномор'я, Київську Русь і Монгольські орди. За її дорогам марширували війська Карла XII і Наполеона, вогненним смерчем пронісся Третій Рейх. Зберегти цю пам'ять, вдихнути життя в осколки минулих подій - таку місію беруть на себе музеї та одним з найцікавіших, унікальних зібрань став Музей Історії Зброї в місті Запоріжжя.

Засновник музею Віталій Григорович Шлайфер директор ТОВ «Діана 92» відкрив широкій публіці експозицію, зібрану ціною копіткої праці і багаторічних наукових досліджень, саме його приватна колекція лягла в основу музею. Зараз виставковий фонд налічує більше 4000 експонатів, охоплюючи часовий період від середнього палеоліту до середини XX століття.

Тут представлені чудові зразки середньовічного європейського зброї, що вражають ювелірної вишуканістю східні клинки, ритуальне та статусне зброю, з'єднало в собі глибокий духовний зміст і майстерність виконання. Окрему увагу приділено збірці, що відноситься до історії українського козацтва, музей так само володіє однією з найбільших на Україні колекцією булав. Холодна, вогнепальна зброя, військові обладунки - ілюструють етапи розвитку людства, адже історія зброї це не перерахування кривавих сутичок, а відображення виклику, боротьби та вдосконалення.

Пройшовши по музею можна побачити, як змінювалося ставлення до зброї під впливом цивілізації або провести цікаві паралелі, які зв'язали зразки різних часів і народів. Музей побудований за принципом історичної канви, структурований по регіонах, часовими періодами і національними ознаками. Більшість європейських музеїв взяли за основу міський арсенал середньовіччя. Яскравим прикладом такого підходу служить Львівський Арсенал. Це спочатку обмежувало часові рамки, адже гарнізон служив складом чинного зброї, і десь після XVII століття на його базі став формуватися музей, збагачуючи експозицію більш пізніми предметами і практично відсікаючи ранні періоди.

Хоча вік експоната не завжди має першорядне значення, історична, художня цінність, зв'язок з визначною подією або особистістю грають важливу роль і XVIII - XX століття так само можуть похвалитися унікальними колекційними зразками зброї.

Запорізький обласний художній музей

Запорізький обласний художній музей, — один з наймолодших музеїв України, — заснований 29 вересня 1971 р. Музейним колективом була зібрана унікальна музейна колекція, що налічує близько 14 тисяч творів живопису, скульптури, іконопису, графіки та українського народного декоративного мистецтва.

Сьогодні музей гідно репрезентує образотворче мистецтво України та Росії XIX – XX ст. Окрасою колекції стали твори таких визначних митців живопису, як: І. Шишкін, О. Боголюбов, І. Айвазовський, К. Крижицький, О. Маковський, С. Світославський, С. Васильківський, М. Пимоненко, О. Мурашко, О. Бенуа, К. Коровін, І. Грабар, З. Серебрякова, П. Кончаловський, О. Богомазов, Р. Фальк, Д. Бурлюк, Є. Мойсеєнко, Т. Яблонська, М. Глущенко.

У збірці графіки широко відомі імена: В. Фаворський, О. Павленко, В. Касіян, Г. Якутович, О. Данченко, О. Кравченко, М. Мітурич, Т. Захаров, Д. Бісті, А. Дембо, Т. Левицький.

Збірка скульптури виявляє різноманітність творчих індивідуальностей таких майстрів, як І. Кавалерідзе, М. Лисенко, Г. Кальченко, О. Комов, Є. Мисько, Є. Прокопов.

У скарбниці Запорізького художнього музею зберігаються понад 4 500 творів українського народного декоративного мистецтва, що віддзеркалюють багаті й розмаїті традиції різних регіонів України, мовою мистецтва розповідають про характер народу, його самобутній і глибинний талант.

Колекція народного мистецтва музею — багатогранна й насичена. Художня обробка дерева, яскравий рослинно-квітковий петриківський розпис, фантастичні, неповторні композиції Марії Примаченко й декоративні розписи сестер Гоменюк, традиційні писанки та мереживні витинанки, художні вироби з глини — прославлена опішнянська, васильківська й косівська кераміка, фарфор, гутне й кришталеве скло, український народний костюм із різних регіонів, полтавські й львівські килими, ткані вироби Богуслава, Кролевця, Решетилівки та вишиті рушники.

Бердянський художній музей ім. І. І. Бродського — художній музей у місті Бердянську, розташований за адресою вул. Центральна, 29. Колекція музею нараховує до 4 000 пам'яток образотворчого мистецтва.

За радянських часів, восени 1930 року, І. І. Бродський разом зі своїм

учнем, Петром Петровичем Бєлоусовим(1912 — 1989) привезли до Бердянська і подарували рідному місту 230 творів живопису, скульптури і графіки. Художній музей був урочисто відкритий 7 листопада 1930 року. Більшість творів в музейній колекції належать грону відомих російських живописців другої половини XIX — початку XXстоліття: І. К. Айвазовському, О. М. Бенуа, М. П. БогдановуБєльськом у, М. Н. Дубовському, К. О. Коровіну, І. М. Крамському, Куїнджі Архипу Івановичу , Б. М. Кустодієву, А. О. Рилову, О. К. Саврасову. Гідне місце в зборах музею займають конкурсні і дипломні роботи учнів Імператорської Академії мистецтв, академічні медалі, що отримали на виставках, і премії.

У 1930-ті роки в музейну колекцію надійшло багато робіт після художньої виставки студентів-практикантів Всеросійської Академії мистецтв: О. І. Лактіонова, М. С. Копєйкіна, А. Н. Яр-Кравченко. Їх приїзд до Бердянська був організований І. І. Бродським. Творів же самого І. І. Бродського в зборах музею небагато — в основному авторські повторення і малюнки. Чітке промальовування деталей, виразний малюнок, уміння розібратися в найдрібніших подробицях — відмінні риси робіт І. І. Бродського.

З початком радянсько-німецької війни музей був евакуйований, а в кінці 1945 року музейна колекція повернулася до Бердянська. Непоправною втратою для музею виявилася повністю знищена документація.

Післявоєнний період історії музею відмічений копіткою науковою і пошуковою діяльністю. У 1953 році для відновлення втрачених документів на допомогу приходить Семен Георгійович Івенський, що займався науковим вивченням музейної колекції. Через 50 років, абсолютно несподівано, музей отримує в дар від С. Г. Івенського 1 500 екслібрисів з його колекції. Це найбільша колекція будь-коли дарована музею.

Збори своїх офортів і естампів передав П. П. Белоусов. Сьогодні Бердянський художній музей володіє якнайповнішими зборами робіт цього майстра. Продовжуючи традицію І. І. Бродського, ваговитим вкладом в збільшення музейних фондів з'явилися в 1990-х, роках дари художників Приазов'я. В цей же час починається активна виставкова діяльність. Приходить нове покоління музейних співробітників, вони вивчають раніше не досліджені матеріали.

Бердянський краєзнавчий музей

Музей заснований у 1929 році в будинку колишньої міської управи.

У роки радянсько-німецької війни будинок було зруйновано, частина експонатів загинула, а частина була евакуйована. 1944 року музей відновлює свою роботу у виділеному будинку, розташованому в парку ім. П. П. Шмідта. 1958 року музей переведено в новий будинок за адресою пр. Перемоги, 14, де він знаходиться до цього часу.

У 1977—1978 роках в музеї було проведено капітальний ремонт з реконструкцією, повною реекспозицією, в процесі якого було добудовано один експозиційний зал, кабінет наукових співробітників і каса. Краєзнавчий музей займає перший поверх триповерхового житлового будинку по пр. Перемоги, 14. 1983 року для збереження фондів було виділено приміщення по пр. Труда, 47, яке було розширене.

Музей Шмідта

1980 року відкрито філію краєзнавчого музею — меморіальний будинок-музей П. П. Шмідта (вул. Шмідта, 8), 1985 року — музей «Подвиг», де розгорнуто експозиції, присвячені радянсько-німецькій війни 1941—1945 років. Рішенням виконкому № 477 від 21 серпня 2003 року створена нова філія — «Музей історії Бердянська» площею 557 м² за адресою вул. Дюміна, 15 (відкрита 17 вересня 2005 року).

У краєзнавчому музеї та меморіальному будинку-музеї П. П. Шмідта діють експозиції просто неба.

На обліку і зберіганні знаходяться 44 573 одиниць музейних предметів основного фонду, 24 307 одиниць науково-допоміжного фонду.

Половецькі баби

Колекція нараховує 11 груп зберігання — від археології до періоду сучасності. Музей має велику колекцію Половецьких кам'яних баб та деякі експонати скіфського періоду IV століття до н. е..

Експозиція краєзнавчого музею складається з відділів: дорадянського, радянського, сучасності, природи краю та виставкового залу. У виставковому залі діють постійні виставки, присвячені українським поетам, письменникам, етнографам ТрохимуЗіньківському та Василю Кравченко.

Велика робота проводиться по відродженню українських національних традицій — створена експозиція «Інтер'єр української селянської хати XIX ст.», в якій проходять музейні спектаклі за народним та релігійним календарем.

Щороку наукові співробітники розробляють нові оглядово-тематичні екскурсії та лекції, уроки-екскурсії. Розроблена та проводиться пішохідна екскурсія по місту.

Багатонаціональність міста відображена в тематичних експозиціях: «Греки у Бердянську», «Болгари в Таврії», «Історія та сучасність» та ін. Екскурсії проводяться на трьох мовах: українській, російській та болгарській.

Інноваційність музею проявляється у різних формах роботи — це музейні спектаклі, пересувні виставки у супроводі екскурсій, історико-музичні програми, телевізійні екскурсії з історії міста.

3 Сакральні об'єкти Запорізької області

Буддійська ступа Запоріжжя

Історія створення буддійської ступи Побудували тут свою релігійну символіку-ступу і українські буддисти. Цей релігійний монумент споруджений так, що повністю відповідає правильному будівництву за тибетським канонам. Символіка ступи строго визначена, вона складається з 5 елементів, куди входять вершина і 4 сторони. У природі вони уособлюють собою гармонійне поєднання простору - вершини, вогню, води, повітря, землі

Буддійська ступа, Хортиця Острів Хортиця розташований на річці Дніпро в

Запоріжжі. У світі багато місць, наділених особливою сакральної силою. В Україні одне з таких - острів Хортиця, один з енергетичних центрів нашої країни. Знаходяться на Хортиці старі, древніх будівель, святині об`єднують в собі: зведені ще скіфами кургани, багаторічні священні дуби, козацькі святині, язичницькі святилища і капища. Острів покритий завісою таємниці історії, магії і є понині місцем, де збираються сучасні неоязичники - схилятися язичницьким богам. Історія створення буддійської ступи Побудували тут свою релігійну символіку-ступу і українські буддисти. Цей релігійний монумент споруджений так, що повністю відповідає правильному будівництву за тибетським канонам. Символіка ступи строго визначена, вона складається з 5 елементів, куди входять вершина і 4 сторони. У природі вони уособлюють собою гармонійне поєднання простору - вершини, вогню, води, повітря, землі. Буддійська ступа, висотою близько 4 метрів, була побудована на приватній садибі, всього за тиждень з 1 по 7 червня 2009 року. Участь у будівництві брало багато людина, віра яких - буддизм. Вони вірять, що долучитися до дії ступи можна своїм дотиком, і обійшовши її по тому шляху, який щодня проходить сонце, рівно 108 разів. З року в рік збільшується кількість людей, що приходять до ступі. Багато хто займається йогою недалеко від неї, вірячи, що вона надає їм здоров`я і підсилює позитивні чакри тіла. Запорізькі шанувальники вчення Будди вітають всіх охочих поклонитися їй, які приходять до цього, священному для них, місцю. Позитивний вплив перших буддійської ступи в Україні буде поширюватися по всьому регіону Запоріжжі.

Вірменська церква Запоріжжя

Зараз у Запорізькій області проживає, за офіційними даними, близько 7000 вірмен. За їх ініціативою було створено Союз вірмен, до якого увійшли 800 представників цієї національної меншини. Однією з важливих справ, реалізованих цією групою людей, стало зведення церкви, відомої для місцевих жителів під назвою Вірменська. Вірмени, що проживають тут, хочуть згуртувати свою молодь і людей старшого покоління, щоб забезпечити спадкоємність традицій і звичаїв, властивих цьому народу, а також підтримання контактів з людьми своєї національності. Вони прагнуть зміцнювати і міжнаціональну згоду. Церква стала точкою опори для таких ідей. З її допомогою зберігаються традиції, культурні обряди, що дозволяє людям відчувати себе частиною великої, древньої культури, яку вони не забувають, перебуваючи навіть далеко від неї. При церкві відкриті При церкві відкрита спеціальна недільна школа, в якій організовуються заняття для дітей. Ця школа «Нарек» знаходиться прямо на території самої церкви. Тут також діє сформована молодими людьми вірменська організація «Урарту». Організація була створена ще в 2006 році. Вони ж організували вірменський

танцювальний ансамбль «Наірі». «Урарту» влаштовує всілякі заходи: концерти, виставки талановитої молоді, благодійні акції та семінари. Як дістатися до Вірменської церкви в Запоріжжі Вірменська церква знаходиться в місті Запоріжжя. Дістатися до неї можна доїхавши до вулиці Перемоги, зупинка «5-та лікарня». Церква побудована на підвищенні, на березі Дніпра, і з неї добре видно острів Хортиця

Собор Св. Рівноапостольного князя Володимира, **Запоріжжя**

У спальному районі Запоріжжя зведений собор Святого Рівноапостольного князя Володимира. Компактна церква побудована заввишки в один ярус, вінчає її купол у вигляді цибулини дивного зеленого кольору із золотою главкой і хрестом. Головний вхід прикрашений аркою, підтримуючої козирок над нею. Двері зроблені таким чином, що створюється враження тривалого коридору з арок. Вікна собору виконані у вигляді арок. Храм був споруджений в короткі терміни на кошти Запорізького домобудівного комбінату. Розташувався собор близько однієї з висоток за адресою вулиця Новокузнецька, 5-а. У 2009 церква була освячена і її двері відчинилися для віруючих. Храм відноситься до Київського патріархату. Що подивитися поблизу собору Св. Рівноапостольного князя Володимира Неподалік знаходиться ще кілька соборів: Свято-Андріївський кафедральний , Свято-Покровський і Святої Трійці.

Кафедральний Собор Святої Трійці, **Запоріжжя**

У 1996 році була створена Запорізька єпархія Української Православної Церкви Київського патріархату, раніше входить до складу Дніпропетровської єпархії. На той момент в Запоріжжі налічувалося всього 12 діючих парафій. Само єпархіальне управління знаходилося в напівзруйнованій будівлі колишнього кінотеатру «Південний». Собор освячений в ім`я Святої Трійці. Він має центральний храм з престолом на честь Святої Трійці. У Святої Трійці віруючі християни моляться про прощення гріхів, про вирішення складних безвихідних проблем. День Святої Трійці відзначається після Воскресіння Христового на 50-й день і є одним з головних свят для православних християн. У цей день храми і будинки прикрашають зеленими гілочками берези. Вони символізують чеснота, яка дає благодать Божа на людські душі. На території собору встановлено хрест, який був освячений 28 жовтня 1994 Святішим Володимиром, Патріархом Київським і всієї Руси-України. При соборі діє недільна школа, проводиться активна робота по завершенню будівництва навчального духовного комплексу. Що подивитися поруч з кафедральним собором Святої Трійці в Запорож тє Також тут знаходиться пам`ятник жертвам Голодомору 1932-1933 років . У ці роки в Україні від голоду загинули мільйони селян. На двометровому постаменті

встановлено гранітний хрест. На ньому вибито силует матері і дитини, цитати з Біблії.

Церква Святого Миколая, Запоріжжя

Святитель Миколай Чудотворець вважається покровителем моряків, рибалок, мандрівників і займає провідне місце після Матері Божої серед святих по освяченим його ім`ям храмів і кількістю написаних ікон. Історія церкви Святого Миколая У 1992 році в Запоріжжі була заснована громада церкви Святого Миколая. Тоді ж у свій перший візит Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет прибув для благословення священика отця Володимира (Гошовський) на працю в цій церкві. На загальній раді членів громади було прийнято рішення про будівництво свого приміщення. Після виділення земельної ділянки під будівництво було зведено тимчасове приміщення у вигляді металевого ангару сферичної форми. У будівельних роботах брали участь члени громади, допомагали місцеві жителі. Парафіяни приносили вишиті рушники, скатертини і все, чим можна було прикрасити приміщення. У 1994 році на Благовіщення в ньому пройшло перше богослужіння. Тим часом споруджувалися господарські будівлі, трапезна, кузня, огорожа з каплицею-воротами, висаджувалися дерева і квіти. Будівництво нового капітального храму відбувалося з 2000 по 2008 рр. 30 жовтня 2011 є знаменною датою для прихожан церкви Святого Миколая. У цей день Філарет освятив престол і храм. Церква приписана до Київського патріархату. Богослужіння проводяться українською мовою. Лики святих на іконостасі виконані в стилістиці Андрія Рубльова і живописців часів Давньої Русі. Білосніжна церква з позолоченими куполами і дахом з «малиновими» дзвонами зі знаменитого бельгійського Мехелена є одним з найкрасивіших храмів Запоріжжя та улюбленим місцем прихожан. Детальніше

Синагога Гіймат-Роза, Запоріжжя

Запорізький край - благодатна земля, на якій здавна проживають люди. Близькість води і родюча земля сприяли життя в цих місцях. Історія самого Запорожжя почалася з появою на цій землі козаків, які з`їжджалися сюди з усіх куточків Русі. Незважаючи на їхні войовничі звичаї, це були дуже порядні і благородні люди, почитавшие інші вірування і громади. Сьогодні козацьке молоде покоління дружелюбно уживається з людьми різних віросповідань, яких у місті налічується дуже багато. До них відносяться і іудейські громади, чисельність яких в Запоріжжі налічує близько 2,5 тисяч чоловік. Синагога в

Запоріжжі У 2012 році місто Запоріжжя ознаменував відкриття синагоги, яка вважається однією з найбільших в Європі. «Гіймат-Роза» стала другою синагогою в місті (стара знаходиться на вулиці Тургенівській) і другий в країні, зведеної за роки незалежності. Будівництво храму тривало 7 довгих років. На будівлю було витрачено понад 9 млн. Гривень. Назвали храм на честь матерів спонсорів будівництва. Прототипом архітектури споруди послужив найвідоміший Єрусалимський храм. Синагога «Гіймат-Роза» вміщує 450 чоловік. Храм облицьований здобутим у Криму білосніжним єрусалимським каменем. Як знайти синагогу «Гіймат-Розу» у Запоріжжі Велична благородне будівлю нової синагоги можна знайти без особливих труднощів. Це велика споруда знаходиться на перехресті вулиць Героїв Сталінграда та Грязнова. Для 10 тисяч іудеїв, які проживають у Запоріжжі, та інших, які цікавляться релігією людей, цей храм став місцем для спокою і самоти. Тут кожен бажаючий може духовно збагатитися і знайти мир для душі.

Храм Св. Косми і Даміана, Запоріжжя

Останнім часом стало дуже популярним зводити храми або місця для молитви на територіях лікарень і здравниць. Іноді саме молитва для хворого стає єдиним порятунком і надією на зцілення. До того ж у храмі завжди можна знайти душевну підтримку і слушну пораду, які багатьом допомагають стати на правильний шлях не тільки до одужання, але й придбати справжню мету і зрозуміти сенс свого життя. Історія храму Св. Косми і Даміана Багато шановані святі - це люди, які колись жили серед звичайних мирян. Але в силу їх певного життєвого шляху і благочестивих діянь після смерті були зведені в лик святих. Такими святими стали і два брати Косма і Даміан, які проживали в 3 столітті. Вони займалися лікуванням і лікували всіх, хто звертався до них за допомогою. За переказами, їм було даровано мистецтво зцілення. За свої праці вони не брали плату, і за це їх називали безсрібниками. Храм Св. Косми і Даміана був споруджений в Запоріжжі . Своє місце церква знайшла на вулиці Авраменка, на території поліклінічного відділення дитячої лікарні № 3. Ініціатором створення храму став Запорізький і Мелітопольський архієпископ Василь. Їм було написано прохання про надання для розміщення храму одного з приміщень лікарні. У 2004 році відбулася передача хозблока під реконструкцію в храм, і тут пройшли перші богослужіння. Сьогодні храм веде активну діяльність: відкрита недільна школа для дітей; ведеться місіонерська та соціальна діяльність; збирається одяг для малозабезпечених; організовуються паломницькі тури по святих місцях. Церква Св. Косми і Даміана в Запоріжжі стала улюбленим місцем не тільки для хворих, серед прихожан є багато місцевих жителів.

Церква Петра і Павла, Запоріжжя

Церква Петра і Павла знаходиться в місті Запоріжжя на перехресті вулиць Косигіна і Вороніна. Історія церкви Петра і Павла в Запоріжжі Інформація з докладним описом історії церкви практично відсутня. Церква освячена на честь святих апостолів Петра і Павла. За переказами, простий рибалка Симон (Петро) йшов від віри, але розкаявся і був покликаний Ісусом Христом в учні. За свою віру Симон отримав від Сина Божого ім`я Петро, що в перекладі з грецького означає «камінь». Він був свідком усіх чудес Господніх. Після воскресіння Христового став його послідовником. Петро перший вийшов проповідувати про воскреслого Ісуса, розповідати про його вченні і багато страждав за свою віру. Савл (Павло) був високоосвіченою іудейським законовчителем. Спочатку переслідував християн, поки йому не з`явився Сам Бог. Після цього він хрестився, був названий ім`ям Павло, що в перекладі з грецького означає «маленький». Він багато подорожував по країнах Європи, Азії, Африки. Його ще називають апостолом язичників. Під час подорожей проповідував християнство, займався підставою церков в Римі, Греції, Азії. За часів жорстоких гонінь на християн римським імператором Нероном за свою віру і діяльність апостол Павло був обезголовлений мечем, а апостол Петро розп`ятий на хресті вниз головою. Відомо, що будівництво церкви Петра і Павла було здійснено в період з 2003 по 2006 роки. Відкрита буває дуже рідко. Церква не належить Православній церкві, а є приписної до Істинно-Православної Церкви (ІСЦ). Історично ІСЦ була утворена в результаті церковного розколу в 1920 роки в різних країнах. Причиною розколу Російської церкви послужило співробітництво духовенства з радянською владою. Істинно-Православна Церква діє в багатьох країнах.

Контрольні питання

1. Надайте характеристику основним об’єктам Запорізької області та м. Бердянська
2. Які музеї Запорізької області та м.Бердянська вам відомі?
3. Надайте характеристику сакральним об’єктам Запорізької області